

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

**ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐՈՂ
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ**

ALL ARMENIAN FOUNDATION FINANCING ARMENOLOGICAL STUDIES

2025 N 2 (38)

**ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
NAS RA "Gitutyun" Publishing House**

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄՆՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
TRI-ANNUAL JOURNAL PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

Գլխավոր խմբագիր՝ Խառատյան Ա.

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Ա., Բարդակչյան Գ., Բոբոխյան Ա., Գասպարյան Ս.,
Եղիազարյան Ա., Թորոսյան Վ., Խաչատրյան Ս., Խոսրոնա Ա.,
Հովակիմյան Վ., Հովհաննիսյան Ս., Մատթեոսյան Վ., Մուրադյան Հ.,
Պողոսյան Գ., Սիմոնյան Ն., Սուվարյան Յու., Տոնապետյան Ա.

Editor-in-Chief: Kharatyan A.

Editorial Board

Aghasyan A., Bardakchyan G., Bobokhyan A., Donabedian A., Gasparyan S.,
Hovakimyan V., Hovhannisyan S., Khachatryan S., Khosroeva A., Matevosyan V.,
Muradyan H., Poghosyan G., Simonyan N., Suvaryan Y., Torosyan V.,
Yeghiazaryan A.

ISSN (p.) 1829-4073

ISSN (e.) 2953-8173

© Բանբեր հայագիտության

© International Review of Armenian Studies

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2025 Թ. N 2 (38)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ • HISTORY

Galichian R. – The Past and Present Languages of the People of Azerbaijan	5
Sargsyan V. – The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa, Son of Sarduri: According to the Research of C.F. Lehmann-Haupt	12
Hovhannisyan G. – Hunchak Figure Tashir (Simon Hovvian): Public and Political Activities, 1915–1921	32
Hovsepyan M. – The Coverage of Educational and Cultural Issues of the First Republic of Armenia in the Pages of the “Chakatamart” Daily Newspaper (1918–1920)	48
Mezhlumyan M. – The Armenian Genocide in Art, Film, and International Relations	60
Harutyunyan M. – The Reinterpretation of the History of the Defence Army of the Republic of Artsakh in Armenian Historiography ...	73
Պետրոսյան Ա. – Անգեղ աստվածը հայոց հնագույն դիցաբանության մեջ	92
Նահապետյան Ռ. – Հայ պատմիչները միջնադարյան Հայաստանում գործածված զենքերի ու սպառազինության մասին	109

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ • PHILOLOGY

Hambardzumyan N. – Manifestations of Genocide Psychotrauma in Andranik Tsarukyan’s Novella “People Without Childhood”	126
Ohanyan L. – Karine Khodikyan’s Biographical and Creative Profile and the “Two Plays” Collection	146
Գասպարյան Դ. – Անառակ որդու վերադարձը կամ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո	158

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ • ART

Bekaryan A. – Davit Evereklyan: His Activities in Montreal	180
---	-----

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ • BOOK REVIEWS

Sargsyan S. – A Collection Dedicated to the Works of Perch Terzian	200
Hambardzumyan N., Karapetyan L. – A View from the Outside: The Collection “The Continuing Paths of Life” as the Living Voice of the Diaspora	205

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ • PUBLICATION

Ginosyan N. – Arshak Safrastian’s report read at the XXI Congress of Orientalists held in Paris	208
--	-----

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ HISTORY

ROUBEN GALICHIAN*

Independent researcher and cartologist

Hon. Doctor of the NAS RA

rgalichian@yahoo.com

0009-0000-8657-5937

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.5-11

THE PAST AND PRESENT LANGUAGES OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN

Abstract

The historians and academics of the Republic of Azerbaijan, preach and propagate that since the language spoken in the Iranian Province of Azerbaijan is the same as that spoken by the population of the Republic of Azerbaijan, the two are the same race and of the same background, therefore, they are the same people who presently live in two separate countries. Based on this baseless assumption, they propagate all sorts of misinformation aimed at the Iranian side, to separate from Iran and join their historical brothers and sisters in the Republic of Azerbaijan. The article suggests that language cannot be the sole basis for understanding the background of a certain society or tribe. Otherwise, most of the population of South America, all of Mexico, and the Philippines should actually be named Spanish. By the same token, many African countries that speak a European language would belong to the members of the same races, who, earlier on, had colonized their lands.

---

* The article has been delivered on 22.05.2025, reviewed on 25.07.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

The Past and Present Languages of the People of Azerbaijan

Keywords: *Azerbaijan, Caucasian Albania, Armenia, Iran, the Azeri language, the Turkish language, Pahlavi dialect.*

Introduction

The authorities of the Republic of Azerbaijan conveniently and consistently forget to mention that the Turkic language presently spoken in the neighbouring Iranian province of Azerbaijan is a relatively new development.

Until the onslaught of the Turkic-speaking tribes from Central Asia, beginning with the Seljuks ruling from the eleventh to the thirteenth centuries, and also continued by the Persianate Timurid Empire, Qara-Koyunlu and Aq-Koyunlu Turkish tribes from the fourteenth to the sixteenth centuries, the local languages spoken by the population of the Iranian Provinces of Azerbaijan and Ardabil, situated south of the Araks River, were derivatives of the old Pahlavi dialects named Tati and Harzani. This was the “true Azeri” language spoken until the 15th–16th centuries by the local Iranian Azerbaijanis.¹ (However, their language gradually changed to that of their overlords – the Turkish spoken by the ruling tribes coming from Central Asia. This change occurred gradually, due to the fact that the local language did not have a script and was transmitted only orally. Simultaneously in the same region there existed large Armenian communities, but as their language did have a proper script and base, they managed to save their spoken and written language. Many Iranian specialists and linguists have written articles and books about this subject, alas, mainly in Persian.

Another interesting fact is that, at least in the region of the South Caucasus, even the ruling Turkish language did not have a script. All official documents and letters of the Turkish rulers were in Persian, which was their “official” language. All local historians wrote their works in Persian and the first Turkish written texts appeared towards the end of the nineteenth century, using the Persian-Arabic script, while their spoken language was Turkish.² The first Turkish language newspaper ever appeared only in 1875.³

It is impossible to determine whether the Azerbaijani historians’ claim, promoted by their leaders, is justified. How does it happen that their country is 3000 years old, a script until the end of the nineteenth century?

---

¹ Galichian 2012, Chapter 1.

² Karageozov 2005, 148.

³ Altstadt 1992, 52.

The written language

For the first time written Turkish officially appeared in the region, in a newspaper using Persian-Arabic script towards the end of the nineteenth century. Since that time, the script employed for the written format of Turkish used by the population of the region of the Republic of Azerbaijan has first been Persian-Arabic, then in 1922–27 this changed to Latin. In the communist period, in 1937–39, the script changed to Cyrillic, and after the independence, in 1991 it was further changed to another version of the Latin alphabet.⁴ Due to the changes as mentioned above, the local population is unable to read their own history and other documents, which have now become illegible for the layman. Thus, the authorities have a useful tool for the transliteration of all historic and geographic texts, changing and adapting the translations to fit their new plans.

Similar language changes have also occurred in South America, the Philippines, Mexico and other regions and countries, where the local languages mainly based on oral traditions, gave way to that of their overlords and conquerors – the Spanish, Portuguese, French or others. These people are neither Spanish nor Portuguese, nor are they French, but they have adopted and speak the language of their rulers, simply because their languages had no written script and were only orally transmitted from one generation to the other.

Western historians, unaware of these subtleties, assume that the people of the whole region of northern Iran and the Republic of Azerbaijan are Azeri, basing their assumptions solely on the language spoken by them. While the fact is that the true Azeris are the population living south of the Araks River, in the Iranian provinces, who are of Indo-European stock and until recently spoke various dialects of the Pahlavi language, while those living north of the Araks River were mainly a mélange of the Seljuk and other tribes, such as Turks, Tats, Kurds, as well as Avars, Udis, Tskakhurs, Ingiloy, Talishes and other tribes mentioned by Strabo during the first century.⁵ It is interesting that presently many of these tribes still live in Azerbaijan, but are not allowed to use their ancient languages, and all are named “Azerbaijanis.”

Let us be aware that after the establishment of the Republic of Azerbaijan in 1918, the region was given the name of the neighbouring Iranian province,

---

⁴ Galichian 2012, 46–47.

⁵ Strabo. *Geography*. 11.4.6.

The Past and Present Languages of the People of Azerbaijan

---

which has now been accepted, despite the official protests by the Iranian government of the time.⁶

In 1920, Azerbaijan joined the Communist camp of the USSR, and the name of the Republic was kept on as Azerbaijan, though the population of that country was officially known by everyone in the USSR as Turks and Tatars, or simply Muslims.⁷ It was only in 1936 that, by the decision of the Supreme Soviet, the name of the population of the land was officially changed to "Azerbaijani."⁸

Ancestry

When President Aliyev of Azerbaijan speaks with the Christian Westerners, he always claims to have a Christian, that is, a Caucasian-Albanian heritage, people who accepted Islam during the 8th–12th centuries. It is worth noting that most of the Christian monasteries, churches, chapels and khachqars (inscribed tombstones) in the territory of present-day Azerbaijan were mainly constructed and erected after the 12th and 13th centuries, when the Albanian tribes, with the exception of a very small number of Udis, had already been converted to Islam. The question arises, how could a small tribe of Christians (whose numbers are now only a few thousand) have built the plethora of these monuments? Particularly considering that in an Islamic country churches could only be built after obtaining special permission from the Sultan or the King.

On the other hand, it has been shown that Azerbaijan has destroyed and is still destroying cemeteries and churches, which they had previously claimed to be the heritage of their Albanian ancestors. If these monuments are truly part of their heritage, why, instead of protecting them, do they consistently destroy them? Perhaps, because they are not part of Albanian, but of Armenian heritage⁹?

On the other hand, when the authorities and historians of the Republic of Azerbaijan speak with Muslim or Turkish rulers, they claim to have a Central Turkic heritage, and say that "The people of Türkiye and the present-day Azerbaijani population are the same people, who have been forcibly split into two countries by the Russian and the Iranian Empires".

---

⁶ Galichian 2025, 42.

⁷ Alekbarly 8.8.2009.

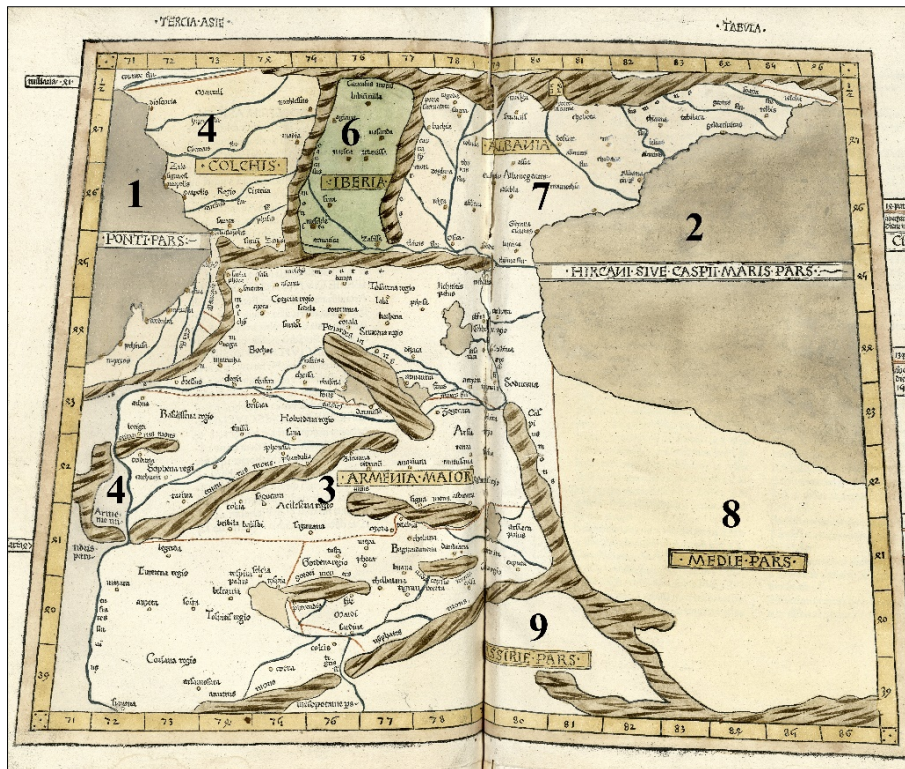
⁸ Alekparov 1960, 71.

⁹ Karapetyan 2024.

Galichian R.

Is it not advisable to make up your mind before you loudly express contradicting claims regarding your past and ancestry?

Map of the region of the South Caucasus, entitled the *Third Map of Asia*, from Ptolemy's second century book *Geografia*. This version was printed in 1486.

Collection, ref. MO-1072, Matenadaran, Yerevan.

At the time these were the regional countries and seas:

1. The Black Sea,
2. The Caspian Sea,
3. *Armenia Major* (Greater Armenia),
4. At the bottom left, *Armenian Minor pars* – part of Lesser Armenia,
5. Just to the south of the Caucasus *Colchis* (Abkhazia) as part of Georgia,
6. *Iberia*, another part of Georgia,
7. [Caucasian] *Albania*, which presently Azerbaijan partially occupies,
8. *Media pars* – part of Media, which later became the "Iranian Azerbaijan,"
9. *Assyrian pars* – part of Assyria,

There is no Azerbaijan to be seen anywhere on the map or any other map of medieval times.

The Past and Present Languages of the People of Azerbaijan

BIBLIOGRAPHY

- Alekberli, Farid.** *Who are we. Where do we come from and where are we going.* Baku: Zerkalo newspaper, dated 08.08.2009.
- Alekperov, Alaskar Kyazim.** *Research in the Archeology and Ethnography of Azerbaijan.* Azerbaijani Academy of Sciences. Baku: 1960.
- Altstadt, Audrey.** *The Azerbaijani Turks,* Stanford University Hoover Press, Stanford: 1992.
- Behzadi, Roghiyye.** *The Oldest Races in the Caucasus, Transcaucasia, Mesopotamia and the Fertile Crescent,* Nashre Ney, Tehran: 2005.
- Eqbal, Abbas.** "The Turkish Language in Azerbaijan", *Yadegar*, 1945, no 3 (in Persian).
- Galichian, Rouben.** *Clash of Histories in the South Caucasus,* Bennett & Bloom, London: 2012.
- Galichian, Rouben.** *Armenia and its Borders,* Antares, Yerevan: 2025.
- Javadi, Abbasali.** *Azerbaijan and Its Language: The Problem of Azeri-Turkish in Iran,* Jahan Books, USA: 1989.
- Karageozov, Rauf.** *The Metamorphosis of Collective Memory in Russia and Central Caucasus.* Nurlan, Baku: 2005.
- Karapetyan, Samvel.** *Azerbaijan and the Destruction of Armenian Civilization.* RAA, Yerevan: 2024.
- Kasravi, Ahmad.** Chapter entitled *Azeri or the Ancient Language of [Iranian] Azerbaijan*, in the book entitled "History of the 18 Years of Azerbaijan". Hermes publishers, Tehran: 2000 (in Persian).
- Katebi, Hoseinqoli.** *The Ancient Languages of Azerbaijan,* Pajank Publishing, Tehran: 1990 (in Persian).
- Khalilullahi, Ahmad.** *Where is the Real Azerbaijan and What Are the Azeri Language and History?*, Aseman Publishers, Bonn: 2008.
- Kia, Sadeq.** *Azerigan: Information about the Azeri Language,* Tehran: 1975 (in Persian).
- Matini, Jalal.** 'The Persian Language and the Rule of the Turks', *Iran Shenasi*, Issue 19, 1993, pp. 596–626 (in Persian).
- Reza, Enayatollah.** *Arran and Azerbaijan: Caucasian Albania,* Iran Zamin Publishing, Tehran: 1982, reprinted many times and translated into Armenian & Russian, English annotated translation by Ghazarian, Ara. Bennett & Bloom, London: 2014.
- Reza, Enayatollah.** "The Language of the people of Azerbaijan in the Past," *Aynandeh*, 10th year, issue 2/3, 1984, pp. 126–136 (in Persian).
- Reza, Enayatollah.** "Views on the Linguistic Problems in the Republic of Azerbaijan," *Central Asian and Caucasian Studies*, winter 1999, issue 28, pp. 87–96 (in Persian).
- Reza-Zadeh Malek, Rahim.** *The Azeri Language,* Ancient Iran Publications, Tehran: 1973 (in Persian).
- Riyahi-Khoyi, Mohammad Amin.** "Notes on the Old Azerbaijani Language", *Siaysi va Eqtesadi*, nos. 181–182, pp. 26–35 (in Persian).
- Strabo.** *Geography.* Loeb Classical Library, Cambridge: 11.4.6.
- Varjavand, Parviz.** *Iran and the Caucasus, Arran and Shirvan,* Tehran: 1999.

Zaka', Yahya. 'How the Turkish Language Found Its Way into Azerbaijan?' *Vatan Yoli*, no 13 (in Persian).

ՌՈՒՐԵՆ ԳԱԼԻՉՅԱՆ

Անկախ քարտեզագետի հետազոտող

ՀՀ ԳԱԱ պատվավոր դոկտոր

rgalichian@yahoo.com

0009-0000-8657-5937

ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻ ԱԶԳԻ ՆԱԽԿԻՆ ԵՒ ՆԵՐԿԱ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Ամփոփում

Ադրբեջանի Հանրապետության պատմաբանները քարոզում և պնդում են այն տեսությունը, որ Իրանի Ադրբեջան-Ատրպատական նահանգի լեզուն, որով այժմ խոսում են Իրանում, նույն լեզուն է, ինչով խոսում է Ադրբեջանի Հանրապետության ժողովուրդը: Նրանք ցանկանում են փաստել, որ երկուսն էլ նույն ցեղից են և ունեն նույն ծագումնաբանությունը, հետևաբար նույն ժողովուրդն են, ովքեր ներկայումս ապրում են երկու տարբեր երկրներում:

Ելնելով այս անհիմն ենթադրությունից՝ նրանք տարածում են կեղծիք և ապատեղեկատվություն՝ ուղղված իրանական կողմին և հետամտելով նրանց անջատումը Իրանից և միացումը իրենց հանրապետության մեջ բնակվող «պատմական» եղբայրներին ու քույրերին:

Հոգվածում նշվում է, որ լեզուն չի կարող լինել որոշակի հասարակության և ցեղի նախապատմության միակ հիմքը: Հակառակ դեպքում Հարավային Ամերիկայի մեծ մասը, ինչպես նաև Մեքսիկայի և Ֆիլիպինների բնակչությունը պետք է իրականում կոչվեր իսպանացի, քանի որ բոլորը խոսում են իսպաներեն: Նույն սկզբունքով աֆրիկյան շատ երկրներ, որոնք խոսում են տարբեր եվրոպական լեզուներով, կպատկանեն այն ազգի անդամներին, որոնք անցյալում իրենց տարածքում ստեղծված գաղութների հիմնադիրներն ու տիրակալներն են եղել:

Բանալի բառեր՝ *Ադրբեջան, Կովկասյան Ալբանիա, Հայաստան, Իրան, ադրբեջաներեն, թուրքերեն, փեխլեվի բարբառ:*

VAHE SARGSYAN*

*Junior Researcher Departament
of Ancient History Institute of History NAS RA*

anarzaba@gmail.com

0000-0002-9569-2569

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.12-31

THE STRUGGLE BETWEEN URARTU AND ASSYRIA DURING THE REIGN OF RUSA, SON OF SARDURI: ACCORDING TO THE RESEARCH OF C.F. LEHMANN-HAUPT

Abstract

During their 1898–1899 journey through the Armenian Highlands and Northern Mesopotamia, the German orientalist C.F. Lehmann-Haupt and the chemist W. Belck, among other archaeological sites, also explored the supposed region of Musasir, the spiritual center of Biainili-Urartu. It is noteworthy that they also copied the Topzawa inscription, already known from various testimonies.¹ According to C.F. Lehmann-Haupt, this bilingual inscription constitutes a primary source for reconstructing the events that unfolded between Urartu and Assyria during the reign of Rusa, son of Sarduri. It is noteworthy that a number of reconstructions suggested by this pioneer of Urartian studies in connection with the Topzawa inscription remain debated and contested to this day. They concerned the identity of the king who left the inscription, the chronology and nature of the events described, as well as the causes and route of the Assyrian king Sargon II's campaign against Urartu in 714 BCE (reigned 721–705 BCE).² At the beginning of the twentieth century,

---

* *The article has been delivered on 26.07.2025, reviewed on 15.08.2025, accepted for publication on 29.08.2025.*

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ See **Lehmann-Haupt** 1910, 243–244; 1926, 291; **Arutyunyan** 2001, 387; **Salvini** 2018, A 10–5.

² See **Lehmann** 1900a, 624, 630; **Lehmann** 1900b, 434–435; **Lehmann** 1904, 831–840. For discussion, see **Thureau-Dangin** 1912, XV–XVIII; **Roaf** 2010, 69–75, and also **Roaf** 2012, 188 ff.

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

---

when C.F. Lehmann-Haupt addressed the route of Sargon II's campaign in the Urmian basin, the boundaries of Urartu were still unclear, and his hypotheses were largely disregarded.³

Keywords: *Topzawa inscription, Lake Urmia, Mana, Musasir, Sargon II, Urzana, campaign.*

Introduction

The Urartian-Assyrian struggle for control over Mana (Mannea) and the adjacent regions in the northwestern part of the Iranian plateau is attested in the annals of Sargon II in 719 BC. In this struggle for supremacy over Mana, Rusa, son of Sarduri (735–714 BC⁴) acted through his vassal, Mitatti, the leader of Zikirtu.⁵ Addressing these events, C.F. Lehmann-Haupt observed that in the confrontation between two equal powers, particular importance was attached by both sides to the kingdom of Musasir. Its conquest by Rusa, an event commemorated in the Topzawa inscription, marked the climax of the struggle and directly determined Sargon II's campaign against Urartu in 714 BC. The Assyrian king's expedition was further facilitated by the incursions of the Cimmerians into Urartu.

The Urartian-Assyrian Struggle in the Urmian Basin

In the third year of his reign, Sargon II was compelled to support Iranzu, king of Mana, who was under Assyrian suzerainty (at least from 744–719 BC), because, instigated by Mitatti, uprisings had broken out in two cities of Mana.⁶ The Assyrian army, using siege techniques, conquered and destroyed the two rebellious cities, which was unusual in such a mountainous region. It is

---

³ See **Zymanski** 1990, 4.

⁴ **Grekyan** 2023, 784, 795 ff.

⁵ Zikirtu was one of the provinces of the kingdom of Mana, whose governor, Mitatti, with the support of Urartu, was already in 719 BCE contending against Iranzu, king of Mana, as an equal rival (see **Fuchs** 2014–2016a, 309; **Radner** 2016–2018, 288). On the basis of Assyrian correspondence, it has been assumed that Mitatti rose to power in Zikirtu through the military intervention of Rusa, son of Sarduri (see **Grekyan** 2024, 36 and the literature cited therein). Some of these source-based testimonies have also been suggested to be restored in the context of the new circumstances that emerged after the Battle of Uaush in 714 BCE, when the king of Zikirtu established diplomatic relations with Assyria (see **Fuchs** 2014–2016a, 309; **Radner** 2016–2018, 288).

⁶ See **Lehmann** 1926, 315; **Fuchs** 1993, 315 (58–60); **Frame** 2021, 1, 58–65.

evidenced that in the context of these events in Mana, King Rusa himself was supporting three other rebellious cities bordering Urartu. “*The people of the cities Sukkia, Bāla, (and) Abitkna conceived an evil plan to eradicate (their own) land and gave their word to Ursā (Rusā), the Uraṛṭian, (to do obeisance to him)*”.⁷ After the suppression of the rebellion and the conquest of the cities, the population was deported and resettled in Assyria. The success of Assyria during this campaign is evidenced by the fact that in the following years the Mesopotamian basin was quiet.⁸

Taking advantage of the fact that Assyria was engaged in warfare in Cappadocia and Tabal in 718–717 BC, Urartu resumed its struggle over Mana in 716 BC. Bagdatti of Uishdish (in the regions of Sohendi and Lake Urmia) and Mitatti of Zikerta (south and southeast of Sohendi),⁹ among others, rose in rebellion against the new king of Mana, Atu, son of Iranzu, instigated by Rusa. In Uishdish, near Mount Uaush, Atu was killed in a battle against the rebels.

The rebels proclaimed Atu’s brother, Ullusunu, as king. According to C.F. Lehmann-Haupt, by aligning with Rusa, he aimed to free himself from Assyrian suzerainty.¹⁰ At Ullusunu’s instigation, the kings of the neighboring southern regions, Karrala and Allabria, followed his example and promised “to do obeisance to the land Uraṛṭu.”¹¹

“In order to avenge the Manneans (and) to make (that area part of) the territory of Assyria” the Assyrian army won yet another victory near Mount Uaush, where Bagdatti was flayed.¹² The rebellion ended with the conquest of Izirtu, the capital of Mannea, as well as two other cities. Ullusunu, however, was not deprived of his throne by Sargon II. By sparing him, Sargon II punished the other rebels instead, thereby depriving Ullusunu of potential allies in case of a future revolt. In certain parts of Mannea, Assyrian administration was

---

⁷ Fuchs 1993, 315 (66–67); Frame 2021, 1, 66–68a.

⁸ See Diakonoff 1956, 206; Mayer 1995, 324–325.

⁹ For details about the rebellion first addressed by M. Streck, see Streck 1899, 140–143; Lehmann-Haupt 1926, 315; Arutyunyan 1985, 81, 197. For this Zikirtu, as well as the identifications proposed in the Mianeh region, see Bagg 2020, Heft 2, 623–624.

¹⁰ See Lehmann-Haupt 1926, 315.

¹¹ See Lehmann-Haupt 1926, 315; Fuchs 1993, 317 (84–90); Fuchs 2014–2016, 308; Frame 2021, 1, 83b–85a, 26b–29a.

¹² A. Fuchs believes that, in reality, the Assyrian troops did not reach Mount Uaush (Fuchs 1993, 316–317 [78–84], 345 [36], cf. 243; Frame 2021, 1, 78b–83a, 2, 70b–74, 4, 20b–26a, 7, 44b–49).

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

---

established.¹³ The regions lying west and southwest of Lake Urmia were of particular importance for Assyria because of their copper and iron deposits, as well as timber. In the south, Mannea also served as a buffer against Urartian incursions, protecting the Assyrian territories in Western Iran that lay along the military road.¹⁴ Regarding the communication routes passing through this area, C.F. Lehmann-Haupt makes an interesting observation: through the eastern or western regions of Lake Urmia, it was easier to maintain connections with Babylonia than with Assyria. The researcher also suggests that Rusa's active policy in the south pursued another goal as well: at that time, Babylonia was ruled by Assyria's bitter enemy, Marduk-apla-iddina (721–710 BC, 703 BC) mentioned in the Old Testament as the Merodach-Baladan, and the two kings were acting in alliance against Assyria.¹⁵ Indeed, as C.F. Lehmann-Haupt notes, it is reasonable to assume that Assyria's enemies in the north and south were natural allies, especially since the king of Babylonia, in his anti-Assyrian struggle, was also allied with the kingdom of Elam.¹⁶

According to C.F. Lehmann-Haupt, Rusa, son of Sarduri, campaigned in 715 BC in the southeastern regions of Lake Urmia against Mana, seized certain territories, and reestablished Urartian suzerainty there. The scholar interprets the following annalistic testimony, "Rusâ, the Urartian, spoke deceitfully with Ullusunû, the Mannean, and took away from him twenty-two of his fortresses," as evidence of the execution of this campaign.¹⁷ During these events, Rusa was also supported by the Mannaeen ruler Dayukkum.¹⁸

---

¹³ See **Mayer** 1995, 327.

¹⁴ See **Mayer** 2013a, 11; **Fuchs** 2012, 141.

¹⁵ See **Lehmann-Haupt** 1926, 337–338; **Holy Bible**, **Isaiah** 39:1.

¹⁶ See **Brikman** 1987–1990, 375.

¹⁷ See **Streck** 1899, 109; **Lehmann-Haupt** 1926, 299, 315; **Grayson** 2008, 94–95. A. Fuchs considers Urartu's control over these fortresses to have been established at an early stage. In order to enthrone Ullusunû, 22 fortresses were ceded to Urartu in exchange for Rusa's support. Fuchs also parallels this with another event attested in the "ceremonial inscription," where Ullusunû of Mana, whom they placed on his father's throne, relied on Urartu's Ursu and gave him 22 of his fortresses as compensation (**Fuchs** 1993, 318 [101], 345 [36–38]; **Frame** 2021, 1, 101–104a; 2, 95b–98; 7, 36b–39). These 22 fortresses, I. Diakonoff argues, were located on the border between Mana and Assyria, since they were later annexed to Assyria (see **Diakonoff** 1956, 299; **Frame** 2021, 27).

¹⁸ See **Streck** 1899, 109. According to M. Salvini, after the campaign, Rusa subjected Dayukkum to his authority, keeping his son with him as a hostage (see **Salvini** 1995, 79).

According to C.F. Lehmann-Haupt, the chronicle of the 7th year of Sargon II reports distorted information about the struggle against Urartu: the researcher believes that there is no evidence in the source about Musasir, since the events did not go well for the Assyrian side.¹⁹ Sargon II first conquered the aforementioned twenty-two fortresses and deported the rebel Dayukku and his family, thereby he “brought order to the disturbed land Mannea.”²⁰ Later, the chronicle mentions the invasion of Urartu: “I conquered nine fortresses ...I carried off as booty the people of the five districts of Ursâ (Rusâ), the Urařtian, together with their property...”²¹ C.F. Lehmann-Haupt believes that after the successes of Rusa in the Urmian basin in 715 BC, such a sudden change in the situation was due to the invasion of the Cimmerians into the northeastern regions of the kingdom.²² Taking advantage of the favorable situation, Sargon II moved to Mannea, defeated the Biainian auxiliary forces that had rushed to assist the allies, and invaded Urartu.²³

The conquest of Musasir

In the 740s–730s BC, as a result of Assyria’s successes in its campaigns against Urartu, control over Musasir had weakened.²⁴ This circumstance explains why Musasir is attested in the sources as an intermediary kingdom, whose king, Urzana, maneuvered between the struggles of Urartu and Assyria. As C.F. Lehmann-Haupt thinks, within the context of the conflict between Urartu and Assyria in the Upper Zab River basin in 715 BC, the conquest of Musasir by Urartian troops also took place. On this basis, the researcher infers that the Urartian campaign toward Musasir occurred no later than the beginning of 715 BC, while not excluding the possibility that it may have taken place in 716 BC.²⁵

Within the context of the events in Mana in 715 BC, it is certain that Urartian forces at least entered Dayukkum’s domain and took his son as a hostage.

¹⁹ See **Lehmann-Haupt** 1926, 299.

²⁰ See **Lehmann-Haupt** 1926, 299; **Fuchs** 1993, 319 (102–103); **Frame** 2021, 95b–98.

²¹ **Fuchs** 1993, 319 (104–106); **Frame** 2021, vol. 1, 104b–109a.

²² See **Tsakanian** 2018, 137–138, and the literature cited therein.

²³ See **Lehmann-Haupt** 1922, 402–403.

²⁴ See **Lehmann-Haupt** 1926, 342.

²⁵ See **Lehmann-Haupt** 1926, 298, 314–315; **Salvini** 1995, 82–83; **André-Salvini**, **Salvini** 2002, 28–29.

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

Judging from Urzana's letter addressed to the royal chamberlain, the king of Assyria had previously been in Musasir.²⁶ *"As to what you wrote me: "Nobody may take part in the service without the king's permission" when the king of Assyria came here, could I hold him back? He did what he did. So how could I hold back this one!"*²⁷ According to C.F. Lehmann-Haupt, Sargon II's visit to Musasir took place in 717 BC or earlier, while Urzana's letter was written in 716 BC, or at the latest in early 715 BC, when Urzana was still under Assyrian suzerainty.²⁸

Based on another testimony from the aforementioned letter ("the governor of Waisi and the governor next to the Ukkean have come and are doing service in the temple. They say: "The king is on his way; he is staying in Waisi..."), the researcher infers that the two governors mentioned had come here as heralds, announcing the arrival of the king and other governors.²⁹ Due to this circumstance, the researcher believes that Waisi, attested in Assyrian sources also as Uais-Uasi-Uesi, and in Biainili as Wishe, was located in the vicinity of Musasir.³⁰ C.F. Lehmann-Haupt considers the performance of rituals by the kings of Assyria and Urartu in Musasir as a manifestation of symbolic sovereignty in the sanctuary. The situation around Musasir changed, however, after the Assyrian threats aimed at Urzana, the resistance he organized in Musasir, and Rusa, son of Sarduri, restored Urzana's authority through force of arms.³¹ Judging from Assyrian letters, Urzana was captured by the Biainili governor Kaqqadanu during the battle fought near Mount Andarutu (the Andaruta Pass in Assyrian sources).³²

---

²⁶ C.F. Lehmann-Haupt suggests that the king of Assyria proceeded toward Musasir via the Dahuk Pass to Daudi and Amadia, then to Giyavar, and subsequently along the Biainili route from Van to Musasir (see **Thureau-Dangin** 1912, XIX; **Lehmann-Haupt** 1926, 309).

²⁷ **Lanfranchi, Parpola** 1990, N 147.

²⁸ See **Lehmann-Haupt** 1926, 314–315.

²⁹ The entry of the Urartian governors into Musasir constituted a gross violation of the Assyrian boundary and was one of the key causes of the war (see **Lanfranchi** 1983, 134; also **Lanfranchi, Parpola** 1990, XVII). For these events, as well as the use of the name Urzana as a title and the attestation of two different rulers of Musasir under him, see **Grekyan** 2005, 5–9.

³⁰ See **Lehmann-Haupt** 1926, 314–317, 342; for details, see **Dan** 2020, 177; **Fuchs** 2014, 257–258.

³¹ See **Lehmann-Haupt** 1926, 342; **Salvini** 1993–1997, 445.

³² See **Salvini** 2018, A10–5, vol. 15; **Lanfranchi, Parpola** 1990, no. 89, 187; **Grekyan** 2024, 35.

C.F. Lehmann-Haupt believes that the Topzawa inscription was erected in connection with the mentioned events in Musasir and also confirms the reaffirmed Urartian sovereignty there.³³ The stele was inscribed in Urartian and Neo-Assyrian, intended for both the local population and travelers from Van to Musasir – Lake Urmia basin. The Topzawa stele is erected on a six-meter-wide stone-paved road leading from Sidekan to Topzawa, a section of the Urartian road connecting Van to Kelishin and Musasir.³⁴

According to C.F. Lehmann-Haupt's reading, lines 16–17 of the inscription state: *"I, Rusa, marched to the mountains of Asshur like a... and gave a battle."*³⁵ Subsequently, however, C.F. Lehmann-Haupt thinks, it is difficult to determine whether Rusa, son of Sarduri appears in the inscription as a protector of Urzana, king of Musasir, or his opponent. He notes that the inscription after line 18 can be read in two different ways: "I seized from Urzana's hand... I took care of him, and I installed him in his place as king," or, "I captured Urzana with my own hands... and installed him in his place not as king."³⁶ Accordingly, however, the events between Musasir and Urartu are reconstructed differently. In his latest study devoted to this issue, C.F. Lehmann-Haupt restored and translated the events mentioned in the Topzawa inscription as follows: "Urzana, before Rusa, ascended to the temple of the gods."³⁷ In the following lines, though in a less precise context, Khaldi, Rusa, and Asshur are mentioned. According to the researcher, Urzana swore an oath of loyalty to Rusa, which likely took place in Urartu, as the continuation of the text states: "I, Rusa, marched to the mountains of Asshur, like a ..., seized from Urzana's hand, brought him back to his place, and installed him as king... For fifteen days I offered sacrifices in Musasir."³⁸ C.F. Lehmann-Haupt explains the

---

³³ M. Salvini considers that the inscription depicts a situation in which Urzana accepted Biainili (Urartian) suzerainty, which in turn was the reason for Sargon II's campaign (see Salvini 1995, 84; also Melikishvili 1954, 280, 293).

³⁴ See Lehmann-Haupt 1926, 291.

³⁵ Lehmann-Haupt 1904, 836; König 1957, 122; Arutyunyan 2001, 387_{16–17}.

³⁶ For this version see Arutyunyan 2001, 387_{19–20}, for the second, see König 1957, 122, 5; Salvini 2018, A 10-5 Vo _{17–18}.

³⁷ See Lehmann-Haupt 1900, 435; 1926, 298; cf. König 1957, 122.

³⁸ Lehmann-Haupt 1926, 298: According to F. König, the king and the governors conducted a campaign toward the Ashshur mountains, and Urzana accepted Rusa's suzerainty. The inscription's phrase "I captured with my own hands" should not necessarily

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

---

reference to marching to the mountains of Asshur by noting that, since the route from Assyria to Musasir was almost entirely impassable, it would have required traversing the entire territory of Musasir and reaching the gorge located west of the Revanduz River.³⁹ Notably, in this discussion the researcher suggests that the Topzawa inscription attests to Rusa's restoration of Urzana's authority in Musasir by force of arms. Here, he revisits one of his earlier views: following the Assyrian attack, Urzana sought refuge with Rusa, and the king of Urartu restored his rule in Musasir.⁴⁰

M. Tsereteli offered another reading and translation of the Topzawa inscription,⁴¹ which was adopted by G. Melk'ishvili and N. Harutyunyan, authors of Urartian inscription corpora.⁴² V. Mayer's latest study is also based on this version of the inscription's reading.⁴³

---

be interpreted as a hostile act, since Urzana subsequently appears as a king appointed by Rusa. Rusa's objective was to restore the sacrificial order in Musasir and reaffirm Urzana's authority there. This was made possible by the campaign to the Ashshur mountains (see **König** 1957, 148, 150). M. Salvini considers that the inscriptions of Movana and Mergeh-Karvani are replicas of the Topzawa inscription, on the basis of which he offers an alternative reading of the text. According to him, the inscription mentions the connection between the Biainili royal house and the sanctuary, the motives for the campaign, Urzana's prohibition against Rusa entering the sanctuary, the Biainili military incursion into Musasir, Urzana's flight to Assyria, the subsequent battle near the Andarutu mountains, and the restoration of Urzana's authority as a vassal king (see **Salvini** 1995, 82–83; **Salvini** 2018, A10-3–A10-5).

³⁹ The researcher also mentions the presence of controlling fortresses on both sides of the rocky gorge, which had relevance to Rusa Sarduruni (see **Lehmann-Haupt** 1926, 283, 309).

⁴⁰ See **Lehmann-Haupt** 1900c, 23–24.

⁴¹ M. Tsereteli considers that the inscription records the reconciliation between Rusa and Urzana, the campaign conducted with forces provided by the latter, and the restoration of Urzana's authority (see **Tsereteli** 1950, 191–192).

⁴² See **Arutyunyan** 2001, no. 387, and the literature cited therein.

⁴³ According to V. Mayer, after the death of Sarduri II, the throne of the kingdom was vacant, and the first to establish himself in Musasir would take the king's throne. Rusa Sarduruni was probably not considered among the likely candidates for the throne, yet he was the first to reach Musasir along with his entourage. According to the inscription, Urzana enthroned him and offered sacrifices in the temple. Rusa reaffirmed Urzana's authority and erected the Topzawa inscription. Thereafter, Rusa conducted a campaign with the Musasir forces, probably toward the border regions of Mannea. The Assyrian portion of the inscription reports a successful battle, while the Biainili version states that Rusa killed a certain king. Following the successful campaign, Rusa's coronation took place, and Urzana was reaffirmed as king. The statement in the inscription, "Urzana closed the temple door

Notably, C.F. Lehmann-Haupt, referring to the Urartian coronation ceremony mentioned in the description of Sargon II's eighth-year campaign, believes that the events recorded there are those whose commemoration also motivated the creation of the Topzawa inscription.⁴⁴ It is stated that the offering is made to Khaldi (Ḫaldi): "into the presence of the god Ḫaldi, together with gold, silver, (and) everything valuable, the treasure of his palace; they present him (with them) as gift(s). They offer before him countless fattened oxen (and) fattened sheep (and) give a ceremonial banquet for his entire city. In front of his god Ḫaldi, they place upon him the crown of lordship and have him take up the royal scepter of the land of Urartu."⁴⁵

According to C.F. Lehmann-Haupt, Sargon II's 714 BC campaign against Urartu was Assyria's response to the events that had taken place in Musasir the previous year.⁴⁶ The Topzawa inscription remained standing for nearly a year. The unexpected incursion of the Cimmerians into Urartu created a favorable situation for the Assyrian campaign carried out in 714 BC. Notably, when reconstructing the events of the Topzawa inscription, C.F. Lehmann-Haupt also considers the theoretical possibility of dating them after 714 BC.⁴⁷

Sargon II's 714 BC Campaign Against Urartu

Following F. Thureau-Dangin,⁴⁸ C.F. Lehmann-Haupt believes that Sargon II, starting his campaign from Kalhu, crossed the Great and Little Zab rivers and advanced through the Kullari mountain passes (the route to the Zagros Mountains east of Altin-Köprülü) to Sulaymaniyah. From there, he proceeded via the Shivekel Pass to Baneh and Saqqez, entering the kingdom of Mannea. The Assyrian army then invaded Zikertu from Mannea, while Mitatti retreated to the

---

before me," was part of the coronation ritual, city officials closed the door, and Khaldi opened it (see **Mayer** 2013b, 59, 107).

⁴⁴ See **Lehmann-Haupt** 1926, 311; **Mayer** 2013b, 54–55.

⁴⁵ See **Lehmann-Haupt** 1926, 311–312; **Mayer** 2013b, 131; **Frame** 2021, 65, 333–342.

⁴⁶ See **Lehmann-Haupt** 1926, 340; **König** 1957, 150. The eponym for 714 BC mentions "Against the land Urartu, the city Muṣaṣir, (and the god) Haldi," indicating the alliance between Rusa and Urzana, which also determined the main objectives of the campaign (see **Lehmann-Haupt** 1926, 298; **Roaf** 2012, 208; **Frame** 2021, 40).

⁴⁷ See **Lehmann-Haupt** 1900a, 630; **Roaf** 2012, 203–211.

⁴⁸ Since C.F. Lehmann-Haupt's view relates to the route of the campaign around the Urmia basin, proceeding from east to west, this study primarily addresses this variant (see **Zymansky** 1990, 10–20; **Kroll** 2012, 11–17; **Grekyan** 2024, 40–42, and the cited literature).

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

---

mountains to await the Urartian army.⁴⁹ Subsequently, the Assyrian forces advanced westward to Uishdish, described as “a district of the land of Mannea that Ursâ (Rusâ) had annexed and appropriated for his own”.⁵⁰ It was likely conquered during the first half of the year.

In the battle fought near Mount Uaush (Sohend), Sargon II defeated Rusâ and Mitatti, and subsequently entered Ushkaya fortress, located on the Urartian frontier, which had already been evacuated.⁵¹ By entering Ushkaya, “which like a gate acts as a barrier in the pass to the district of Zaranda,” Sargon II had already reached the territory of main Urartu.⁵²

Based on his observations in the field, C.F. Lehmann-Haupt identifies Mount Mallau, rising over the Subi district and covered with ravines, on which Ushkaya was built, with the height of the medieval Arg fortress in Tabriz.⁵³ According to the researcher, it was the center of the Subi district, inhabited by the Mannaeans.⁵⁴ In the context of Subi, it is also attested that horses for the Biainili royal army were trained here for the maneuvers required in battle.⁵⁵ Judging from this evidence, Subi had been conquered many times, at least during the reign of Rusa’s predecessor. Based on the primary source’s mention of Uishdish and Subi as Mannaeon districts, it can be inferred that Subi was located southeast of Marand and east or northeast of Uishdish.

---

⁴⁹ See **Lehmann-Haupt** 1926, 310; **Mayer** 1983, 18; **Mayer** 2013a, 105 (79–90); **Frame** 2021, 65, 79–90.

⁵⁰ See **Mayer** 2013a, pp. 67, 106 (91), 107 (111); **Frame** 2021, 65, 96–115.

⁵¹ See **Lehmann-Haupt** 1926, 310, 318; for details on the Battle of Uaush, see **Grekyan** 2002, 180–193; **Grekyan** 2010, 83–95.

⁵² **Mayer** 2013a, 113 (168); **Frame** 2021, 65, 167–173.

⁵³ See **Lehmann-Haupt** 1910, 196; 1926, 318; **Thureau-Dangin** 1912, VII. I. Diakonoff identifies it with the settlement of Osku (see **Diakonoff** 1956, 216; also **Parpola, Porter** 2001, 5). Archaeological data have also suggested correlations with Marand–Livari Fortress–or Ajabshir–Narin Qal’eh (see **Zymansky** 1990, 15, note 50; **Dann** 2020, 24–25 and referenced literature). Notably, the source indicates that Ushqaya was located on the mountain pass leading to the district of Zaranda, at the mountain’s summit, but not in Zaranda itself (see **Fuchs** 1994, 321 [137–138]; **Frame** 2021, 1, 133b–147a), while the Assyrian army subsequently entered the district of Sangibutu from Ushqaya via the Subi district (see also **Bagg** 2020, 523; and Karte).

⁵⁴ **Mayer** 2013b, 113–115 (170–172); **Frame** 2021, 65, 167–173).

⁵⁵ See detailed **Weszele** 2003–2005, 473.

C.F. Lehmann-Haupt envisions Sargon II's subsequent campaign from Tabriz in the direction of Sufian–Marand–Khoy. According to the inscription, the Assyrian army, advancing from Ushkaya, reached “the steppeland on which his herds rely (for pasture) (and) which is (also) called the land Sangibutu” and destroyed the formidable fortresses of Taru and Tarmakisa.⁵⁶ From there, the Assyrian army advanced toward the city of Ulkhu. C.F. Lehmann-Haupt identifies it with Marand, noting that by the late 19th century it was an oasis in the northeastern part of Lake Urmia. The presence of watermills and subterranean channels in Marand, according to Lehmann-Haupt, reflects the established Urartian sovereignty and the developed hydro-irrigation culture in the area.⁵⁷ Archaeological evidence indicates that by the early 8th century BC, Marand was part of Urartu, and the northeastern boundary from Lake Urmia extended along the watershed mountains, also encompassing the Varzagan River and Ahari regions.⁵⁸ This is also attested by Rusa, son of Sarduri, in an inscription found southeast of Ahari, at Karajlu, which testifies to the conquest of the land and the construction of a fortress in the area.⁵⁹

According to the inscription, after the hydro-irrigation works carried out by Rusa; the dry and arid land was transformed into an irrigated agricultural zone, a “meadow,” where the king also rested. In the context of the works carried out at Ulkhu, it is further noted: [He had] the fortress city Sarduriḫurda [built] on Mount Kišter to be his guard post [and] he stationed there [...] people [from the land ...]tina, (men) on whom his land relied.”⁶⁰ In the case of the land “...tina,” it is quite possible that the primary source is referring to the land of Etiuni, which stretched beyond the Araks river, from Kars to Lake Sevan.⁶¹ Given the fact that a fortress-city was constructed and resettlement was carried out, it may be inferred that this also took place within the framework of

---

⁵⁶ See **Mayer** 2013b, 115 (188–198); **Frame** 2021, 65, 188–198.

⁵⁷ See **Lehmann-Haupt** 1910, 183–186; 1926, 319. Urartian cities were not fortified and consisted of open settlements surrounding a fortress (see **Grekyan** 2017, 120). For comparison with the 9-hectare administrative, economic, and religious center of the Livari fortress, dated to the early 8th century BCE in Ulkhu, see **Kleiss, Kroll** 1977, 54–57, 84–89; **Kleiss** 1977, 140; also **Bagg** 2020, Heft 2, 587, and the references cited therein.

⁵⁸ See **Kroll** 1976, 59–73, 167; **Biscione, Khatib-Shahidi** 2006, 303.

⁵⁹ See **Dara, Someh, Rokni** 2025, 116.

⁶⁰ See **Frame** 2021, 65, 199–212).

⁶¹ See **Dann** 2020, 41; **Grekyan** 2022, 268–271.

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

---

a retaliatory campaign by Rusa, son of Sarduri's against the king of Etiuni's raids.⁶² Judging from Rusa's Tsovinar inscription, which records the conquest of the lands of 23 kings and states ("I deported men and women to the Biainili"), it is likely that the source here refers to deportees from the Sevan-adjacent regions who were resettled in Sardurikhurda.⁶³

C.F. Lehmann-Haupt believes that from Ulkhu, Sargon II proceeded to Khoy, located in the district of Sangibutu.⁶⁴ Regarding this region, the source states: "(This is) an inhabited district seized by his (Rusâ's) land, which long ago earlier king(s), his predecessors, had annexed in order to expand their country."⁶⁵ Notably, Qiz Qal'eh (Evoghlu), located northeast of Khoy, as well as the fortresses extending northwest from it, are dated to the second half of the 9th century BC.⁶⁶

Following F. Thureau-Dangin, C.F. Lehmann-Haupt believed that from Khoy the Assyrian army advanced through the Koturi valley, situated between two mountains, and subsequently entered the district of Armariyali (which at present is a region on Iran–Turkey border) and Lake Arjishakovit.⁶⁷ The arguments supporting this section of the route addressed by F. Thureau-Dangin, are now considered untenable, and Armariyali is identified with the Plain of Salmas.⁶⁸

To enter the next district, Ayadu (i.e., the Urmia Plain), the Assyrian army passed near the Wizuku Mountains covered with cypresses and containing breccia-stone (Keplan Dagħ, or Kuh-e-Dareh Hasan).⁶⁹ The inhabitants of the 30 cities in the Ayadu district located on the shores of Lake Urmia, took refuge in the fortresses of Argishtiuna and Kallania, which Sargon II was not prepared to besiege.⁷⁰ The Assyrian army, however, destroyed and plundered the cities of

---

⁶² See **Saags** 2001, 116–118; **Grekyan** 2022, 269; **Grekyan** 2024, 34.

⁶³ See **Lehmann-Haupt** 1910, 146; **Harutyunyan** 2001, 389₁₄; **Salvini** 2018, A 10–2₁₄; See **Tsakanyan** 2018, 272–273.

⁶⁴ See **Thureau-Dangin** 1912, VIII; **Lehmann-Haupt** 1926, 319.

⁶⁵ **Mayer** 2013a, 121 (233); **Frame** 2021, 65 (233–246).

⁶⁶ See **Kroll** 1976, 166–167.

⁶⁷ See **Thureau-Dangin**, 1912, IX; **Lehmann-Haupt** 1926, 318–319.

⁶⁸ See **Zimansky** 1990, 16; **Vera Chamaza** 1995–1996, 240.

⁶⁹ See **Bagg** 2020, Heft 2, 585–586; **Mayer** 2013a, 125 (280); **Frame** 2021, 296 (280–296). From the vicinity of the settlement of Sera in Armariyali, Sargon II moved south of the Varaga mountains toward the district of Ayadu on the shores of Lake Van, while Uizuku is the rock cliff located near the Gate of Mher (see **Lehmann-Haupt** 1926, 319).

⁷⁰ See **Mayer** 2013a, 127 (287); **Frame** 2021, 280–296; **Bagg** 2020, Heft 1, 10. According to one view, Argishtiuna is the fortress of Qal' eh Esmail Agha, which bears the

Ayadu along with 87 settlements. According to C.F. Lehmann-Haupt, the city recorded in Ayadu under the name Old Uais was located “on the lower border of the land of Urartu,” not far from Uais bordering Nairi, and served as the latter’s “mother city.”⁷¹

C.F. Lehmann-Haupt believes that on the return route through Ayadu, the Assyrian army advanced for one to two days along the valley of the Khoshab River in Hayots Dzor and reached Uais, the later Hadamakert.⁷² The reconstruction of the Assyrian army’s route from the northwestern districts of Lake Urmia to Musasir is based on the mention of the city of Uishini in the land of Aituni, found in an inscription discovered at Akhtamar. According to the researcher, this city had been relocated from the area southeast of Lake Van to an island.⁷³

From Uais, the Assyrian army advanced toward Nairi, whose king, Yanzun, moved out to meet Sargon II, and the king of Assyria received his tribute in the capital, Khubushkia.⁷⁴ According to C.F. Lehmann-Haupt, the land of Nairi-Khubushkia extended southwest from the Great Zab Valley to the northwestern districts of Lake Urmia, while its capital, Khubushkia, was located in the Salmas-Dilman region.⁷⁵ Although this view is now considered untenable, it was never

---

name of King Argishti (see **Bagg** 2020, Heft 1, 59). However, it was founded already in the second half of the 9th century BC (see **Kleiss, Kroll** 1977, 108–109).

⁷¹ See **Lehmann-Haupt** 1926, 317; **Mayer** 2013a, 127 (299); **Frame** 2021, 65, 297–305.

⁷² Since Hadamakert (the present Bashkale) is located at the junction of the Dize–Neri–Rewanduz–Musasir and Van–Çukh Pass–Lake Urmia western basin–Musasir routes, the researcher explains the identification on the basis of this circumstance (see **Lehmann-Haupt** 1926, 317). This localization, differing from F. Thureau-Dangin’s proposed identification with Uais = Bitlis (see **Thureau-Dangin** 1912, IX, n. 2), was a new discussion of the problem, which was subsequently followed by other researchers as well (see in detail the literature cited in **Muscarella** 2012, 6; also **Melikishvili** 1954, 33–34, n. 33; **Arutyunyan** 1985, 193–194 and the cited literature). At present, two alternatives seem more probable: either Qalatgah, to the southwest of Lake Urmia (see **Zimansky** 1990, 17; **Kroll** 2012, 11–17; **Fuchs** 2014–2016b, 258), or in the Nazlu river valley, the fortresses of Qal’ eh Esmail Agha (see **Muscarella** 1986, 472–473; **Salvini** 1995, 93–94; **Muscarella** 2012, 6). From the fortress of Qalatgah one could observe the road leading to the Kelishin Pass, as well as the fortresses of Sufian (Gird-e-Sorah), Hasanlu, and Yediar, while the function of the fortress was the transmission of information (see **Kleiss, Kroll** 1977, 72).

⁷³ See **Harutyunyan** 2001, N 79Vo_{7–9}; **Salvini** 2018, A 5-23Vo_{5–9}.

⁷⁴ See **Mayer** 2013, 129 (307–308); **Frame** 2021, (306–308).

⁷⁵ See **Lehmann-Haupt** 1916, 146; 1921, 33; 1926, 321, 326; cf. **Belck** 1894, 483.

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

---

discussed in the context of the route of the campaign repeatedly addressed by the researcher, namely, the Assyrian army's return via the western basin of Lake Urmia.⁷⁶

C.F. Lehmann-Haupt explains the Assyrian army's failure to advance directly from Uais toward Musasir by the fact that Sargon II had not initially planned to conquer Musasir. However, Urzana displayed a servile attitude when the Assyrian forces passed near the Kelishin pass, which prompted him to seek revenge.⁷⁷ During the campaign, Sargon II did not acquire a substantial amount of booty, and in Khubushkia he was able to partially recover only the resources expended.⁷⁸ For this reason, Sargon II advanced toward Musasir with a detachment, while the main body of the army returned.

The inscription mentions a difficult-to-pass route to Mount Arsiu, which C.F. Lehmann-Haupt identifies with the direct path from Ushnu to the Kelishin Pass leading to Musasir.⁷⁹ Then, it is mentioned that the Great Zab was crossed; since there is no reference to difficulties in fording the river, the researcher infers that it was the Topzawa tributary, which also explains why it is referred to as Elamunia.⁸⁰ To prevent the approach of the Assyrian army from being noticed, Sargon II crossed the tributary in its upper course. The primary source then describes a forested area surrounded by four mountains, which, according to the researcher, corresponds to the left-bank mountainous section of the Topzawa River. To advance through this terrain, the Assyrian army cleared a path by cutting down trees.⁸¹ The suddenly appearing Assyrian army easily captured Musasir; Urzana's family, the inhabitants of Musasir, and even the god Khaldi (Ḫaldi) were taken captive, while Urzana himself sought refuge in the

---

⁷⁶ Khubushkia is located northeast of Muşasir, in the upper reaches of the Lesser Zab River (see in detail **Lanfranchi** 1995, 132–133; **Kroll** 2012, 12; **Bagg** 2020, Heft 1, 283, and the references cited therein).

⁷⁷ See **Lehmann-Haupt** 1926, 320–321; **Mayer** 2013a, 129 (307–308).

⁷⁸ See **Mayer** 1984, 30.

⁷⁹ For a possible correlation with Kelishin and other discussions, see **Bagg** 2020, Heft 1, 66.

⁸⁰ See **Lehmann-Haupt** 1926, 313; **Mayer** 2013a, 129 (322–323); **Frame** 2021, 65, (323–332).

⁸¹ For C.F. Lehmann-Haupt, the evidence of these four mountains, along with the documentation of rivers, forests, and other geographical features on site, served as additional indicators in the task of locating Muşasir (see **Lehmann-Haupt** 1926, 313).

mountains.⁸² Upon learning of the captivity of the god Khaldi and Musasir's transfer to Assyria, Rusa took his own life, as his entire reign had been founded on the idea and slogan of avenging Assyria.⁸³ Urartu lost its territories south and southwest of Lake Urmia, and the campaign brought an end to the conflict taking place in the near-Urmia basin.

Conclusion

In reconstructing the events of Rusa, son of Sarduri's reign in Urartu, the Topzawa inscription proved central for C.F. Lehmann-Haupt. He correlated its information with Assyrian sources, examining theoretically all possible scenarios within the context of the Assyrian interactions, both before and after 714 BC. C.F. Lehmann-Haupt views the events recorded in the Topzawa inscriptions as rooted in the conflict in the near-Urmia basin, occurring in the territory of third-party states, with the conquest of Musasir as its climax. In this struggle, until the Cimmerian incursion, Rusa, son of Sarduri, enjoyed success by 715 BC. The conquest of Musasir and the Cimmerian invasion proved pivotal, setting the stage for the Assyrian campaign of 714 BC. Notably, the researcher accurately identifies the location of Musasir and, while examining the route of Sargon II's campaign, albeit somewhat erroneously, envisions it as passing through the Lake Van basin; however, he reconstructs the final phase of the campaign through the western districts of the Lake Urmia basin. Essentially, since the early 20th century, the version suggested by C.F. Lehmann-Haupt, except for the Assyrian army's entry through the Lake Van basin, has remained the primary and most widely discussed reconstruction of Sargon II's campaign route.

BIBLIOGRAPHY

Գրեկյան Ե. 2002, Ուաուշի ճակատամարտը (պատմահամեմատական վերլուծություն), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXI, էջ 180–199: (**Grekyan Y.** 2002, *Uaushi chakatamarty (patmahamematakan verlutsut'yun)*, «Merdzavor yev Mijin Arevelk'i yerkrner yev zhoghovurdner»). **Grekyan Y.** 2002, *The Battle of Uaush (A Historic-comparative analysis), The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXI, pp. 180–199 (in Armenian)*.

---

⁸² See **Lehmann-Haupt** 1926, 314; **Fuchs** 1993, 149–155; **Frame** 2021, 149–161a.

⁸³ See **Lehmann-Haupt** 1926, 326, 330.

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

Գրեկյան Ե. 2005, Երկու Ուրզանա՝, «Մերձավոր Արևելք: Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ», II, էջ 5–11: (**Grekyan Y.** 2005, *Yerku Urzana?*, «Merdzavor Arevelk': Patmut'yun, k'aghak'akanut'yun, mshakuyt'», II, ej 5–11). **Grekyan Y.** 2005, *Two Urzanas?, Near East: History, Politics, Culture, II, pp. 5–11 (in Armenian).*

Գրեկյան Ե. 2022, Էթիունիներ և էթիունցիները նորասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում, «Ծովային Հայաստան. Ուդուրի-Էթիունի երկրի հնագիտական ժառանգությունը», Երևան, Ոսկան Երևանցի տպագրատուն-հրատարակչություն, էջ 264–272: (**Grekyan Y.** 2022, *Et'iunin yev et'iunts'inery norasorestanyan sepagir aghbyurnerum?*, «Tsoyayin Hayastan. Uduri-Et'iuni yerkri hnagitakan zharangut'yuny», Yerevan, Voskan Yerevants'i tpragratun-hratarakch'ut'yun, ej 264–272). **Grekyan Y.** 2022, *Etiuni and the Etiunians in Neo-Assyrian Cuneiform Sources?*, in *Maritime Armenia: The Archaeological Heritage of Uduri-Etiuni Country*, Yerevan, Voskan Yerevantsi Printing House-Publishing, pp. 264–272 (in Armenian).

Գրեկյան Ե. 2024, Վանի (Նաիրի, Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) թագավորությունը, Հայոց պատմություն, հ. I, գիրք II (Ք.ա. IX դար-Ք.հ. III դար), Երևան, Զանգակ հրատարակչություն, էջ 5–61: (**Grekyan Y.** 2024, *Vani (Nairi, Biaynili, Urartu, Ararat) t'agavorut'yuny, Hayots' patmut'yun, h. I, girk' II (K'.a. IX dar-K'.h. III dar)*, Yerevan, Zangak hratarakch'ut'yun, ej 5–61): **Grekyan Y.** 2024, *The Kingdom of Van (Nairi, Biainili, Urartu, Ararat), History of the Armenians*, vol. I, book II (9th century BCE–3rd century CE), Yerevan, Zangak Publishing, pp. 5–61 (in Armenian).

Տականյան Ռ., 2018, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում, մ.թ.ա VII–V դդ., «Էդիթ Պրինտ», 290 էջ: (**Ts'akanyan R.**, 2018, *Et'nok'aghak'akan teghasharzhery Merdzavor Arevelk'um yev Haykakan lernashkharhum, m.t'.a VII–V dd., Edit' Print*, 290 ej): **Tsakanian R.** 2018, *Ethno-Political Movements in the Near East and the Armenian Highlands, 7th–5th centuries BCE*, Edit Print, 290 pp. (in Armenian).

Арутюнян Н. 1985, Топонимика Урарту, Ереван, Издательство АН Арм. ССР, 307 с. **Harutyunyan, N.** 1985, *Toponymy of Urartu*, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 307 pp. (in Russian).

Арутюнян Н. 2001, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, Издательство «Гитутюн» НАН РА, 533 с. **Harutyunyan N.** 2001, *Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions*, Yerevan, Gitutyun Publishing House of the NAS RA, 533 pp. (in Russian).

Дьяконов И.М. 1956, История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э., Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 483 с. **Diakonoff I.M.** 1956, *History of Media from the Earliest Times to the End of the 4th Century BCE*, Moscow–Leningrad, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 483 pp. (in Russian).

Меликишвили Г. 1954, Наири-Урарту, Тбилиси, Издательство Академии Наук Грузинской СССР, 446 с. **Melikishvili G.** 1954, *Nairi-Urartu*, Tbilisi, Publishing House of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, 446 pp. (in Russian).

André-Salvini B., Salvini M. 2002, The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran). *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 44, pp. 5–66.

- Bagg A.M.** 2020, Die Orts-und Gewässernamen der neuassyrischen Zeit: Teil 3: Babylonien, Urartu und die östlichen Gebiete, (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B (Geisteswissenschaften), 7/7/3), Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes Bd. 7/3-1, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichner Verlag, Heft 1, Ortsnamen A-N. Bd. 7/3-2, Heft 2, Ortsnamen P-Z, CIII+986 S. + Karte.
- Belck W.** 1894, Das Reich der Mannäer, "Zeitschrift für Ethnologie", Bd. 26, S. 479–488.
- Bisicone R., Khatib-Shahidi H.** 2006, Iranian - Italian archaeological survey in Eastern Azerbaijan, "Studi Micenei ed Egeo-Anatolici", vol. 48, pp. 302–306.
- Brinkman J.A.** 1987–1990, Marduk-apla-iddina, RLA, pp. 374–375.
- Dann R.** 2020, A study of the toponyms of the Kingdom of Bia/Urartu, with a contribution by Marie-Claude Trémouille, Rome, Ismeo, Serie Orientale Roma, Nouva Serie, vol. 19, 328 p.
- Dara M., Naseri Someeh H., Rokni M.** 2025, A Newly-Discovered Urartian Rock Inscription in Qarajalu: The First Piece of Evidence about Rusa I's Presence in the East of Urmia Lake, Ancient Iranian Studies, vol. 4, No. 13, pp. 113–122.
- Frame G.** 2021, The royal inscriptions of Sargon II, king of Assyria (721–705 BC); with the collaboration of Andreas Fuchs for two inscriptions, vol. 2, The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period, Eisenbrauns, University Park, Pennsylvania, 571 p.
- Fuchs A.** 1993, Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad, Göttingen, Cuvillier Verlag, 475 S.
- Fuchs A.** 2012, Urartu in der Zeit, in: S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007, "Acta Iranica" 51, Louvain, S. 135–161.
- Fuchs A.** 2014–2016a, Ullusunu, "Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie", Bd. XIV, S. 308–309.
- Fuchs A.** 2014–2016b, Uayis, Uesi, Uasi, Uiše, "Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie", Bd. XIV, S. 257–258:
- Galo W. Vera Chamaza** 1995–1996, Der VIII. Feldzug Sargons II.- Eine Untersuchung zu Politik und historischer Geographie des späten 8. Jhs. v. Chr(II), "Archäologische Mitteilungen aus Iran", Bd. 28, 235–267.
- Saggs H.W.F.** 2001, The Nimrud Letters, 1952, "Cuneiform Texts from Nimrud", V, London, British School of Archaeology in Iraq, 327 p., Pl. 62.
- Grayson A.** 2008, Assyria: Tiglath-pileser III to Sargon II (744–705 B.C.), Chapter, 22, in: The Cambridge Ancient History, vol. III, part 2, Cambridge University Press, 2008, pp. 71–102.
- Grekyan Y.** 2017, The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities, in: Bridging Times and Spaces: Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies: Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday, Printed in England by Oxuniprint, Oxford, pp. 103–132.
- Grekyan Y.** 2010, The Battle of Uauš Revisited, "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies", V/1, pp. 83–108.

The Struggle between Urartu and Assyria during the Reign of Rusa...

Grekyan Y. 2023, The Kingdom of Urartu, in: The Oxford History of the Ancient Near East, vol. IV (editet by K. Radner , N. Moeller, D.T. Potts), pp. 769–864.

Kleiss W., Kroll St. 1977, Urartäische Plätze in Iran: A. Architektur (Stand der Froschung Herbst 1976). B Die Oberflächenfunde des Urartu-Surveys 1976, "Archäologische Mitteilungen aus Iran", Bd. 10, S. 53–118, Taf. 10.

Kleiss W. 1977, Alte Wege in West Iran, "Archäologische Mitteilungen aus Iran", Bd. 10, S. 137–151.

König F. 1957, Handbuch der chaldischen Inschriften, Craz, Bd. II, 275 S., Taf. 128.

Kroll S. 1976, Keramik Urartäischer Festungen in Iran. Ein Beitrag zur Expansion Urartus in Iranisch-Azarbaidjan, AMI, Ergänzungsband 2, Berlin Verlag von Dietrich Reimer, 184 S.

Kroll S. 2012, Sargon II's 8th Campaign: A New View on Old Constructs,-The Eighth Campaign of Sargon II, Historical, geographical, literary and ideological aspects, First published 2012 by The Hasanlu Translation Project, pp. 11–17:

Lanfranchi G.B., 1983. Some New Texts about a Revolt against the Urartian King Rusa I, *Oriens Antiquus*, 22, pp. 123–136.

Lanfranchi G.B., Parpola S. 1990, The Correspondence of Sargon II. Part II: Letters from the Northern and Northeastern Provinces, *State Archives of Assyria*, vol. V, Helsinki University Press, 272 p.

Lanfranchi G.B. 1995, Assyrian Geography and Neo-Assyrian Letters. The Location of Hubuškia Again, in: *Neo-Assyrian Geography* (ed. M. Liverani), *Quaderni di Geografia Storica* 5, Roma pp. 127–137.

Lehmann C.F. 1900a, Bericht über die Ergebnisse der von Dr. W. Belck und Dr. C.F. Lehmann 1898/99 ausgeführten Forschungsreise in Armenien, "Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften philosophisch-historische Classe" 29, 1900, S. 619–633.

Lehmann C.F. 1900b, Bericht über die Ergebnisse der von Dr. W. Belck und Dr. C.F. Lehmann 1898/1899 ausgeführten Forschungsreise in Armenien, "Zeitschrift für Ethnologie", Bd. 32, Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Juli-Sitzung, 1900, 430–437.

Lehmann C. F. 1900c, Von der deutschen armenischen Expedition, "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", Bd. 14, 1900, S. 1–45.

Lehmann C. F. 1904, Zwei unveröffentlichte chaldische Inschriften, "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft", Bd. 58, S. 815–852.

Lehmann-Haupt C.F. 1916, Muşafir und der achte Feldzug Sargons II. (714 v. Chr.).-Orientalistische Studien. Fritz Hommel zum sechzigsten Geburtstag am 31. Juli 1914 gewidmet, Erster Band, Leipzig, 1917, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, S. 119–151:

Lehmann-Haupt C.F. 1926, Armenien einst und jetzt, Bd. II/1, Berlin-Leipzig, B. Behrs Verlag, 450 S.

Lehmann-Haupt C.F. 1910, Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin, B. Behr's Verlag, S. 543.

Sargsyan V.

- Lehmann-Haupt C.F.** 1922, *Kimmerier*, Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Bd. XI, 1922, S. 397–434.
- Mayer W.** 1983, Sargons Feldzug gegen Urartu–714 v. Chr.: Text und Übersetzung, "Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft", 115, 65–132.
- Mayer W.** 1995, *Politik und Kriegskunst der Assyrier*, Münster, Ugarit-Verlag, 545 S.
- Mayer W.** 2013a, Assyrien und Urartu, I. Der Achte Feldzug Sargons II. im Jahr 714 v. Chr., *Alter Orient und Altes Testament*, 395/1, Münster: Ugarit-Verlag, XVI+189 S.
- Mayer W.** 2013b, *Die assyrisch-urartäischen Bilinguen*, Assyrien und Urartu II, Münster, Ugarit-Verlag, 156 S.
- Muscarella O.W.** 1986, The Location of Ulhu and Uise in Sargon II's Eight Campaign, 714 B.C., "Journal of Field Archaeology", vol. 13, No. 4, pp. 465–475.
- Muscarella O.W.** 2012, Sargon II's 8th Campaign: An Introduction and Overview, The Eighth Campaign of Sargon II, Historical, geographical, literary and ideological aspects, First published 2012 by The Hasanlu Translation Project, pp. 4–10.
- Parpola S., Porter M.** 2001, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*, Helsinki, Helsinki University Press, pp. xiv+46.
- Radner K.** 2016–2018, Zikirtu, "Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie", Bd. XV, S. 288.
- Roaf M.** 2010, Thureau-Dangin, Lehmann-Haupt, Rusa Sardurihi and Rusa Erimenahi, "Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies", vol. V/1, pp. 66–82.
- Roaf M.** 2012, Could Rusa son of Erimena have been king of Urartu during Sargon's Eighth Campaign?, in: S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, P. Zimansky (eds.), *Blainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12–14 October 2007*, "Acta Iranica" 51, Louvain, pp. 187–216.
- Salvini M.** 1995, *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 257 S.
- Salvini M.** 2018, *Corpus dei testi urartei*, vol. V, Revisione delle epigrafi e nuovi testi su pietra e roccia (CTU A), dizionario urarteo, schizzo grammaticale della lingua Urartea, Editions de Boccard, 506 p.
- Streck M.** 1899, Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonischassyrischen Keilschriften, "Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie", Bd. 14 (1–2), S. 103–172.
- M. de Tseretheli** 1950, Études ourartéennes: III. – La stèle de SIDIKAN-TOPZAOUA (Voir Lehmann, Bericht, p. 6, n° 128), *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, vol. 44, No. 4 (1950), pp. 185–192.
- Thureau-Dangin F.** 1912, Une relation de la huitième campagne de Sargon (714 av. J.-C.), *Textes cunéiformes*, Tome III, Musée du Louvre, Paris, Librairie Paul Geuthner, xx+87 p., 30 Pl.
- Weseli M.** 2003–2005, Pferd, A.I, In Mesopotamien, "Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie", Bd. X, S. 469–481.

Zimansky P.E. 1990, Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign, "Journal of Near-Eastern Studies", 49/1, pp. 1–21.

ՎԱՀԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Կրթսեր գիտաշխատող

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

anarzaba@gmail.com

0000-0002-9569-2569

**ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԵՎ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՌՈՒՍԱ
ՍԱՐԴՈՒՐՈՐԴՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝ ԸՍՏ
Կ.Ֆ. ԼԵՄԱՆ-ՀԱՈՒՊՏԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ**

Ամփոփում

Հայկական լեռնաշխարհում և Հյուսիսային Միջագետքում 1898–1899 թթ. իրականացրած ճանապարհորդության ժամանակ գերմանացի արևելագետ Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտը և քիմիկոս Վ. Բելքը ընդօրինակեցին Թոփուզավայի երկլեզու արձանագրությունը: Արձանագրության թարգմանությունից հետո Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտն այն իրավացիորեն վերագրեց Ռուսա Սարդուրոդուն: Սույն սկզբնաղբյուրը հետազոտողի համար առանցքային դարձավ Ք.ա. VIII դարի վերջին Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև ծավալված իրադարձությունների վերականգնման համար: Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտը Թոփուզավայի արձանագրությունում վկայված իրողություններով է պայմանավորում Ք.ա. 714 թ. Սարգոն II-ի արշավանքը Ուրարտու: Ուշագրավ է, որ հետազոտողը ճշգրիտ տեղորոշեց Մուծածիրի վայրը և քննելով Սարգոն II-ի արշավանքի երթուղին, թեպետ թյուրիմացաբար, այն պատկերացրեց Վանա լճի ավազանով, սակայն արշավանքի վերջին փուլը վերականգնեց Ուրմիա լճի ավազանի արևմտյան շրջաններով: Ըստ էության դեռևս XX դարասկզբին Կ.Ֆ. Լեման-Հաուպտի առաջարկած սույն տարբերակը, բացառությամբ Վանա լճի ավազան ասորեստանյան բանակի մուտքի, հանդիսանում է Սարգոն II-ի արշավանքի երթուղու ցարդ առանցքային քննարկվող վարկած:

Բանալի բառեր՝ Թոփուզավայի արձանագրություն, Ուրմիա լիճ, Մանա, Մուծածիր, Սարգոն II, Ուրզանա, արշավանք:

GEGHAM HOVHANNISYAN*

PhD in History

Institute of History, NAS RA

gegham.hovhannisian1963@mail.ru

0009-0002-9549-8974

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.32-47

HUNCHAK FIGURE TASHIR (SIMON HOVVIAN): PUBLIC AND POLITICAL ACTIVITIES, 1915–1921

Abstract

The First World War created a crisis within the ranks of the Hunchak Party, rendering its central administration in Paris virtually non-functional. Under these conditions, a new party leadership emerged in Tiflis, where Tashir (Simon Hovvian) was elected. By that time, he was already a prominent publicist, Hunchak theorist, and was recognised for his pedagogical work at the Gevorgyan Seminary in Etchmiadzin.

Between 1916 and 1917, he contributed to the newspaper “*Gaghapar*,” also serving as its editor. The pages of this publication reflected his socialist worldview. Tashir was sceptical of the Armenian volunteer movement and associated the resolution of the Armenian Question with the triumph of the international social democracy and principle of national self-determination.

Following the 1917 February Revolution, Tashir actively participated in the establishment of new local government institutions in Armenia. Between 1917 and 1920, as the inclination to join the RSDLP grew among the Hunchaks of Transcaucasia, Tashir advocated for the independent existence of the Hunchak Party. In 1919, he edited the newspaper “*Gortsavor*.” In his writings, Tashir argued that the liberation of the Armenian people depended not on the policies of the European powers, but on those of Soviet Russia, and on the internal conditions within the Armenian society.

---

* The article has been delivered on 22.05.2025, reviewed on 25.07.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Hunchak Figure Tashir (Simon Hovvian): Public and Political Activities ...

He criticised the nationalist policies of the Georgian Mensheviks and condemned the massacres of Armenians carried out by the Musavat government of Azerbaijan. Though he maintained an oppositional stance towards the ruling ARF Dashnaktsoutyun during the First Republic of Armenia, Tashir called upon the Armenian people to defend their homeland during the Turkish invasions of 1918 and 1920.

In November 1920, when the Republic of Armenia was suffering a severe defeat in the war, the Hunchak Centre in Tiflis was engaged in discussions concerning the establishment of Soviet rule in Armenia. Tashir and other Hunchaks viewed the establishment of Soviet authority not only as the realisation of their party's long-term objective, but also as the salvation of the Armenian people and the Armenian state.

Keywords: *Tashir (Simon Hovvian), Hunchak Party, "Gaghapar," "Gortsavor," social-democracy, Menshevik Party, Bolshevik Party.*

Introduction

A famous Hunchak figure and party theorist, Tashir (Simon Hovvian) was born in 1869 in the village of Ardivi, in the Lori province. He received his early education at the Nersisyan School in Tiflis and later attended the Gevorgyan Seminary in Etchmiadzin. He graduated from the Faculty of Philosophy at the University of Leipzig, where he also earned a doctorate in philosophy.

In the 1890s, he joined the Hunchak Party. While studying in Europe, he conducted extensive propaganda among Armenian students in support of the Hunchak cause. By the beginning of the 20th century, he was already recognised as one of the prominent and influential figures of the party. He collaborated with the "*Hunchak*" and "*Young Armenia*" Hunchak newspapers.

In 1915, one of the main concerns of the Hunchak Party was the election of a new central leadership. Already at the 7th Deputy Meeting of the SDHP (Social-Democratic Hunchak Party) in September 1913, it had been decided that the party's central board would serve for a maximum of two years, after which it would be considered dissolved. Thus, by autumn 1915, the party was due to elect a new central board.

However, in 1916, the Hunchak Party was unable to convene a general deputy meeting due to the unfavourable political circumstances. Its branches in the Ottoman Empire had been crushed and had ceased to function. Under these

conditions, it was decided – mainly through mutual agreement among Hunchak figures in the United States and the Caucasus – *“to elect a central board by referendum. The board’s members were located in the Caucasus, and the centre was established there (i.e., in Tiflis – H.G.), although the party’s official headquarters, archive, and printing press remained in Paris.”*¹

Prominent Hunchak figures in the Caucasus – Lazo (Hakob Ghazaryan), Yerkat (Arshak Babayan), Mars (Vahan Marsyan), and Tashir (Simon Hovvian), formed the new central administration of the Hunchak Party.² This central leadership continued to function until 1924, when the party held its 8th Congress.³

Tashir’s Publicity in the “Gaghapar” Newspaper

At that time, the party was publishing the *“Gaghapar”* newspaper in Tiflis. Tashir actively corresponded with the newspaper and, in editorial articles, expressed his viewpoint on the Armenian people and, in general, on important international-political events of the period. *“Gaghapar”* was published three times a week as a literary, social, political, and economic daily. It was published from February 17, 1916 to February 19, 1917. The editor of the newspaper in 1916 was Avag Hakobyan, and in 1917 – Tashir. Most of the editorials of the periodical are titled *“Political Thoughts,”* the main subject of which is the policy pursued by the United States and European states.

In one such article, for instance, Tashir expresses his surprise and, at the same time, disappointment at the practices of German Social Democracy, which, during the First World War, setting aside the ideas of socialism and class solidarity of the international proletariat, firmly stood in defence of the German government.⁴ In the article entitled *“Futile Efforts,”* Tashir condemns the ongoing bloody war and especially the fanatical ideas of pan-Germanism. The arrow of criticism is also directed against Russia, whose *“Military Minister Sukhumlinov is throwing millions of soldiers into the enemy’s artillery.”*⁵ The

---

¹ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 60.

² NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 60.

³ Tcheretchian 2014, 234.

⁴ *“Gaghapar,”* Tiflis, 1916, № 3, February 21.

⁵ *“Gaghapar,”* 1916, № 6, February 28.

Hunchak Figure Tashir (Simon Howvian): Public and Political Activities ...

---

article shows the “countless” thefts and frauds in the supply of the Russian army, the “uncontrolled” situation.⁶

From “Gaghapar” we learn that Tashir was a representative of the 6th Armenian volunteer detachment (druzhdina) in the Hunchak centre.⁷ Speaking of the volunteer movement, let us note that a significant part of the Hunchaks of the Caucasus, including Tashir, were sceptical. The statements of the Entente countries to crush Turkey “... had aroused enthusiasm among the Armenian people,” Tashir wrote in his memoirs.⁸ “Who would not have wanted the collapse of the Turkish dictatorship, even if it had been led by those political adventurers and swindlers masked by the liberal ideas of Enver and Talaat Pashas? The notorious viceroy Count Vorontsov-Dashkov, the representative of the Russian dictatorship in the Caucasus, wonderfully used the mood of the upper classes of the Armenian people, through Bishop Ter-Movsisyan, Samson Harutyunyan, Alexander Khatisov and Catholicos Gevorg V, when the latter, with his patriarchal blessing, consecrated the volunteer groups formed under the chairmanship of the Dashnaktsoutioun and the National Council (i.e., the Armenian National Council of Tiflis – H.G.).”⁹

A. Kitur notes in his book that among the Hunchaks, the “organisers-leaders of the volunteer movement were Lazo, A. Babian, and Tashir.”¹⁰ The Armenian theme runs through the issues of the periodical like a red thread, in which the situation on the Caucasian front and issues related to the future of the Armenian people occupy a primary place. The editorial of the very first issue of “Gaghapar” emphasises the idea that although the capture of Erzurum by Russian troops was of strategic importance and the defeat of the Turks could create an opportunity for a separate reconciliation, at the same time Tashir is wary that the mentality of capturing the “Armenian plateau” is still viable in the Turkish society.¹¹

In the editorial “The Future of Turkey,” Tashir argues that, in order to preserve its integrity, Turkey needed to become a state of peoples endowed with

---

⁶ “Gaghapar,” 1916, № 6, February 28.

⁷ “Gaghapar,” 1916, № 15, March 20.

⁸ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 18.

⁹ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 18.

¹⁰ History of the S.D. Hunchakian Party (1887–1962), Volume I, Beirut, 1962, 471.

¹¹ “Gaghapar,” 1916, № 1, February 17.

local autonomy. Its absence, according to the author, left no doubt that *"the old, dilapidated edifice of the Turkish state will collapse."*¹²

Tashir's Activities During the February Revolution

The 1917 February Revolution gave new impetus to the activities of the Hunchak Party. Its branches in Transcaucasia and Russia emerged from illegality. The Hunchak organisations in Yerevan, Kars, Batumi, Sukhumi, and New Nakhijevan, which had nearly ceased functioning, were reorganised.¹³

News of the February Revolution reached Tashir at the Gevorgyan Seminary in Etchmiadzin, where he had been invited from Baku in 1914 and was working as a teacher of chemistry, natural sciences, and German.¹⁴ *"My enthusiasm reached its peak when, two days later, the news of Tsar Nicholas's abdication came. The old government no longer exists..."*¹⁵

The overthrow of tsarism, though greeted with general enthusiasm, also raised new challenges. Local authorities had ceased to function, and no new ones had yet been created. In the meantime, a period of anarchy and political uncertainty arose, negatively affecting all the aspects of public life.

Addressing this issue, Tashir wrote: *"In order to prevent anarchy and banditry, a local executive committee is formed from the revolutionary, Social-Democratic, and Socialist-Revolutionary parties present in the area. This committee takes over all functions of the local government and establishes contact with the executive committee of the Yerevan provincial government. The committee included Gevorg Altunyan, a teacher at the seminary (i.e., Gevorgyan – H.G.); Tadevosyan, Mantinyan, Avagyan, and others from the Dashnaks; Tashir from the Hunchaks; Ashot Hovhannisyan from the Social Democratic Party (i.e., RSDLP – H.G.); and Arsham Khondkaryan from the Socialist-Revolutionaries. There were also several non-partisan members from the local intelligentsia. We, as representatives of the executive committee we had formed, became the masters of the situation."*¹⁶ At the end of March 1917, new elections to the Executive Committee were held, with women also participating. All the

---

¹² "Gaghapar," 1916, № 3, February 21.

¹³ Hovhannisyan 2017, 187.

¹⁴ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 17.

¹⁵ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 26.

¹⁶ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, shs. 26, 28.

Hunchak Figure Tashir (Simon Howvian): Public and Political Activities ...

---

members of the previous committee were re-elected, and Dashnak Vahan Navasardyan, among others, joined as a new member.¹⁷ Tashir notes that, despite the Executive Committee comprising individuals with differing worldviews and political leanings, they nonetheless *“acted in solidarity.”*¹⁸ The work was entirely public in nature and unpaid.

The aforementioned committee, in accordance with the instructions received from the Yerevan Provincial Executive Committee, was tasked with organising the Etchmiadzin district under its jurisdiction. New village executive committees were to be elected to replace the former landlords, village elders (*“kyokhvas”*), and other officials.¹⁹ Tashir and Ash. Hovhannisyan undertook the responsibility of organising the elections for the new local government bodies in the villages. According to Tashir, this was accomplished with great difficulty, particularly in the Turkish-populated villages of the province, where

*“stratification of the poor peasantry and kulaks, and class conflict were most clearly observed.”*²⁰ Following the election of the village executive committees, they proceeded with the election of commissars (previously the provincial governor or *“pristav”*). Under pressure from both ARF Dashnaktsoutyoun and non-partisan members of the committee, ARF member Gevorg Altunyan was nominated as a candidate for the position of the provincial commissar of Etchmiadzin.²¹ After the February Revolution, all parties began to operate legally, though they lacked premises in Tiflis. The Hunchaks were allocated a room at 20 Sololakskaya.

Under the new legal order, it became necessary to clarify the party's position on a number of issues. For this reason, it was decided to convene a conference of the Hunchak branches of Russia, the Caucasus, and Persia. The conference opened on 15 June 1917 in the hall of the former Tiflis City Duma. Congratulatory speeches were delivered by Noy Ramishvili and several other Mensheviks, with whom the Hunchaks of the Caucasus had acted in solidarity during the revolutionary movements of 1905.²²

---

¹⁷ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 40.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 41.

²⁰ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 51.

²¹ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 53.

²² NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 64.

At the conference, the Hunchaks supported the programme of large-scale democratisation adopted by the ministers of the Provisional Government – Kerensky, Chernov, Skobelev, Tsereteli, Pereverzev, and Peshekhonov.²³ In the resolution adopted on the liberation of Western Armenia (in the text: Tatchkahayastan, i.e., Turkish Armenia – H.G.), the Hunchaks linked the solution of the Armenian Question with the right of nations to self-determination and considered it their duty to continue *“defending that cause as a question of Armenian autonomy.”*²⁴

In general, the overwhelming majority of the Hunchaks in the Caucasus and Russia connected the resolution of the Armenian Question with the victory of the international social-democratic movement. The resolution enshrined the belief that European socialists *“were ready to solve the Armenian Question in accordance with the long-standing expectations of the Armenian people and the principle of the liberation of small nations.”*²⁵ It is evident, of course, that inspired by the achievements of the February Revolution, the Hunchaks overestimated the role of the social-democratic movement in international politics.

At the conference, Flora Vardanyan proposed joining the RSDLP, arguing that the Hunchak Party was disintegrating and lacked its former strength and authority. However, the conference adopted the position of Tashir, Lazo, Mars, and others, who insisted that the party should first be strengthened and then, under certain conditions, join the RSDLP *“either completely or partially.”*²⁶

Tashir, who had been recalled from Etchmiadzin by the Hunchak Centre in June 1917, defended a *“social-democratic left-wing point of view”* at the conference, for which he was criticised by the Western Armenian Hunchak figure Hrant Galikyan.²⁷ At the same time, Tashir wrote: *“However, it is noticeable that many at that moment had a Menshevik orientation.”*²⁸ He further noted that *“Lazo demanded to adopt a Plekhanovist orientation and act in that direction,”* which, however, was rejected.

---

²³ Khurshudyan 1978, 25.

²⁴ NAA, f. 1456, l. 1, cs. 210, sh. 1.

²⁵ NAA, f. 1456, l. 1, cs. 210, sh. 1.

²⁶ NAA, f. 1456, l. 1, cs. 21, sh. 64.

²⁷ NAA, f. 1456, l. 1, cs. 21, sh. 68.

²⁸ NAA, f. 1456, l. 1, cs. 21, sh. 65.

Hunchak Figure Tashir (Simon Howvian): Public and Political Activities ...

In the end, the conference adopted a resolution according to which the Hunchak Party should act in solidarity with the RSDLP.²⁹ Regarding this issue, V. Melikyan writes: *"The Hunchak Council almost entirely expressed its dissatisfaction with the propaganda and tactics of Leninism."*³⁰

Tashir notes that despite this, after the conference, the Hunchaks sought to *"form a bloc with any of the sections of the social democratic parties, the Mensheviks or the Bolsheviks,"* but were unsuccessful, as the Bolsheviks refused to form a bloc with any other organisation – although *"the Bolsheviks did not yet have the formidable power of 1917."*³¹ As for the Mensheviks, who at the time held leading positions in the socio-political life of Transcaucasia, events showed that the Georgian Mensheviks in particular were not eager to form a bloc with Armenian parties.

One of the significant events in the socio-political life of Transcaucasia in the summer of 1917 was the election to the Tiflis City Duma, in which all political forces, including the Hunchaks, participated with great enthusiasm. As previously mentioned, the majority of Hunchaks in Transcaucasia leaned towards the Menshevik orientation; thus, the question of forming a bloc with the Georgian Mensheviks for the elections was raised. Although the Georgians offered the Hunchaks two or three positions on their list, however, this was conditional upon the exclusion of A. Babyan.

Negotiations were held between Tashir and Ramishvili on the matter. The latter was categorically opposed to Babyan's inclusion in the joint list, and all of Tashir's arguments in favour of his candidacy were rejected.³² The Georgian Mensheviks' characterisation of Babyan as a *"nationalist"* and their refusal to include him was, in reality, a pretext for avoiding a bloc with the Hunchaks altogether.³³

Following the Mensheviks' response, some Hunchaks advocated sacrificing Babyan in the interest of broader electoral success. However, the majority opted to uphold the dignity of the party and refused to form a bloc without him.³⁴

---

²⁹ NAA, f. 1456, l. 1, cs. 21, sh. 72.

³⁰ Melikyan 1997, 234.

³¹ NAA, f. 1456, l. 1, cs. 21, sh. 72.

³² NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 74.

³³ Khurshudyan 1978, 26.

³⁴ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 74.

After the failure of attempts to run a joint list with the Mensheviks, the Tiflis branch of the Hunchaks debated whether to stand in the elections independently. Opinions were divided. Lazo and his supporters argued in favour of a separate list, while others, including Tashir, who doubted the electoral viability of the Hunchaks, argued against it.³⁵ Ultimately, Lazo's position prevailed.

The party's electoral list included sixteen candidates, among them A. Babyan, M. Stamboltsyan, Lazo, Tashir, and others. They conducted their campaign in workers' and artisans' clubs, held events at the City Duma, and distributed campaign leaflets.

Tashir notes that during the campaign, the Hunchaks criticised the Dashnaks, accusing them of *"sowing discord between our people and the neighbouring Georgian people with their nationalist ideas."*³⁶ Nevertheless, these efforts proved ineffective. *"The masters of the situation were the Dashnaks and the Mensheviks, who were pushing purely nationalist-political propaganda and therefore had great success,"* writes Tashir.³⁷ As for the Hunchaks, they lost the election and did not secure a single mandate in the City Duma.³⁸

In September 1917, Tashir, along with Arshak Babyan and Lazo, was invited to take part in the work of the *"National Council,"* which had been formed by representatives of all Armenian political forces and was tasked with addressing the *"urgent problems of the day"* facing the Armenian people.³⁹

Tashir's Activities in 1917–1921

The overthrow of tsarism and the outbreak of revolution further deepened Russia's economic crisis. The position of the Provisional Government was weakened by the failures of the Russian intelligentsia and the anti-state activities of opposition forces, particularly the Bolsheviks. On 25 October 1917, the Bolshevik Party, led by Lenin, overthrew the Provisional Government in Petrograd through an armed coup and seized power.

---

³⁵ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 76.

³⁶ NAA, f. 1456, l. 2, sh. 81.

³⁷ Ibid.

³⁸ NAA, f. 1456, l. 2, sh. 77.

³⁹ NAA, f. 1456, l. 2, sh. 85.

Hunchak Figure Tashir (Simon Hovhann): Public and Political Activities ...

The October coup was perceived in Transcaucasia as a betrayal of the February Revolution and of the prospects for the democratic development promised by the Provisional Government. All parties in the region, except the Bolsheviks, condemned the seizure of power. Convening a Constituent Assembly was regarded as the only path and guarantee for the establishment of political stability.⁴⁰ The majority of the Hunchak Party also supported this ideological position.

The local governing body of the Provisional Government in Transcaucasia – OZAKOM, was dissolved and replaced by a new authority: the Transcaucasian Commissariat. In order to prevent possible armed actions by the Bolsheviks and to overthrow the Bolshevik-led government, the Commissariat called a consultative meeting to clarify the positions of the region's political forces. Lazo and Tashir represented the Hunchaks and declared that their party *"would never turn its weapons against the Bolsheviks."*⁴¹

After coming to power, the Bolsheviks unilaterally withdrew Russia from the war and, in March 1918, signed a peace treaty with the Quadruple Alliance in Brest-Litovsk. Following this, Russian troops began a rapid withdrawal from the Caucasian front. This situation favoured the Ottoman Empire, which launched a counteroffensive.

The Transcaucasian government, which had not recognised the Treaty of Brest-Litovsk, entered into negotiations with the Turks in Trebizond in an effort to conclude a peace treaty favourable to its interests. However, these negotiations proved fruitless. In April 1918, at Turkey's request, the Transcaucasian Seym declared the independence of the Transcaucasian Federal Democratic Republic, thereby severing ties with Russia. On 11 April 1918, the Central Executive Committee of the SDHP condemned this decision in an appeal to the citizens of Transcaucasia, denouncing it as a *"betrayal of the Great Russian Revolution."*⁴²

The separation of Transcaucasia from Russia ultimately freed the hands of the Turks, who proceeded to occupy Western Armenia and, after crossing the Akhuryan River, seized Alexandrapol on 15 May 1918. A mortal danger now loomed over the Eastern Armenians. In response, Armenian partisans issued

---

⁴⁰ Melikyan 2010, 27.

⁴¹ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 89.

⁴² NAA, f. 1456, l. 1, cs. 216, sh. 2.

appeals to the people to rise in defence of the homeland. The Hunchak Party's slogan declared: *"It is better to die with a weapon in hand for the people's achievements and the revolution than to fall slavishly before the enemy's sword and bullet."*⁴³

The SDHP was one of the eight political parties active in the socio-political landscape of the First Republic of Armenia, established after the heroic battles of May 1918. Together with the Mensheviks, Bolsheviks, Socialist Revolutionaries, and Specifists, it constituted the left wing of the Armenian political spectrum, advocating for the primacy of state ownership of the means of production and the overall state management of the economy.⁴⁴

The Hunchaks' perspectives on the October Revolution, the resolution of the Armenian Question, and several other key issues were articulated in the weekly *"Gortsavor,"* published in Tiflis from March 1919 under the editorship of Tashir and Syunik (Bagrat Avetyan).⁴⁵ Most of the leading articles were authored by Tashir himself.

In the editorial of the first issue of *"Gortsavor,"* titled *"Our Unwavering Path,"* Tashir asserted that the liberation of the Armenian people would be achieved *"not as a result of the benevolent disposition of the victorious powers, but through the Great Revolution in Russia and the political conditions and internal impulses arising from that revolution..."*⁴⁶ He considered it likely that at the Paris Peace Conference, *"small nations will be granted national self-determination by the 'great benefactors' as a separate gift..."*⁴⁷ Among these, he contended that the Armenian people deserved to be foremost, as *"the terrible ghosts of a million slaughtered cannot demand anything less from the great powers who determine the fate of the world."*⁴⁸ Yet he also expressed concern that, if unresolved, the Armenian Question might be *"buried finally and irreversibly."*⁴⁹

As a committed socialist, Tashir addressed the Armenian Question from a class-based perspective, asserting that any solution proposed by the European

---

⁴³ NAA, f. 1456, l. 1, cs. 219, sh. 1.

⁴⁴ History of Armenians, 2010, 66.

⁴⁵ *"Gortsavor,"* 1919, № 1, March 24.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid.

Hunchak Figure Tashir (Simon Howvian): Public and Political Activities ...

---

imperialist powers could not, from our standpoint (that is, from the socialist-Hunchak perspective – H.G.), amount to genuine liberation for the oppressed strata of the Armenian people. Concluding the article, he affirmed that the Hunchak Party saw the resolution of both the Armenian Question and broader international issues in the decisions of the Third International (International Workers' Organisation – H.G.), convened in Moscow in 1919. The article ended with the rallying cries: *"Long live the socialist revolution! Long live the Third International!"*⁵⁰

The Menshevik newspaper *"Borba"* («Борьба» – *"Struggle"*) launched a campaign against *"Gortsavor,"* calling upon the Georgian government to shut it down as a *"Bolshevik newspaper."* In response, Tashir wrote that they voluntarily ceased publication after the 21st issue, even before the government issued any formal order.⁵¹

In the editorial *"The Constituent Assembly of Georgia,"* Tashir described the prevailing political situation in the region. He condemned the Transcaucasian republics *"spawned by foreign bayonets,"* the Armenian-Georgian war, the *"terrifying regime"* in Azerbaijan, the Musavat government, and its *"secret and open massacres of Armenians."*⁵²

On 28 September 1920, Kemalist Turkey launched an attack on Armenia. The war developed unfavourably for the Armenians. On 11 November, a consultation of the Central Board of the Hunchak Party took place in Tiflis, where the party's position *"towards the Dashnak government in particular and the Turkish-Armenia's (Tatckhayastan) issue in general"* was discussed.⁵³ The establishment of Soviet power in Armenia was also on the agenda.

Reflecting on these issues, Tashir wrote: *"The Armenian Question in its former sense has lost its significance and thinking in that direction is foolishness, a Quixotism. The Dashnaktsoutyoun government must be overthrown and Soviet power must be established in Armenia. Isn't the distant goal of the Hunchak Party the socialist, communist revolution?"*⁵⁴

---

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 91.

⁵² NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 92.

⁵³ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 93.

⁵⁴ NAA, f. 1456, l. 2, cs. 21, sh. 94.

Conclusions

Following the establishment of Soviet rule in Armenia, the Bolsheviks' aspiration for exclusive power intensified daily. The liquidation of non-Bolshevik parties swiftly became a central priority on the political agenda. The efforts of the Hunchaks in Transcaucasia to maintain their party's independent existence proved unsuccessful, and their attempts to join the Comintern culminated in a decisive ruling by the Presidium of the Executive Committee of the Comintern on 5 February 1923. This ruling mandated that the Russian branch of the Hunchak Party and its central administration in Tiflis renounce their international affiliations, with all Hunchak organisations to be absorbed into their respective regional communist parties.⁵⁵

Consequently, as a direct outcome of Soviet policy, non-Bolshevik party activities in Armenia ceased entirely by 1923–1924. At the December 1924 plenum of the Transcaucasian Regional Commissariat (TRC, or ZKK), A. Myasnikyan remarked in his speech that the Hunchak Party had effectively disintegrated, issuing a formal declaration of its self-dissolution.

Throughout the Soviet period, Tashir continued his work as an educator and publicist. He led the chess section of the newspapers *"Soviet Armenia"* and *"Avangard,"* served as director of the Yerevan Pedagogical College, and subsequently headed the Workers' Faculty (Rabfak) at the State University. He passed away in Yerevan in 1924.

BIBLIOGRAPHY

«Գաղափար», Թիֆլիս, № 1, 17.02.1916, № 3, 21.02.1916, № 6, 28.02.1916, № 15, 20.03.1916: (*Gaghap'ar*», *T'iflis*, 1916, № 1, 17.02, № 3, 21.02, № 6, 28.02. № 15, 20.03). *"Gaghapar," Tiflis*, 1916, № 1, 17.02, № 3, 21.02, № 6, 28.02. № 15, 20.03.

«Գործավոր», Թիֆլիս, № 1, 24.03.1919: (*Gorc'avor*», *T'iflis*, 1919, № 1, 24.03). *"Gortsavor," Tiflis*, 1919, № 1, 24.03.

Խուրշուդյան Ռ. 1978, Փետրվարյան հեղափոխությունը եւ Հնչակյան կուսակցությունը, Լրաբեր ՀՍՍՀ ԳԱ, № 3, էջ 18–29: (*Xowrshowdyan R.* 1978, *P'etrvaryan heghap'oxowt'yowny' ew Hnchakyan kowsakcowt'yowny', Lraber HSSH GA*, № 3). **Khurshudyan R.** 1978, *"The February Revolution and the Hunchak Party."* *Herald of the Academy of Sciences of the Armenian SSR*, № 3 (in Armenian).

---

⁵⁵ Ghazakhetsyan 2006, 320.

Hunchak Figure Tashir (Simon Howvian): Public and Political Activities ...

ՀԱԱ, ֆ. 1456, ց. 1, գ. 210, 216, 219: (HAA, fond 1456, cowcak 1, gorc' 210, 216, 219). NAA, f. 1456, l. 1, cass. 210, 216, 219.

Հայոց պատմություն 2010, հ. IV, գք. Առաջին, ՀՀ ԳԱԱ հրատարակություն Երևան, «Զանգակ 97», 797 էջ: (Hayoc patmowt'yown, hator IV, girq Ar'ajin, Erewan, 2010, hrat. «Zangak-97», 797 e'j). History of Armenians, Volume IV, Book I, Yerevan, 2010, Publishing house "Zangak 97," 797 pp. (in Armenian).

Հովհաննիսյան Գ. 2017, Հնչականների գործունեությունը 1917 թ. ռուսական հեղափոխությունների շրջանում, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», Բեյրութ, էջ 187–206: (**Hovhannisyan G.** 2017, *Hnchakyaneri gorc'owneowt'yowny' 1917 t'. r'owsakan heghap'oxowt'yownneri shrjanowm*, «Haykazean hayagitakan handes», Beyrowt'). **Hovhannisyan G.** 2017, "The Activities of the Hunchaks during the Russian Revolutions of 1917." *Haygazian Armenological Journal, Beirut* (in Armenian).

Ղազախեցյան Վ. 2006, Հայաստանը 1920–1940 թթ., Երևան, «Գիտություն», 584 էջ: (**Ghazaxecyan VI.** 2006, *Hayastany' 1920–1940t't' Erewan, Gitowt'yown*, 584 e'j). **Ghazakhetsyan VI.** 2006, *Armenia 1920–1940. Yerevan: Science*, 584 pp. (in Armenian).

Ճեղեճեան Եղ. 2014, Հավերժի ճամփու կերտիչները, Պեյրութ, ՍԴՀԿ Լիբանանի վարիչ մարմնից, 287 էջ: (**Twe're'twean Egh.** 2014, *Haverjhi twamp'ow kertichnery', Pe'yrowt', hrat., SDHK Libanani varich marmnic*, 287 e'j). **Tcheretchian Yegh.** 2014, *The Builders of the Eternal Path. Beirut: SDHP Lebanon Governing Body*, 287 pp. (in Armenian).

Մելիքյան Վ. 1997, 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը եւ Հայաստանը, Երևան, «Մխիթար Գոշ», 319 էջ: (**Meliqyan V.** 1917t' *P'etrvaryan heghap'oxowt'yowny' ew Hayastany', Erewan*, 1997, «Mx. Gosh» hrat, 319 e'j). **Melikyan, V.** The February Revolution of 1917 and Armenia. Yerevan: Mkh. Gosh Publishing House, 1997, 319 pp. (in Armenian).

Մելիքյան Վ. 2010, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում, Երևան, «Մ. Աղճեան» մատենաշար, 262 էջ: (**Meliqyan V.** 2010, *Ishxanowt'yan himnaharcy' Andrkovkasowm, Erewan*, «M. Aghtwean» *matenashar*, 262 e'j). **Melikyan V.** 2010, *The Problem of Power in Transcaucasia. Yerevan: "M. Aghjian" Series*, 262 pp. (in Armenian).

Պատմություն Ա.Դ. Հնչակեան կուսակցության (1887–1962) 1962, հ. Ա, Պեյրութ, Ա.Դ. Հնչակեան կուսակցության հրատ., 616 էջ: (*Patmowt'iwn S.D. Hnchakean kowsak-cowt'ean (1887–1962) A. Hator, Pe'yrowt' 1962*, 616 e'j). History of the Social Democratic Hunchak Party (1887–1962). Book I. Beirut, 1962, 616 pp. (in Armenian).

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

gegham.hovhannisian1963@mail.ru

0009-0002-9549-8974

**ՀՆՀԱԿՅԱՆ ԳՈՐԾԻՉ ՏԱՇԻՐԻ (ՍԻՄՈՆ ՀՈՎՀՅԱՆ)
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
1915–1921 ԹԹ.**

Ամփոփում

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ճգնաժամային իրավիճակ էր ստեղծել Հնչակյան կուսակցության շարքերում: Փարիզում գտնվող նրա կենտրոնական վարչությունը փաստացի չէր գործում: Այդ պայմաններում Թիֆլիսում կազմավորվում է կուսակցության նոր ղեկավար մարմինը, որի կազմում ընտրվում է Տաշիրը (Սիմոն Հովվյան): 1916–1917 թթ. նա աշխատակցել է «Գաղափար» թերթին, եղել է նաև թերթի խմբագիրը:

Տաշիրը Հայկական հարցի լուծումը կապում էր միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի հաղթանակի և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հետ:

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Տաշիրն ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Հայաստանում՝ տեղական իշխանության նոր մարմինների ձևավորման ուղղությամբ:

1917–1920 թթ., երբ Անդրկովկասի հնչակյանների շարքերում ուժգնանում էր ՌՍԴԲԿ-ին միանալու ձգտումը, Տաշիրը հանդես է եկել Հնչակյան կուսակցության ինքնուրույն գոյության տեսակետի պաշտպանությամբ:

1919 թ. նա խմբագրել է «Գործավոր» թերթը: Իր հոդվածներում Տաշիրը ընդգծում էր այն միտքը, որ հայ ժողովրդի ազատագրությունը կապված էր ոչ թե եվրոպական տերությունների, այլ Խորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականության և հայ իրականության ներքին պայմանների հետ:

Տաշիրն ընդդիմադիր կեցվածք ուներ Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում իշխող ՀՅԴ-ի նկատմամբ:

1920 թ. նոյեմբերին, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնած էր պատերազմում կրած ծանր պարտության փաստի առաջ, Թիֆլիսի Հն-

Hunchak Figure Tashir (Simon Howvian): Public and Political Activities ...

չափյան կենտրոնը քննարկում էր Հայաստանում Խորհրդային կարգերի հաստատման հարցը: Դրա մեջ Տաշիրն ու մյուս հնչափյանները տեսնում էին ինչպես իրենց կուսակցության հեռավոր նպատակի իրականացումը, այնպես էլ հայ ժողովրդի և հայոց պետության փրկությունը:

Բանալի բառեր՝ Տաշիր (Սիմոն Հովվյան), Հնչափյան կուսակցություն, «Գաղափար», «Գործավոր», սոցիալ-դեմոկրատիա, մենշևիկյան կուսակցություն, բոլշևիկյան կուսակցություն:

MARIAM HOVSEPYAN*

PhD in Philology

Institute of History, NAS RA

mariamhovsepian@mail.ru

0009-0005-9696-4246

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.48-59

THE COVERAGE OF EDUCATIONAL AND CULTURAL ISSUES OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA IN THE PAGES OF THE “CHAKATAMART” DAILY NEWSPAPER (1918–1920)

Abstract

The Armistice of Mudros, signed on October 30, 1918, provided an opportunity for Armenian intellectuals who had survived the Genocide to publish periodicals in Constantinople. Among these publications was the highly regarded daily newspaper “Chakatamart”. The newspaper addressed various issues concerning the Armenian people, including the internal and external political challenges faced by the First Republic of Armenia. One of its key areas of focus was the fundamental problems in the educational and cultural sectors. “Chakatamart” covered these topics through news reports prepared by its own correspondents, interviews, and reprints from newspapers published in Armenia. The articles were objective and impartial, while its analytical pieces stood out for their optimism and offered solutions to the problems in the fields of education and culture. The newspaper presented these issues in a positive light and generally approached the shortcomings and deficiencies in the government’s work with leniency, attributing them to the evolving circumstances of the Armenian Question. Almost every issue of the “Chakatamart” periodical included publications related to the restoration and reopening of Armenian educational institutions and cultural centers. Numerous analytical articles were devoted to the

---

* The article has been delivered on 18.03.2025, reviewed on 25.03.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

The Coverage of Educational and Cultural Issues...

---

challenges faced by schools and the concerns of teachers' unions. The newspaper frequently published the opinions of Armenian cultural figures and artists, who reflected on the core issues and achievements within their respective fields. "Chakatamart" also covered the activities of theaters, museums, and libraries of the First Republic of Armenia – mainly through news reports and correspondence genres. However, analytical articles and interviews on these topics were rarely published. The paper placed special emphasis on the Armenianization policy, which aimed to support the independence of the newly established Armenian state. A large number of materials were published on topics such as: proclaiming Armenian as the official language, ensuring that state correspondence be conducted in Armenian, opening Armenian schools, and the necessity of founding a university. Articles on cultural and educational themes were typically grouped under the headings: "Kyanqy Hayastani mej", "Araratyan surhandak", "Haykakan kyank", and "Ardzaganq Hayastanen". The publication emphasized the importance of educated professionals and the development of the educational and cultural spheres based on the mother tongue and national traditions. However, its perspectives on the issues and fate of Armenian educational and cultural institutions varied between those operating within the First Republic of Armenia and those under Ottoman rule. "Chakatamart" asserted that only within the borders of an independent Armenian state could education, science, and culture flourish, whereas under Turkish rule, the authorities would oppose and prevent such progress.

Keywords: *Mudros Armistice, Armenian Question, Armenian Periodicals in Constantinople, First Republic of Armenia, "Chakatamart" Daily Newspaper, Educational and Cultural Issues, "Life in Armenia" Section.*

Introduction

Shortly after the establishment of the First Republic of Armenia, addressing the challenges in the fields of education and culture became a priority of the state policy. Through the relevant ministries of the government, various state and public institutions, as well as the adopted decisions and laws, the activities in these sectors were gradually regulated. Alongside elementary schools, secondary schools, a university, a repository of manuscripts, theaters, libraries, museums,

and other educational and cultural institutions were opened.¹ They began to operate on a public and state basis.²

In recent years, the educational and cultural life of the First Republic of Armenia has been studied quite thoroughly and seriously in our country,³ therefore, within the scope of this article, we will focus on the publications featured in the “Chakatamart” daily newspaper,⁴ published in Constantinople from 1918 to 1924, and held in high regard. These publications presented the key issues faced by the newly established independent Armenian state, particularly in the fields of education and culture, the initiatives undertaken by government officials to overcome these challenges, and the recorded success and achievements. This newspaper had correspondents and reporters in Armenia. The materials published in the pages of this periodical hold, in some respects, a primary source significance and can provide specialists with valuable information that contributes to a more comprehensive understanding of the implemented programs’ development in the mentioned fields during the period under study. Moreover, this information is objective and impartial, free from any party bias or political influence on the professional activities of the correspondents.

The issues of the educational sector of the First Republic of Armenia in the pages of “Chakatamart”

During the years of its publication, the daily newspaper “Chakatamart” has emphasized the role of national education and culture in preserving identity, and educating the rising generation as real Armenians. In the years following the Armenian Genocide, nearly every issue of the newspaper included articles on the efforts to restore and reactivate Armenian educational institutions and cultural centers. There are numerous analytical articles dedicated to the discussion of problems of schools, and issues of concern to teachers’ unions. Cultural figures

---

¹ History of Armenia 2010, 86–98.

² Vratsyan 1924, 110–113.

³ History of Armenia, vol. 1, issue 4, 2010, 799; Hakobyan 2005, 64; Educational and Cultural Life during the Years of the First Republic of Armenia: Conference Proceedings, 2018, 279; Laws of the Parliament of the Republic of Armenia (1918–1920), 1998, 506.

⁴ The “Chakatamart” daily newspaper was published in Constantinople from 1918 to 1924. Although it was supported by the Armenian Revolutionary Federation (ARF), it was not a party publication. See Hovsepyan, 2009, 194 on “Chakatamart” and the ARF periodicals of Constantinople.

The Coverage of Educational and Cultural Issues...

---

and artists have also expressed their views in the pages of this newspaper. The hard work of the editorial staff provides an opportunity to gain an idea of various issues of concern to the Western Armenian intellectual elite in 1918–1924, including educational and cultural issues and the proposed ways to solve them, as well as the work and positive experience practiced in these areas. Naturally, “Chakatamart” also addressed the development processes of various sectors of the First Republic of Armenia, among which education and culture held a prominent place.

The newspaper provided its readers with a detailed view of cultural and educational developments, particularly during 1919–1920. These materials were primarily featured in the “Life in Armenia” section. They were also published under certain headings such as “Araratian Messenger,” “Educational Life in Armenia,” “Cultural Messenger,” “Theater,” “Books,” and “A Jubilee” as well as in the “Literary Feuilleton” section posted on the final page.

Works of famous Armenian and foreign writers of the time and reviews written about many of them were published in “Chakatamart”. The newspaper’s pages featured debates on the development of Armenian literature and its connections with the literatures of neighboring peoples. It is noteworthy that the newspaper placed special emphasis on the policy of Armenianization, which was considered a factor contributing to the independence of the newly created Armenian state. There were numerous publications advocating for the declaration of Armenian as the state language, the use of the native language in official correspondence, the establishment of Armenian schools, and the founding of a university. For instance, on June 21, 1919, it was reported that the first meeting of Armenian press representatives had taken place at Yerevan City Hall, during which the Committee for Armenianization was established, and decisions related to the native language were adopted.⁵ The Armenianization Committee was supposed to contribute to the Armenianization process of institutions and establishments. The committee’s appeal, which was also published in the newspaper, was intended to serve this purpose.⁶ On July 1, 1919, the newspaper published a circular from the Armenian government announcing that Armenian would be granted the status of the official state language, and all official writing

---

⁵ “Chakatamart”, № 186, June 21, 1919.

⁶ “Chakatamart”, № 186, June 21, 1919.

would be conducted entirely in Armenian.⁷ It was also reported that the renowned doctor Vahan Artsruni had compiled an Armenian medical dictionary containing 12,000 words, with plans to add more words in the future.⁸

Despite the many socio-economic and geopolitical challenges facing the newly formed state, the leaders of the First Republic of Armenia approached the development of cultural and educational policies with great seriousness and paid close attention to implementing its principles and guidelines. Derived from issues of vital importance for Armenia, "Chakatamart" presented the reform and development programs launched in the fields of education and culture, the works implemented with great difficulty, and various initiatives. The materials written on educational and cultural topics were summarized under the headings "Life in Armenia," "Araratian Messenger," "Armenian Life," and "Response from Armenia." "Chakatamart" covered important events in the fields of education, culture, and art. The main reason was the almost insoluble socio-economic problems facing the newly created state, which were compounded by geopolitical circumstances and wars with neighbors, as well as the country's unpredictable future. The newspaper's publications showed that the country's leaders, plagued by food and living problems, attached importance to the role of education, art, and culture of the rising generation. In a short period, the country's leadership regulated the problems of the educational sector, put the school system in order, opened the future conservatory, public and other libraries, laid the foundations of writers' and artists' unions, a national state theater, and promoted sports unions and sports schools. This intense educational and cultural activity found its reflection in the pages of "Chakatamart." In 1919, the newspaper wrote: "Following the special editions of newspapers coming from Armenia, we see that the Armenian Ministry of Education is making decisions regarding education, literature, and art, which are encouraging for us."⁹ In one of the news, it was mentioned: "School buildings are gradually being vacated, and schools are reopening."¹⁰ From the newspaper's publications, the parliament and government's attention to educational and cultural issues was beyond doubt. The

---

⁷ **Manasyan** 1919, 194.

⁸ Medical Dictionary 1919, 194.

⁹ **Parsamyans** 1919, 222.

¹⁰ "Chakatamart," № 52, January 15, 1919.

role of the mother tongue was emphasized when organizing public education.¹¹ The newspaper quoted Prime Minister A. Khatissian's words: "There is hope to establish a stronger foundation for educational work in the 1919–1920 academic year."¹² For this purpose, the government was guided by the following principles in the field of public education: to make primary education universal, compulsory, and free; to promote vocational education; to nationalize church and parish schools by incorporating them into the general school system; and to establish higher education institutions as well as Sunday schools for the adult population.¹³ The periodical reported that the Ministry of Public Education and Arts of Armenia had made changes to the curricula of parish and church schools.¹⁴

According to the newspaper, the government made a historic decision to open a state university in Yerevan.¹⁵ There were several articles in the daily newspaper dedicated to the opening of the university. From these, readers learned that part of the building of Yerevan Gymnasium would be allocated to the university,¹⁶ and the decision to open this educational institution was made on May 16, 1919.¹⁷ The faculties of history and linguistics as well as law and economics were to be housed in a separate building.¹⁸ The newspaper articles revealed that the university had opened in Alexandropol on January 31, 1920, with the condition to operate in Yerevan once the obstructive circumstances were removed.¹⁹ The editorial team welcomed the opening of the university: "The opening of the university was necessary to strengthen Armenia's independence in the broadest sense."²⁰

The cultural events of the First Republic of Armenia were highlighted in the publications of "Chakatamart"

"Chakatamart" covered the activities of theaters, museums, and libraries of

---

¹¹ "Chakatamart," № 212, July 22, 1919.

¹² "Chakatamart," № 248, September 3, 1919.

¹³ "Chakatamart," № 269, September 27, 1919.

¹⁴ "Chakatamart," № 262, September 19, 1919.

¹⁵ "Chakatamart," № 212, July 22, 1919.

¹⁶ "Chakatamart," № 275, October 5, 1919.

¹⁷ **Zavryan** 1919, 291.

¹⁸ **Zavryan** 1919, 291.

¹⁹ "Chakatamart," № 378, February 13, 1920.

²⁰ "Chakatamart," № 378, February 13, 1920.

the First Republic of Armenia, mainly through news reports and correspondence. There were hardly any analytical articles or interviews on these topics. The newspaper reported that a private library had been established under the Ministry of Foreign Affairs of Armenia to collect professional literature, and open the library in the capital.²¹ The periodical published the official letter of the Minister of Public Education and Arts, Nikol Aghbalyan, addressed to the Yerevan City Administration.²² It presented a project for constructing theater buildings in cities and towns.²³ Ovi Sevumyan, an actor and director sent from Armenia with his theater troupe, personally told the Armenian community in Constantinople about the plan to establish a national state theater in Armenia.²⁴

“Chakatamart” reported on news, events, and significant initiatives in Armenia's educational and cultural sectors. The newspaper considered the government's decision to establish a Department for the Preservation of Antiquities as essential.²⁵ The periodical published an appeal of the head of that department, Ashkharhabek Lori-Melik Kalantar, that everyone, not just the government, should get involved in the preservation of ancient sites, monuments, and works of art.²⁶ The newspaper published a circular from the Ministry of Public Education and Arts,²⁷ which requested that any discovered antiquities be reported to the staff of the Department for the Preservation of Antiquities.²⁸

The Armenian leadership had a special attitude towards museums and libraries as important links connecting the past to the present. This approach was shared by the editorial staff of “Chakatamart,” which did not miss an opportunity to publish news touching these areas. Let us cite one of the correspondents as an example. The “Light of Freedom” library-reading room in Van was established in 1908 following the proclamation of constitutional order in the Ottoman Empire. Of the approximately 10,000 books collected there, some were salvaged by young people during the turmoil of the Armenian Genocide.²⁹ These books were

---

²¹ **Zavryan** 1919, 291.

²² **Aghbalyan** 1919, 309.

²³ **Aghbalyan** 1919, 309.

²⁴ “Chakatamart”, № 293, 02.11.1919.

²⁵ **Lori-Melik** 1919, 287.

²⁶ **Lori-Melik** 1919, 287.

²⁷ “Chakatamart”, № 302, November 13, 1919.

²⁸ “Chakatamart”, № 302, November 13, 1919.

²⁹ “Chakatamart”, № 195, July 2, 1919.

transported to Yerevan,³⁰ where, in January 1919, the library-reading room was reestablished under the same name within the ARF House.³¹ "Chakatamart" reprinted a letter from the "Ashkhatank" (meaning work) newspaper, which stated that the museums in Western Armenia (including the Ani Museum) and the antiquities preserved in monasteries were destroyed during the years of the Armenian Genocide. The letter lamented: "In the Republic, we currently have no museums or national memorial antiquities of any kind. All we possess is the ecclesiastical historical-ethnographic 'Hayrikian Museum' in Etchmiadzin."³² The author of the letter appealed to the Ministry of Public Education and Arts, requesting support for the preservation of the museum founded in Etchmiadzin in 1898 by Mkrtich Khrimian.³³

Conclusions

Summing up the results of our study, we can state that "Chakatamart" daily newspaper objectively addressed the main issues of the socio-economic and educational-cultural life of the First Republic of Armenia, viewed them in a positive light, and forgivingly approached the gaps and shortcomings observed in the work of the government, attributing them to the developments of the Armenian Question. The newspaper was confident that, under favorable geopolitical circumstances, the First Republic of Armenia would be able to overcome the difficulties in all fields, including those in education and culture. "The Battlefield" rightly emphasized the importance of having educated specialists in Armenia's economic progress. The newspaper's approaches were differentiated regarding the challenges and fate of Armenian educational and cultural institutions and establishments operating in the First Republic of Armenia and in the Ottoman reality. The editorial team believed that for the newly established Armenian state, everything in these fields had to be created and developed from scratch, whereas in the Western Armenian context, the task was to restore and preserve what had previously been established. "Chakatamart" believed that only within the borders of the homeland would education, science, and culture have the opportunity to progress and develop, while the Turkish authorities were against it and would not

---

³⁰ Baghruni 1919, 169.

³¹ "Chakatamart", № 278, October 9, 1919.

³² "Chakatamart", № 278, October 9, 1919.

³³ "Chakatamart", № 278, October 9, 1919.

allow this to happen. Already in 1924, “Chakatamart” was concerned about the laws and decisions adopted by the Turkish authorities that limited the right of national minorities (Armenians in particular) to receive education in their native language.³⁴ The newspaper reported that Armenian schools in Turkey were seriously endangered,³⁵ in contrast to the fact that they were treated with great care and supported by state policy in the First Republic of Armenia. It is worth noting that before 1915, more than 2,000 Armenian schools were operating in Ottoman Turkey, whereas by the early 1920s, only 47 Armenian schools remained in Constantinople. Additionally, speaking any language other than Turkish in public places was prohibited. The first Constitution of the Republic of Turkey, adopted in 1924, declared that all peoples living in the country and holding citizenship were considered Turks.³⁶ “Chakatamart” also presented the achievements of Eastern and Western Armenian figures in theater, literature, painting, and other branches of art. Through these publications, the editorial team seemed to demonstrate that despite all the catastrophes, the Armenian people had revived and were striving to hold their ground, achieving outstanding results on renowned stages and in exhibition halls worldwide.

BIBLIOGRAPHY

Գալստյան Ս. 2023, Հայաստանի Առաջին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական դրությունը 1918–1920 թվականներին (ըստ ՀՊԹ–ի նյութերի), Երևան, Հայաստանի պատմության թանգարանի հրատ., 269 էջ: (*Galstyan S. 2023, Hayastani Arajin hanrapetut'yan so'cial-tntesakan drut'yuny' 1918–1920 t'vakannerin (y'st HPT'–i nyut'eri), Erevan, Hayastani patmowt'yan t'angarani hrat., 269 էջ*). **Galstyan S.** 2023, *The Socio-Economic Situation of the First Republic of Armenia (1918–1920) (Based on History Museum of Armenia Materials)*, Yerevan, History Museum of Armenia Publishing, p. 269 (in Armenian).

Թուրքիայի Հանրապետության պատմություն, 2014, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 396 էջ: (*T'urqiayi Hanrapetut'yan patmut'yun, 2014, Erevan, EPH hrat., 396 էջ*). *History of the Republic of Turkey 2014, Yerevan, YSU Publishing, p. 396 (in Armenian)*.

Կրթամշակութային կյանքը Հայաստանի Առաջին հանրապետության տարիներին գիտաժողովի նյութեր 2018, Երևան, Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության հրատ., 279 էջ: (*Krt'amshakut'ayin kyanqy' Hayastani Arajin hanrapetut'yan tarinerin gitajho'gho'vi nyut'er 2018, Erevan, Hamazgayin hay krt'akan ev mshakut'ayin miut'yan hrat., 279 էջ*). *Proceedings of the Conference Educational and Cultural Life During the Years of the*

---

³⁴ “Chakatamart”, № 1684, May 21, 1924.

³⁵ “Chakatamart”, № 1705, June 14, 1924.

³⁶ History of the Republic of Turkey 2014, 83–84.

The Coverage of Educational and Cultural Issues...

First Republic of Armenia 2018, Yerevan, Hamazkayin Armenian Educational and Cultural Association Publishing, p. 279 (in Armenian).

Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918–1920 թթ.) 1998, Երևան, Ազգային ժողովի հրատ., 506 էջ: (*Hayastani Hanrapetut'yan par'lamenti o'renqneri (1918–1920 t't.) 1998, Erevan, Azgayin jho'jho'vi hrat., 506 ej*). *Laws of the Parliament of the Republic of Armenia (1918–1920) 1998, Yerevan, National Assembly Publishing, p. 506 (in Armenian).*

Հայոց պատմություն 2010, հ. 4, գր. 1, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 799 էջ: (*Hayo'c patmut'yun 2010, h. 4, gr. 1, Erevan, «Zangak-97» hrat., 799 ej*). *History of Armenia 2010, Vol. 4, Book 1, Yerevan, "Zangak-97" Publishing, p. 799 (in Armenian).*

Հովսեփյան Մ. 2009, ՀՅԴ Կ.Պոլսի պարբերական մամուլը (1909–1924 թթ.), Երևան, ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ., 194 էջ: (**Ho'vsep'yan M.** 2009, *HYD K.Po'Isi parberakan mamuly' (1909–1924 t't.)*, Erevan, GAA Patmut'yan instituti hrat., 194 ej). **Hovsepyan M.** 2009, *The Armenian Revolutionary Federation Dashnakcutyun (ARFD) Press in Constantinople (1909–1924)*, Yerevan, Publication of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, p. 194 (in Armenian).

«Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, թիվ 52, 169, 186, 194, 195, 212, 222, 248, 262, 269, 275, 278, 287, 291, 293, 302, 309, 1920, թիվ 378, 1924, թիվ 1684, 1705: («Chakatamart», K. Po'Is, 1919, t'iv 52, 169, 186, 194, 195, 212, 222, 248, 262, 269, 275, 278, 287, 291, 293, 302, 309, 1920, t'iv 378, 1924, t'iv 1684, 1705). «Chakatamart», Constantinople, 1919, № 52, 169, 186, 194, 195, 212, 222, 248, 262, 269, 275, 278, 287, 291, 293, 302, 309, 1920, № 378, 1924, № 1684, 1705 (in Armenian).

Պետրոսյան Գ. 2003, Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական կացությունը հանրապետության գոյության առաջին շրջանում (1918 թ. հունիս–նոյեմբեր), Հայոց պատմության հարցեր, հ. 4, Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն», էջ 105–117: (**Petro'syan G.** 2003, *Hayastani Hanrapetut'yan nerqin ev artaqin qaghaqakan kacut'yuny' hanrapetut'yan go'yut'yan arajin shrjanum (1918 t'. hunis–no'yember)*, *Hayo'c patmut'yan harcer*, h. 4, Erevan, GAA «Gitut'yun» hrat., ej 105–117). **Petrosyan G.** 2003, *The Internal and External Political Situation of the Republic of Armenia During Its Initial Period of Existence (June–November 1918) (Questions of Armenian History, Vol. 4. Yerevan, NAS "Gitutyun" Publishing, pp. 105–117) (in Armenian).*

Վրացյան Ս. 1924, Խարխափումներ: Հ. Քաջազնունու «Հ.Յ.Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս» գրքի աղթիվ, Բոստոն, «Հայրենիք» տպ., 230 էջ: (**Vracyan S.** 1924, *Xarxap'umner: H. Qajaznunu «H.Y.Dashnakcut'yuny' aneliq chuni aylevs» grqi art'iv, Bo'sto'n, «Hayreniqi» tparan, 230 ej*). **Vratsyan S.** 1924, *Disruptions. On the occasion of H. Kajaznuni's book "The Armenian Revolutionary Federation Dashnakcutyun (ARFD) has nothing more to do", Boston, "Hayreniq" Printing House, p. 230 (in Armenian).*

ՄԱՐԻԱՄ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

mariamhovsepian@mail.ru

0009-0005-9696-4246

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ
ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ ԷՋԵՐՈՒՄ
(1918–1920 ԹԹ.)**

Ամփոփում

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարը հնարավորություն տվեց Յեղասպանությունից փրկված հայ մտավորականներին Կոստանդնուպոլսում հրատարակել թերթ և պարբերականներ: Դրանց թվում էր բարձր վարկանիշ ունեցող «Ճակատամարտ» օրաթերթը: Այն անդրադառնում էր հայ ժողովրդին մտահոգող տարբեր խնդիրների: Դրանցից էին Հայաստանի Առաջին հանրապետության առջև ծառացած ներքին ու արտաքին քաղաքականությանն առնչվող խնդիրները, այդ թվում՝ կրթամշակութային ոլորտում առկա հիմնահարցերը: Պարբերականը դրանք լուսաբանում էր սեփական թղթակիցների պատրաստած լուրերի, հարցազրույցների և Հայաստանում տպագրվող մամուլից արված արտատպումների միջոցով: Հրապարակումները օբյեկտիվ ու անաչառ էին, իսկ վերլուծական հոդվածները աչքի էին ընկնում իրենց լավատեսությամբ և պարունակում էին կրթության ու մշակույթի բնագավառներում եղած խնդիրների լուծման առաջարկներ: Թերթը այդ հիմնահարցերը դրական լույսի ներքո է դիտարկել և ընդհանուր առմամբ կառավարության աշխատանքում նկատվող, թերություններին ներողամտորեն է մոտեցել՝ դրանք պայմանավորելով Հայկական հարցի զարգացումներով: «Ճակատամարտը» կարևորում էր կրթված մասնագետների դերը և կրթամշակութային ոլորտի ձևավորումն ու զարգացումը՝ մայրենի լեզվի ու ազգային ավանդույթների հիմքի վրա: Օրաթերթի մոտեցումները տարբերակված էին Հայաստանի Առաջին հանրապետությունում և օսմանյան իրականության մեջ գործող հայկական կրթական ու մշակութային հաստատություն-

ների, կրթօջախների խնդիրների ու ճակատագրի առնչությամբ: «Ճակատամարտը» գտնում էր, որ կրթությունը, գիտությունը և մշակույթը առաջընթացի ու զարգացման հնարավորություն կունենային միայն հայրենի պետության սահմաններում:

Բանալի բառեր՝ Մուդրոսի զինադադար, Հայկական հարց, պոլսահայ պարբերականներ, Հայաստանի Առաջին հանրապետություն, «Ճակատամարտ» օրաթերթ, կրթամշակութային հիմնախնդիրներ, «Կյանքը Հայաստանի մեջ» բաժին:

MARTA MEZHLUMYAN*

PhD student at Charles University in Prague,

Faculty of Arts (Czech Republic)

marta.mezhlumyan@gmail.com

0000-0002-5619-3417

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.60-72

THE ARMENIAN GENOCIDE IN ART, FILM, AND INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

The Armenian Genocide has inspired diverse artistic expressions, with film emerging as a particularly powerful medium due to its emotional impact and wide reach. This article explores key cinematic works that depict the genocide, analyzing their thematic concerns, narrative techniques, and reception. It examines how these films confront denial, shape memory, and reflect political pressures – particularly Turkey's efforts to suppress international awareness. Through a transnational lens, the article considers how filmmakers of Armenian, non-Armenian, and even Turkish origin approach this sensitive historical subject and its enduring legacy.

Keywords: *Film, International Relations, Armenian Genocide, Justice, Publications, armenian community, migration.*

Introduction

Artistic representations of genocide play a crucial role in shaping public memory and political discourse. Among the many art forms that engage with the Armenian Genocide, cinema stands out for its capacity to convey historical trauma and mobilize international attention. Yet the portrayal of the genocide in film has faced persistent obstacles – ranging from political censorship to cultural denial, particularly by the Turkish state.

---

* The article has been delivered on 19.06.2025, reviewed on 21.07.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

This article examines a selection of key films that engage with the Armenian Genocide, produced by directors of various national and ethnic backgrounds. It focuses on how these films represent violence, trauma, and justice, and the strategies they employ to circumvent or confront political suppression. By analyzing the production contexts, narrative structures, and audience reception of these works, the article aims to understand how cinema contributes to the global recognition of the genocide and the politics of historical memory.

Armenian Genocide in Art, Film, and International Relations¹

The events of the Armenian Genocide have naturally become the subject of many artistic works – visual, musical, literary, and cinematic – with film likely having the greatest impact on its audience among these art forms. This is why Turkey harbors the greatest fears about films depicting the Armenian Genocide and exerts considerable effort both to prevent their creation and to limit their international distribution.

According to Abramyan,² limited awareness of the Turkish Genocide (as he calls it) and Turkey's political pressure on artistic works presenting versions of events in the Ottoman Empire that differ from Turkey's officially recognized narrative significantly complicate artists' attempts to portray these events convincingly. The idea of something similar happening with films about the Jewish Holocaust seems completely absurd to us. The constant need to didactically inform and convince audiences of the reality of the Armenian Genocide weakens the stories and other elements of artistic works, which then lack depth and credibility, and their characters and plots often appear one-dimensional. Yet it is precisely the "portrayal of 'microhistory' exploring a given case in depth, through which film can successfully reveal social structures and codes in a given time and place, sources and forms of bonds and conflicts, and tensions between the traditional and the new."³

Even the latest attempt to film the Armenian Genocide, *The Cut* (2014) by German director of Turkish origin Fatih Akin, fails in this regard. According to Abramyan, the film *America, America* (1963) by American director of Greek origin Elia Kazan, focusing primarily on Ottoman massacres of Greeks, which

---

¹ Mezhlumyanová 2015.

² Abramjan 2010, 69–70.

³ Davis 2000, 6.

are far less subject to embargo than the question of the Armenian Genocide, is much more successful in this respect.⁴ According to Abramyan, Kazan managed to capture the relationships among Turks, Greeks, and Armenians in a much more nuanced and credible way.⁵ One of the main characters in the film is an Armenian, and the scene of Armenians being burned in a church is most powerful. Among the most well-known artistic depictions of the Armenian Genocide are the books by two non-Armenian authors: *The Forty Days of Musa Dagh* by Franz Werfel⁶ and *The Tale of the Last Thought* by Edgar Hilsenrath.⁷

One of the first artistic testimonies about the Armenian Genocide was the book *Ravished Armenia* by Arshaluys "Aurora" Mardiganian, who lost her family to the Ottoman Empire, was sold to a harem, and managed to escape to the USA via Russia. The book was published in the United States as early as 1918, and a year later it was filmed as a silent feature film *Auction of Souls* (1919, sometimes also released under the title *Ravished Armenia*) with Aurora Mardiganian in the leading role. Former American Ambassador Henry Morgenthau also portrayed himself in the film and, together with Aurora Mardiganian, supervised the film's authenticity. The film depicted the events of the Armenian Genocide very graphically; perhaps the most famous scene is the crucifixion of Armenian women, which according to Mardiganian was toned down for the film in reality, women were inhumanely impaled through their vaginas onto stakes. The film was particularly valued for its documentary and educational contribution, enhanced by Aurora Mardiganian's participation in most American screenings. Proposals to ban the film in some American states were rejected because, according to the

---

⁴ However, Elia Kazan did not avoid conflicts with Turkey either; the planned filming of the movie directly in Istanbul was practically made impossible by the constant supervision of Turkish censors, and the screening of the film was banned in Turkey due to its anti-Turkish message. It is also at least strange that the film received so little international attention in later years and was not released on DVD until 2011, despite being generally considered a classic by film experts. Balakian also notes the lack of interest in the film; see Balakian, http://www.salon.com/2015/04/23/elia_kazan_and_the_armenian_genocide_remembering_america_america, accessed on 16.04.2025.

⁵ Abramjan 2010, 70.

⁶ Originally published in German in 1933.

⁷ Originally published in German in 1989.

court, it was an autobiographical story and a vivid depiction of the actual living conditions that had recently prevailed in Armenia.⁸

The film was successfully screened in Latin American countries as well. For distribution in Great Britain, censors removed the most brutal scenes from the film, and after a brief screening, the film was completely withdrawn from distribution because “such scenes could cause problems in Muslim colonies.”⁹ At that time, the killing of Armenians was still ongoing in the Ottoman Empire. Unfortunately, during the transfer of the film for further distribution in Russia, the film reels were lost, probably stolen or destroyed in a ferry accident en route to Batumi.¹⁰ Thus, a complete version of the film has not survived to this day, which was not uncommon for films from the early era of cinematography. In 1994, fragments of the original film were found and supplemented with subtitles (subtitles for the entire film had been preserved) and intertitles describing the rest of the plot (reconstructed from period media and eyewitness accounts), creating a 24 minute film that gives at least an approximate idea of what the film looked like. In 2009, these fragments were digitally restored and released on DVD.¹¹ In 2022, Inna Sahakyan managed to document Aurora’s life in an animated documentary titled “Aurora’s Sunrise.” The film was nominated for an Oscar for Best International Feature Film in 2023.¹²

Another significant artistic work that testified to the Armenian Genocide was the publication of the novel *The Forty Days of Musa Dagh* by Franz Werfel. During his travels in the Middle East in 1929, Werfel was shaken by the fate and living conditions of Armenian refugees in Syria and decided to bear witness to these events. In 1933, he published his monumental novel *Die vierzig Tage des Musa Dagh* in Germany. The novel, based on historical facts (the 53-day heroic defense of Armenians on Mount Musa Dagh) and the author’s knowledge of the

---

⁸ Ravished Armenia, Wikipedia, [http://en.wikipedia.org/wiki/Ravished_Armenia_\(film\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Ravished_Armenia_(film)), accessed on 16.04.2025.

⁹ Krbec, http://archeologiezla.dacc.cz/wp-content/uploads/2012/10/mardiganian_patek_LN2.pdf, accessed on 20.04.2025.

¹⁰ “Auction of Souls” or “Memorial of Truth”, The Armenian Genocide Museum-Institute http://www.genocide-museum.am/eng/online_exhibition_6.php, accessed on 20.04.2025.

¹¹ Mapping the search for the lost film and also the reception of the film in Armenia is detailed in the article Matiossian, <http://armenianweekly.com/2014/04/15/aurora/>, accessed on 17.03.2025.

¹² *Aurora’s Sunrise*, dir. Inna Sahakyan, Armenia, Germany, Lithuania: Bars Media, 2022.

realities, came at a time when the Armenian Genocide was rarely discussed anymore and offered a parallel with the final solution to the Jewish question, which was slowly approaching in nationalist Germany. In 1934, the novel was banned in Germany at the insistence of the Turkish government (the burning of Werfel's books by the Nazis came only later and was related to his Jewish origin), and a year later, its publication was also banned in Turkey. The novel was published in English translation as early as 1934, but in an abridged version; the most controversial passages were omitted from the book with readers in mind. It was not published in full in English until 2012.¹³

For Turkey, which was trying to distance itself from the past of the Ottoman Empire if possible, the book was a disaster. For Armenians around the world, Werfel became a national hero who created an indelible reminder of the calamities that had befallen the Armenian nation.

As early as 1934, even before the English translation was published, Metro-Goldwyn-Mayer (MGM) purchased the rights to film Werfel's novel and immediately began preparations. Turkey soon objected to the film's creation and, after consultation with the U.S. Department of State, requested the film's script for review. Turkey immediately rejected the script as unacceptable, as well as all subsequent revised versions. Despite this, MGM was unwilling to abandon the project, however, after the Turkish threats to launch an international campaign against the film and anti-Semitic insults, it preferred to abandon the project. MGM returned to reviving the project several times (in 1938, 1950, and 1969), but always briefly and without success. The novel was finally adapted for film in 1982, under rather provisional conditions. Armenian businessman John Kurkjian purchased the rights to film the novel in the early 1970s with the condition that if they were not used within ten years, they would revert to MGM. Just before the ten-year period expired, a low-budget film *Forty Days of Musa Dagh* (1982) was created by inexperienced filmmakers of Armenian origin, Mouradian (director) and Hakobian (screenplay), with a significantly shortened plot and minimal ambitions, which went straight to video distribution.¹⁴ In 2006, Sylvester Stallone seriously considered adapting *The*

---

¹³ *The Forty Days of Musa Dagh*, Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/The_Forty_Days_of_Musa_Dagh, accessed on 01.04.2025.

¹⁴ Welky 2006, <http://www.filmquarterly.org/2006/03/global-hollywood-versus-national-pride/>, accessed on 25.04.2025.

Forty Days, as did Mel Gibson in 2009, but both were discouraged from proceeding by an email campaign launched against them by the Turkish foundation ASIMED (Association For Fighting Groundless Claims of Genocide).¹⁵

At the very end of his career, successful French director Henri Verneuil (born Ashot Malakian) also addressed the theme of genocide in his autobiographical novel *Mayrig* (Mother), which he subsequently adapted into two films: *Mayrig* (1991) and *588, rue Paradis* (1992), starring Omar Sharif and Claudia Cardinale in the leading roles. Critical reception of the film was and remains largely positive and complimentary.

Canadian director Atom Egoyan's film *Ararat* (2002) premiered at the Cannes Film Festival but, unlike Egoyan's less ambitious films, was screened out of competition, allegedly under pressure from Turkey and at the request of the director himself: "This film deals with a historical period that has never been presented on the movie screen before. Exposing the film to additional pressure from the jury with all the pressures that were already on the film - seemed superfluous."¹⁶ Subsequently, despite its ambitions, *Ararat* had very limited international distribution. In Italy, its screening was banned the day before the premiere, which was to take place on the anniversary of the Armenian Genocide on April 24, 2003. The official reason was that the film distributor had not submitted censorship approval in time. This was a highly unusual reason, as the experienced Italian distributor had never encountered such a problem before, and the film was originally scheduled to be screened a month earlier, so all formalities should have been completed by that time.¹⁷

In Turkey, *Ararat* was sharply criticized for distorting historical facts, deliberately portraying Turks negatively, and was considered a dangerous threat to the mutual relations of both nations worldwide. Yet the film was originally purchased for Turkish distribution and was withdrawn by the distributor just a few

---

¹⁵ Today's Zaman, http://www.todayszaman.com/national_gibson-urged-to-reject-film-with-armenian-allegations_128034.html, accessed on 16.05.2015.

¹⁶ *Ararat*, http://www.imdb.com/title/tt0273435/trivia?ref_=tt_trv_trv, accessed on 03.05.2025.

¹⁷ Asbarez, <http://asbarez.com/blog/archives/48572>, accessed on 03.05.2025.

days before the premiere under pressure from threats from the nationalist political party Ulku Ocaklari (also known as the Grey Wolves).¹⁸

In connection with the film *Ararat*, a Turkish book *Art and Armenian Propaganda, Ararat as a case study*¹⁹ also appeared, providing a very detailed overview of films depicting the events of 1915, considering all these films as Armenian propaganda, tools for achieving Armenian political goals and discrediting Turks worldwide. It therefore also provides an inventory of individual foreign Armenian film companies involved in spreading this propaganda, including local authorities (which support the films financially and otherwise), student associations, media, and the church. The author also refutes various assumptions, such as that Turkey tries to prevent the film adaptation of Werfel's *The Forty Days* in 1934, rejects the term genocide, and trivializes the number of Armenian victims. He considers the "truth" about the genocide merely a myth through which Armenian extremists have influenced generations of Armenians worldwide and made hatred towards Turks – one of the fundamental traits of the Armenian nation. The book analyzes in detail the stereotypical depictions of the Armenian Genocide and the Turkish nation, the casting (Charles Aznavour is considered an Armenian activist and extremist), the financing of the film's production, and reactions from both the world and Turkey, including official responses from the parliament, the Ministry of Culture, etc.

Renowned Italian film directors and brothers Paolo and Vittorio Taviani are the authors of the film *The Lark Farm* (*La masseria delle allodole*, 2007), which is an adaptation of the eponymous novel by Italian author of Armenian origin Antonia Arslan. The film tells the historical story of a wealthy Armenian family cruelly driven from their home during the Ottoman Empire era; the story is enlivened by a forbidden romantic relationship between an Armenian woman and a Turk. At the request of the Turkish government addressed to Italian Prime Minister Berlusconi, justified by Turkey's financial participation in the European film fund Euromirage, which co-financed the film, the directing duo

---

¹⁸ Welky 2006, <http://www.filmquarterly.org/2006/03/global-hollywood-versus-national-pride/>, accessed on 03.05.2025.

¹⁹ Lacinier 2002, <http://www.turkishweekly.net/article/229/art-and-propaganda-ararat-case-study-1.html>; <http://www.turkishweekly.net/article/228/art-and-propaganda-ararat-case-study-2.html>, accessed on 16.05.2015.

promised Berlusconi that they would emphasize the love story in the film at the expense of depicting the Armenian Genocide.²⁰

This promise somewhat contradicts the fact that the Taviani brothers rejected an offer from the Cannes Film Festival and deliberately premiered the film at the German Berlinale to draw attention to the Armenian Genocide in countries other than France, especially Germany, which traditionally has a large Turkish minority. This decision provoked criticism in European countries that the film would strongly outrage the Turkish government, especially at a time when negotiations were underway regarding Turkey's possible entry into the European Union.²¹ Security measures were increased during the film's premiere for fear of possible unrest. "The Tavianis have managed to create images that viewers will regret seeing because they are exactly the type of images that one can hardly forget. And that is both the success of this film and its curse."²²

Despite these "almost unbearable" images, the final impression is surprisingly politically correct and criticizes especially the nationalist policy of the Young Turks, while ordinary Turks in the film distance themselves from the official policy of the Ottoman Empire and have mostly positive relationships with Armenians. This conception of the film is apparently both the reason why Turkey was not ultimately too outraged by it and the cause of the film's uneven artistic quality and lack of conviction,²³ which did not generate the response it had expected.²⁴ The fact remains that *The Lark Farm* received only limited international distribution in cinemas and eventually headed more for television screens.

The latest attempt at a film adaptation of the Armenian Genocide is the film *The Cut* (2014), directed surprisingly by Fatih Akin, a German director of Turkish origin. He was reportedly attracted to the theme of genocide in part

---

²⁰ PanARMENIAN.Net, <http://www.panarmenian.net/eng/news/16898/>, accessed on 03.05.2025.

²¹ Azad-Hye, <http://www.azad-hye.net/news/viewnews.asp?newsId=319dgg67>, accessed on 16.05.2015.

²² Höbel – Smolczyk, <http://www.spiegel.de/international/spiegel/armenian-genocide-at-the-berlin-film-festival-the-lark-farm-wakens-turkish-ghosts-a-466427.html>, accessed on 03.05.2025.

²³ Marshall, <http://www.screendaily.com/the-lark-farm-la-masseria-delle-allodole/4031319.article>, accessed on 03.05.2025.

²⁴ The unconvincing nature of the film is quite aptly characterized by an unusually objective Turkish review: Esmen, <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=this-lark-cannot-fly-2007-02-17>, accessed on 03.05.2025.

because he himself belonged to a minority in Germany.²⁵ He collaborated on the film with renowned American screenwriter of Armenian origin Mardik Martin and cast French actor of Algerian origin Tahar Rahim and Turkish actor Bartu Kucukcaglayan in the main roles. For historical accuracy, Akin studied historical works, including those by Taner Akçam. In the film, the Armenian Genocide is linked to the extermination of Native Americans, which Akin justifies as follows: "I know well that Turks would not accept an Armenian hero. So I used the extermination of Native Americans to evoke compassion in them."²⁶

The title of the film, *The Cut*, in Russian distribution perhaps even more aptly titled *Шрам* (Scar), refers both to the physical cut to the main character's throat and more generally to murder, the breaking up of Armenian families, and the radical cutting off of Armenians from their past. And after all these wounds, incurable scars remain, both physical and metaphysical.²⁷

Overall, however, the film was not very successful; according to critics, it does not reach the quality of Akin's earlier award-winning films, the characters lack deeper motivations, and the plot resembles a picture depicting historical facts but lacking context.²⁸ According to Akin, the film's failure and misunderstanding stemmed from Western audiences' lack of knowledge about events in the Ottoman Empire.²⁹ It is rather surprising though, that Akin's film would ultimately be screened in Turkey and, despite threats from nationalists preceding its premiere, the screenings eventually proceeded without further problems or unrest.³⁰

Another significant historical drama about the Armenian Genocide in a feature film was director Terry George's *The Promise* in 2016. The film depicts a love triangle against the backdrop of the deportation and massacres of Armenians

---

²⁵ Today's Zaman, http://www.todayszaman.com/anasayfa_director-fatih-akin-the-cut-is-not-a-film-about-genocide_366337.html, accessed on 06.06.2015.

²⁶ Hürriyet Daily News, <http://www.hurriyetdailynews.com/fatih-akin-says-he-is-ready-for-polemics-over-his-film-on-armenian-genocide.aspx?pageID=238&nID=71172&NewsCatID=381>, accessed on 30.04.2025.

²⁷ Loosely based on Bradshaw, <http://www.theguardian.com/film/2014/aug/31/the-cut-review-fatih-akins-armenian-genocide-epic-draws-blood>, accessed on 06.03.2025.

²⁸ See, for example, Weissberg, <http://variety.com/2014/film/festivals/venice-film-review-the-cut-1201295023/>, accessed on 03.05.2025.

²⁹ Today's Zaman, http://www.todayszaman.com/home_director-fatih-akin-the-cut-is-not-a-film-about-genocide_366337.html, accessed on 06.06.2015.

³⁰ Ibid. The nested quote is from Davis 2000, p. 6.

during World War I. The leading roles featured Oscar Isaac (as Mikael Boghosian), Charlotte Le Bon (as Ana Khesarian), and Christian Bale (as Chris Myers).³¹

Simultaneously with this film, a documentary by director Joe Berlinger titled *Intent to Destroy: Death, Denial & Depiction* was created. The film was made during the shooting of *The Promise* and combines behind-the-scenes footage from the feature film with interviews with historians, experts, and survivors. Berlinger focuses especially on the Armenian Genocide, systematic denial, and cultural representation. The documentary expands on and reveals insights into the film *The Promise*, highlighting how this complicated and politically sensitive topic (e.g., Turkey's request to the U.S. State Department) has long influenced the history of genocide presented in film, more than a hundred years after its occurrence.³²

Artistic depictions of the Armenian Genocide can also be viewed in terms of their distance – that is, immediate eyewitnesses and survivors (painter Arshile Gorky, composer Komitas, composer Aram Khachaturian, author of the anthem used by the Armenian SSR, writer Aurora Mardiganian, writer Hrachya Kochar), their descendants (writer William Saroyan, singer Charles Aznavour, writer Antonia Arslan, film director Henri Verneuil), and further generations of their descendants, who have considerable distance from the events themselves yet still inherit them culturally (film director Atom Egoyan, film director Don Askarian, members of the music group System of a Down, composer Hayk Vardan).

Another level consists of artistic works by authors of non-Armenian origin, which can again be divided into eyewitnesses and contemporaries (writer Franz Werfel, American ambassador and writer Henry Morgenthau, film director Elia Kazan) and members of later generations (writer Edgar Hilsenrath, writer Louis de Bernieres). A separate chapter comprises artists of Turkish origin who, with their works that do not align with the official Turkish view, have exposed themselves to sharp criticism or even legal proceedings (writers Orhan Pamuk and Elif Shafak³³, film director Fatih Akin, Azerbaijani writer Akram Aylisli).

---

³¹ *The Promise* (2016 film), Wikipedia, [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Promise_\(2016_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Promise_(2016_film)), accessed on 02.05.2025.

³² *Intent to Destroy*, <https://intendtodestroy.com/>, accessed on 02.05.2025.

³³ For more details on her novel *The Bastard of Istanbul* (2007), Kohoutková 2009, 212.

BIBLIOGRAPHY

"Auction of Souls" or "Memorial of Truth", The Armenian Genocide Museum-Institute, http://www.genocide-museum.am/eng/online_exhibition_6.php, 2025-04-20.

A film by Taviani brothers, Azad-Hye, <http://www.azad-hye.net/news/viewnews.asp?newsId=319dgg67>, 11. 2. 2007.

Abramjan A. 2010, *Depiction of the Armenian Genocide in World Cinema*, Prague, "Charles University in Prague", p. 96.

Ararat (2002), IMDb, http://www.imdb.com/title/tt0273435/trivia?ref_=tt_trv_trv, 2025-05-03.

Aurora's sunrise, Director Inna Sahakyan, Armenia, Germany, Lithuania: Bars Media, 2022, <https://youtu.be/HW1XrO2qUfw?feature=shared>, 2025-04-20.

Balakian P., Elia Kazan and the Armenian Genocide: Remembering "America America", http://www.salon.com/2015/04/23/elia_kazan_and_the_armenian_genocide_remembering_america_america, 2025-04-16.

Bradshaw P., The Cut review: Fatih Akin's Armenian genocide epic draws blood. The Guardian, <http://www.theguardian.com/film/2014/aug/31/the-cut-review-fatih-akins-armenian-genocide-epic-draws-blood>, 2025-03-06.

Davis N., *Slaves on Screen: Film and Historical Vision*, Cambridge, Massachusetts, «Harvard University Press», 2000, p. 164.

Esmen Y., This lark cannot fly, Turkish Daily News, <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=this-lark-cannot-fly-2007-02-17>, 2025-05-03.

Fatih A., 'The Cut' is not a film about 'genocide', Today's Zaman, http://www.todayszaman.com/anasayfa_director-fatih-akin-the-cut-is-not-a-film-about-genocide_366337.html, 2015-06-06.

Fatih A., Over his film on 'Armenian genocide', Hürriyet Daily News, <http://www.hurriyetdailynews.com/fatih-akin-says-he-is-ready-for-polemics-over-his-film-on-armenian-genocide.aspx?pageID=238&nID=71172&NewsCatID=381>, 2025-04-30.

Forty Days of Musa Dagh, Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/The_Forty_Days_of_Musa_Dagh, 2025-04-1.

Gibson urged to reject film with Armenian allegations, Today's Zaman, http://www.todayszaman.com/national_gibson-urged-to-reject-film-with-armenian-allegations_128034.html, 2015-05-16.

Höbel W., Smolczyk A., Armenian Genocide at the Berlin Film Festival: „The Lark Farm” Wakens Turkish Ghosts, Spiegel, <http://www.spiegel.de/international/spiegel/armenian-genocide-at-the-berlin-film-festival-the-lark-farm-wakens-turkish-ghosts-a-466427.html>, 2025-05-03.

Intent to Destroy, <https://intendtodestroy.com/>, 2025-05-02.

Italy Bans Release of Atom Egoyan's Ararat, Asbarez, asbarez.com/blog/archives/48572, 28. 4. 2003.

Kohoutková P. 2009, *The Bastard of Istanbul, The Legacy of Genocide and the Issues of Contemporary Armenian-Turkish-Kurdish-Azerbaijani Relations*, Parrésia: Review for Eastern Christianity, II/III (2-3), pp. 197-218.

The Armenian Genocide in Art, Film, and International Relations...

Krbec Š., Aurora from Armenia, Lidové noviny, http://archeologiezla.dacc.cz/wp-content/uploads/2012/10/mardiganian_patekLN2.pdf, 2025-04-20.

Laciner S., Art and Armenian Propaganda: Ararat as a case study, Turkish Weekly, <http://www.turkishweekly.net/article/228/art-and-propaganda-ararat-case-study-2.html>, 2015-05-16.

Marshall L., The Lark Farm (La Masseria Delle Allodole), Screen Daily, <http://www.screendaily.com/the-lark-farm-la-masseria-delle-allodole/4031319>, 2025-05-03.

Matiossian V., The Quest for Aurora: On “Ravished Armenia” and its Surviving Fragment, Armenian Weekly, <http://armenianweekly.com/2014/04/15/aurora/>, 2025-03-17.

Mezhlumyanová M., The Significance of Violence in International Relations Illustrated by the Example of the Armenian Genocide, Bachelor thesis. Metropolitan University Prague, International Relations and European Studies, 2015, 76 p.

Ravished Armenia, Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/Ravished_Armenia_ (film), 2025-04-16.

Taviani Brothers Agreed to Mitigate Script of Film on Armenian Genocide, PanARMENIAN.net, <http://www.panarmenian.net/eng/news/16898/17>, 2025-05-03.

The Promise (2016 film), Wikipedia, [https://en.wikipedia.org/wiki/The_Promise_\(2016_film\)](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Promise_(2016_film)), 2025-05-02.

Weissberg J., Venice Film Review: ‘The Cut’, Variety, <http://variety.com/2014/film/festivals/venice-film-review-the-cut-1201295023/>, 2025-05-03.

Welky D., Global Hollywood Versus National Pride: The Battle to Film The Forty days of Musa Dagh, Film Quarterly, <http://www.filmquarterly.org/2006/03/global-hollywood-versus-national-pride/>, 2025-05-03.

ՄԱՐԹԱ ՄԵԺԼՈՒՄՅԱՆ

Պրահայի Չարլզի համալսարանի ասպիրանտ,

Արվեստի ֆակուլտետ (Չեխիա)

marta.mezhlumyan@gmail.com

0000-0002-5619-3417

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ,

ԿԻՆՈՅՈՒՄ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ամփոփում

Հայոց ցեղասպանությունը ներշնչանքի աղբյուր է հանդիսացել արվեստի մի շարք ձևերի համար, այդ թվում՝ կերպարվեստի, երաժշտության, գրականության և կինոյի: Հատկապես կինոն առանձնանում է հանրության վրա իր զանգվածային ազդեցությամբ, ինչի պատճառով Թուրքիան բազմա-

միցս փորձել է խոչընդոտել նմանատիպ ֆիլմերի արտադրությանը և միջազգային տարածմանը: Յեղասպանության թեմայով ֆիլմերի մեծ մասը ստեղծվել է Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ հատկապես այն երկրներում, որտեղ կան խոշոր հայկական համայնքներ: Այս կինեմատոգրաֆիկ ներկայացումները ընդգրկում են տարբեր ժանրեր՝ վավերագրական և գեղարվեստական ֆիլմերից մինչև պատմական վերարտադրություններ: Դրանց մեծ մասը պատկերում է հայ ժողովրդի տառապանքները ցեղասպանության ընթացքում, ինչպես նաև դրա երկարաժամկետ հետևանքները սփյուռքի համատեքստում:

Վերջին տարիներին աճել է հետաքրքրությունը ցեղասպանության հարցը ժամանակակից տեսանկյունից վերլուծելու նկատմամբ՝ ուշադրություն դարձնելով ոչ միայն պատմական ծանր հետևանքներին, այլև ինքնության, կոլեկտիվ հիշողության և արդարադատության խնդիրներին: Կինոգործիչները կինոն օգտագործում են որպես միջոց՝ լռեցված պատմությունները բարձրաձայնելու և անցյալի սարսափները ժամանակակից հասարակական ու մշակութային խնդիրների հետ առնչակցելու համար: Որոշ ֆիլմեր հիմնված են անձնական վկայությունների և արխիվային նյութերի վրա, իսկ մյուսները ընտրում են խորհրդանշական կամ այլաբանական մոտեցում՝ ցեղասպանության հուզական և հոգեբանական ազդեցությունները արտացոլելու նպատակով: Տեսողական լուծումների, երաժշտության և լեզվի ներգրավմամբ այդ ստեղծագործությունները ձեռք են բերում հուզական մեծ լիցք՝ հնարավորություն ընձեռելով հանդիսատեսին ներգրավվել պատմական իրադարձությունների մեջ թե՛ մտավոր, թե՛ հուզական մակարդակներում:

Բանալի բառեր՝ *Ֆիլմ, միջազգային հարաբերություններ, Հայոց Ցեղասպանություն, արդարություն, հրապարակումներ, հայկական համայնք, գաղթ:*

MHER HARUTYUNYAN*

*PhD in History, Associate Professor
Institute of History, National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia
History Museum of Armenia*

mherharout@gmail.com

0000-0002-0719-8860

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.73-91

THE REINTERPRETATION OF THE HISTORY OF THE DEFENCE ARMY OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH IN ARMENIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract

This article reinterprets the coverage and major assessments of the Defense Army (DA) of the Republic of Artsakh (RA) in Armenian historiography. Although certain episodes in the army's history have been presented in various publications from Artsakh, Armenia, and the Diaspora, the study of the formation and combat path of the DA remains central to scholarly inquiry. The aim of this research is to summarize the evolution of the history of the Defense Army and evaluate key scholarly contributions, with a particular focus on the role of military construction in the development of Armenian statehood in Artsakh. The author analyzes the Defense Army not merely as a military organization but also as an institutional body formed under conditions of political non-recognition and operating under the legitimate right of self-defense enshrined in international law. Drawing on academic works, documentary sources, and media publications, the article examines both the methodological approaches and value-based interpretations that frame the historiographical treatment of military development in Artsakh. Special attention is paid to the army's contribution to the institutional consolidation of

---

* The article has been delivered on 16.04.2025, reviewed on 20.05.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

statehood, the preservation of national identity, the reinterpretation of military traditions, and the politics of historical memory. The study underscores that the historiographical perception of the DA not only reflects broader military-political transformations but also supports the formation of a legitimate discourse surrounding the people of Artsakh's right to identity and collective return. In the context of the 2020–2023 Azerbaijani-Turkish aggression and the occupation of Artsakh, the scientific reevaluation of the Defense Army and the broader military legacy in Artsakh has become especially urgent. From this perspective, the DA is presented as a compelling example of juridico-political self-organization and civic-state integration - an area still insufficiently explored by Armenian historical scholarship.

Keywords: *Republic of Artsakh, Defence Army, Armenian historiography, self-defence, unrecognised state, periodisation, historico-political discourse.*

Introduction

This article reconsiders the assessments of the history of the Defence Army of the Republic of Artsakh (1991–2023) as presented in Armenian historiography, drawing on the latest developments in the discipline of historical studies.

Relevance of the Research. The formation and institutional development of the Defence Army of the Republic of Artsakh represent a critical phase in the history of military institutions among unrecognised states in the post-Soviet space. The study of this topic is significant not only within the context of Armenian historiography, but also holds considerable relevance in the international scholarly domain, as it intersects with the fields of war studies, institutionalisation, sovereignty, and state-building in unrecognised entities. In light of contemporary dynamics in international relations and regional security, examining the history of the Artsakh Defence Army may offer valuable insights into effective models for the formation, consolidation, and legitimisation of military structures within emerging or contested sovereignties.

The study and scholarly interpretation of this topic are necessitated by the imperative to reinterpret the historiography of the Artsakh Defence Army and to provide a rigorous academic account of numerous key issues in contemporary Armenian history.

The aim of this article is to comprehensively address the historiographical issues surrounding the history of the Artsakh Defence Army from 1991 to 2023, by critically reassessing and reliably presenting the key events of the recent past. Particular emphasis is placed on the military dimension of state-building in Artsakh, examining the priorities, processes, and outcomes of defence construction, as reflected in Armenian historiography. This reassessment seeks to stimulate further scholarly inquiry and the production of thematic studies, including their dissemination in foreign languages. The core objective of the research is to analyse the historical stages of the Defence Army's formation through an investigation of the military-political principles, governance systems, and administrative structures applied in different periods. The article further aims to conceptualise the army's development as a central component in the broader processes of self-determination and institutional state-building.

The study sets forth and examines the following *core research question*: how has Armenian historiography addressed the patterns and principles underlying the formation and operationalisation of a regular army in Artsakh for self-defence purposes? This inquiry aims to contribute to the substantiation of the legality of the actions taken by the people of Artsakh in response to Azerbaijani aggression, within the framework of the internationally recognised right to armed self-defence, and to promote an unequivocal perception of the justice of these actions by the international community.

To underscore the importance of a comprehensive historiographical study of the Defence Army and, more broadly, the history of military construction in Artsakh, particularly in the context of the Azerbaijani-Turkish aggression and the occupation of the Republic of Artsakh between 2020 and 2023. Such scholarly engagement is essential for both documenting and legitimising the existence of a regular army and armed forces in Artsakh, not only as institutions exercising the right to self-defence, but also as core symbols of statehood and political identity.

The scholarly novelty of the present study lies in its central research question and the comprehensive, historiographically integrated treatment of the subject matter. The article is innovative in several respects. First, it proposes to analyse the history of the Defence Army not merely as a military institution, but as an institutionalised state structure formed and developed through complex historical processes. Second, it adopts a disciplinary framework grounded in institutional theory, applied within the context of state-building processes in

The Reinterpretation of the History of the Defense Army ...

---

unrecognised entities. The study also seeks to address the existing historiographical gaps by foregrounding previously overlooked political-military and administrative dimensions.

Principles and Methods Applied. The present study is grounded in a number of fundamental scholarly principles designed to ensure both the academic integrity and methodological coherence of the research.

The principle of objectivity requires an impartial interpretation of historical facts and developments, irrespective of political affiliations or national identity.

The primacy of historical fact underscores the importance of evidence-based analysis, privileging the use of archival, documentary, and verified sources over speculative or anecdotal accounts.

The principle of multi-source triangulation is employed to overcome contradictions and to consolidate diverse data, drawing upon official records, academic literature, journalistic narratives, and oral testimonies.

The research has been conducted in accordance with contemporary methodological approaches and principles, with particular emphasis on impartiality and objectivity, and the primacy of historical truth. The study employs the principles of historicity and the historical-comparative method, with due consideration given to causal relationships and historical regularities.

The historical-comparative method has been applied to examine the institutional formation of the Defence Army of the Republic of Artsakh within the broader context of the military structures of other unrecognised states. This approach has made it possible to identify both similarities and differences, as well as comparable models of development.

In accordance with the method of the *critical analysis of sources*, a wide range of historical documents, public speeches, media coverage, testimonies belonging to the genre of memory, and official statements have been examined. The source-based inquiry has been aimed at assessing the credibility of the information, uncovering the positions of interested parties, and broadening the scope of discourse platforms.

Narrative analysis, as a form of institutional memory, has been employed to examine the constructed recollections of the Defence Army, its symbolic role, and the formation of institutional identity. This method is particularly significant in those narratives concerning the Defence Army function not merely as

memory, but as mechanisms for reinforcing institutional identity - both within the sphere of public rhetoric and across educational and cultural domains.

The study of the Defence Army of the Republic of Artsakh is considered to be a subject within the field of Armenian studies, in the context of institutionalisation processes. Recognising that military power is not merely a physical structure but also a political institution with its own functional role and system of identity, this research seeks to interpret the history of the army as an institutional reality. Accordingly, the methodological foundation of the study is based on the premise that the Defence Army has forged its institutional role not only within the military domain, but also in the processes of political stability, aspiration of sovereignty, and the shaping of historical memory.

Chronologically, the study encompasses the historiography of the Defence Army from 1991 to 2023, which emerged almost concurrently with the process of army formation and underwent certain stages of development.

Degree of Scholarly Coverage of the Topic: The state of the historiography concerning the Defence Army of the Republic of Artsakh has, at various times, been assessed by the authors of dissertations written on the subject, as well as by those who later published monographs¹ based on these academic works, particularly in the relevant sections of their studies.

Similar references can also be found in other scholarly works² related to the topic, as well as in a number of books.³

Several scholarly articles are dedicated to the current state of the historiography of the Defence Army, various key issues, and the justification for further studies in this field.⁴ The concise views or reviews of the works by authors addressing specific episodes in the history of the army, within the context of the Artsakh movement and the History of the Armenian National Liberation War, are significant not so much for their informative value, but for their function in reinterpreting these events.⁵

---

¹ Harutyunyan 2015, 11–24, Hovhannisyan 2015, 10–15.

² Harutyunyan 2000(B), 7–12, Arshakyan 2004, 6–12, Sargsyan 2018, 13–14, Harutyunyan 2019(A), 48–58, Harutyunyan 2021, 5–11, Harutyunyan 2024(A), 6–9.

³ Harutyunyan 2004, 390–415, Ghahramanyan 2005, 3–6.

⁴ Abrahamyanyan 2006, 117–129, Harutyunyan 2016, 112–119, Harutyunyan 2019(B), 111–120.

⁵ Yazichyan 2009, 275–279, Kharratyan 2012, 277–279, Minasyan, Vardanyan 2017, 507–512.

Coverage of the History of the Defence Army in Different Phases

The historiographical perceptions of the Defence Army of the Republic of Artsakh have been shaped and evolved in accordance with the political situation, societal demands, and the scope of scholarly attention. The coverage of the army's history can be divided into three main phases:

Creation and War Phase (1991–1994): During the formation of the Defence Army and the years of the Armenian National Liberation War in Artsakh, historiography predominantly took on a heroic narrative, limited to brief descriptions based on popular memory, field recollections, and heroic rhetoric.⁶

Post-ceasefire Institutional Establishment Phase (1995–2015): In this period, more substantiated attempts emerged to present the activities of the Defence Army, including strategic assessments, records from the command staff, as well as some analyses of the management structures.

Reevaluation of Defence and Security Challenges and the Army's Organisation (Post-2016): Following the spring aggression of Azerbaijan in 2016 and especially the autumn military campaigns of 2020 and 2023, historiography began to reinterpret the role of the Defence Army, not only from a military perspective, but also from institutional, civilisational, and identity-based viewpoints.

Typology of Historiographical Approaches

The historiographical literature on the Defence Army can be categorised as follows:

Descriptive and Memoir-based Works: These include recollections from participants, journalistic records, and elements of public discourse, which often possess a subjective nature but are important for understanding the internal discourse of military memory.⁷

---

⁶ Mkrtcyan 1992, Arutyunyan 1994, 1997, Kamalyan 1994, Kamalyan 1994, Ulubabyan 1997, Balayan 1997, Marutyan 1996, Petrosyan 2001, Baghryan 1998, Baghryan 2011, Baghdasaryan 2010, Ghahramanyan 1993, Ghahramanyan 2005, Margaryan 1999, Hasratyan 2001, 219–244.

⁷ Ayvazyan 2001, Gukasov 2001, Devrikyan 2003, Hasratyan 2015, Hakobyan 2003, The commander 2013, Khachatryan, Ghazaryan, Margaryan 2010.

Memory-based and Symbolic Analyses: These are constructed within the field of collective memory and emphasise the role of the Defence Army as a symbol of national resistance and statehood.⁸

Documentary Studies: Based on existing documents, press publications, and analytical reports, these works are more substantiated but still lack depth in institutional analysis.⁹

Military-political Analyses: These present the role of the Defence Army in regional security, the balance of power, political negotiations, and the process of maintaining sovereignty. These approaches are often associated with political scientists, military strategists, and experts in the field.¹⁰

Formation of Institutional Memory in Armenian Historiography

In Armenian historiography, the institutional memory of the Defence Army is still in the process of formation. To date, works with a narrative and national hero-based orientation prevail, but in recent years, there has been a shift within academic circles towards institutional analysis, viewing the army not only as a military force but also as a component of statehood and institutional identity.¹¹ This change is reflected in the increase of thematic archival work, reports from analytical centres, and a deepening of research approaches. The formation of institutional memory requires continuous analysis, the integration of facts, and interpretations that move beyond politicised narratives, in order to ensure historiographical objectivity and completeness.

The critical assessments in Armenian historiography have addressed key issues related to the chronology¹² of the formation of the Defence Army and the Ministry of Defence of the Republic of Artsakh, the progress and consolidation of the Artsakh Armed Forces through individual operations,¹³ organisational and

---

⁸ Melkonian 2007, Sarents 1993, Danielyan 2000, Martikyan 2012, Margaryan 2012.

⁹ Hasratyan 2014.

¹⁰ Ohanyan 2007, Ohanyan 2012, Hovhannisyan 2015, 2017, Harutyunyan 2024, 6–7, 280–281.

¹¹ Harutyunyan 2024 (B), 239–250, 252–255.

¹² Harutyunyan 2000(A), 78–88, Harutyunyan, Harutyunyan 2017, 173–184.

¹³ Harutyunyan 2012(A), 59–67.

structural transformations,¹⁴ military construction,¹⁵ the defence and security system,¹⁶ and other significant processes.

Analysis of the Periodisation of the History of the Defence Army

Comparison of Existing Periodisations: The periodisation¹⁷ of the history of the Defence Army in historiographical literature is not unambiguous, due to the varying quality of sources and the influence of military-political discourses. In general, several key periodisations circulate in academic and memoir-based works:

The Liberation Struggle and Formation Period (1991–1994): This includes the organisation of armed resistance, the formation of self-defence units, and the process of the official establishment of the army. The end of this period coincides with the establishment of the ceasefire and the transition to a structured system of governance.

Post-ceasefire Consolidation Period (1995–2007): Characterised by the institutional stabilisation of military structures, retraining and rearmament programmes, as well as the consolidation of the army's legal status.

Period of Changing Challenges (2008–2020): Includes revisions of defence doctrines, retraining of personnel, as well as political and technological measures to respond to changes in the security environment. The spring military campaign of Azerbaijan in 2016 marks a boundary point in this period.

Crisis of Decision-Making and Institutional Instability (Post-2020): The consequences of the war, the disruption of the balance of forces, and institutional losses have brought to the forefront the process of structural, political, and societal re-evaluation of the army.

The principal divergence among the various periodisations stems from the differing methodological foundations employed. For instance, some focus on the phases of combat operations, while others emphasise transformations in command structures and organisational frameworks.

---

¹⁴ Harutyunyan 2000(A), 2015, 78–88.

¹⁵ Harutyunyan 2024.

¹⁶ Harutyunyan 2010, Harutyunyan, Harutyunyan 2020.

¹⁷ Sargsyan 2002, 13–14, Hovhannisyan 2015, 324.

The Role of Institutional Structures in Strategic-Political Decision-Making

The periodisation of the Defence Army's history is inseparable from the evolution of its institutional structures. Initially, military formations emerged on the basis of self-defence imperatives; however, in subsequent stages, they became increasingly integrated into the broader framework of state governance, actively participating in the process of strategic and political decision-making.

In the early 1990s, military decisions were predominantly made within the framework of semi-operational groups and the command staff. Over time, however, a unified command hierarchy emerged, marked by increased political-military centralisation.

From the 2000s onwards, the Defence Army began to assume not only a military but also a strategic planning role, influencing processes related to foreign policy, security negotiations, and the articulation of national positions.

During the Azerbaijani offensives of *spring 2016, as well as the campaigns of autumn 2020 and 2023*, institutional limitations became apparent: the Defence Army was no longer aligned with management models capable of responding adequately to new military and technological challenges. The subsequent collapse and systemic crisis reflected a weakening of institutional mechanisms at the level of political-military decision-making.

Thus, the periodisation of the Defence Army's history should not be seen merely as a chronological succession of combat operations, but rather as a reflection of the formation, operationalisation, and gradual structural transformation of the military institution as a decision-making actor.

Research Challenges and Unexplored Areas in the Historiography

Uneven treatment in the historiography of the Defence Army of Artsakh and limitations of the factual-documentary base. The historiography of the Defence Army (DA) remains in a formative phase and is characterised by a number of methodological and substantive limitations. It is important to note that the current state of Armenian historiography does not yet provide for a comprehensive analysis of the DA as an institutional structure.

Thematic silences. Numerous key subfields such as internal governance structures, professional military education, institutional reforms, mechanisms of

The Reinterpretation of the History of the Defense Army ...

---

civilian oversight, and models of management, are nearly absent from historical scholarship. These silences stem both from the closed nature of the political-military structures and from historiographical tendencies towards narrative-based approaches.

Partial analyses. Analyses related to the DA are often based on selective sources and tend to focus on particular or politically favourable episodes. These works lack consistent methodological foundations and frequently fail to address the broader perspective of institutional development.

Limited access to open sources. Both state and military archives remain largely inaccessible to researchers, thereby hindering the production of evidence-based analyses. The unavailability of archival materials, official reports, operational directives, and strategic planning documents significantly constrains the depth of historiographical evaluation.

These factors contribute to a form of institutional fragmentation within the historiography, wherein the Defence Army is presented in partial or fragmented terms – lacking a comprehensive account of its organisational integrity and structural evolution.

Directions for Future Research

The historiographical study of the Defence Army of Artsakh requires systematic new approaches, grounded both in the theoretical framework of institutional history and in the re-evaluation of military-political foundations. Possible directions for future research include:

Analysis of institutional dynamics, including the study of governance models, systems of oversight, and mechanisms for operational decision-making.

Examination of civil-military relations, aimed at understanding the DA's relationship with political authorities, structures of public accountability, and broader state institutions.

Exploring the role of memory and identity formation within the army, focusing on how the DA has been represented through education, culture, media, and political discourse, and how these representations have influenced the construction of institutional identity.

Integrative research combining archival and oral histories; through the synthesis of unpublished sources and testimonial narratives, to reconstruct

institutional transitions and re-contextualise the historical trajectory of decision-making processes.

The advancement of these directions will require not only methodological rethinking but also an institutional willingness to allow historiography to engage with the military past unencumbered by revisionism or emotional primacy.

Conclusion

Summary of scholarly findings. The present study reveals the complex and insufficiently represented dynamics of the historiographical perception of the Defence Army of the Republic of Artsakh as a military institution. The study of the DA's history extends beyond the mere narration of military operations; it encompasses the systematic analysis of institutional formation, governance, decision-making, identity construction, and national memory. Throughout the study, it has been confirmed that existing historiography does not yet provide a comprehensive understanding of the army as an institutional actor. Evaluations of the DA are often grounded in fragmentary narratives and memoir-based accounts.

The mission of Armenian historiography in the context of institutional recognition. A new imperative lies before Armenian historiography: to move beyond a memory-centred and often emotionally charged historical perspective, towards the construction of institutional history. The case of the DA demonstrates that Armenian historiography must evolve by adopting approaches that assess institutional development not merely as a function of military effectiveness, but as an indicator of statehood and sovereignty. Armenian historical scholarship has the potential to become one of the instruments of such institutional recognition – by critically reassessing its methodologies, source base, and analytical depth.

Towards Comparative Historiography and Integration into the International Scholarly Discourse. The reinterpretation of the history of the Defence Army is possible not only within national academic frameworks, but also in the field of comparative historiography. Similar institutional transitions – military structures formed during wartime, their politicisation, and subsequent transformations – have been studied in the context of various international conflicts. By advancing its institutional perspective, Armenian historiography may find meaningful integration into this scholarly domain, juxtaposing the Artsakh experience with

studies on the military institutions of other unrecognised or partially recognised states. Such engagement will not only enhance the global relevance of the research on the Defence Army's history, but also contribute to the scholarly recognition of Artsakh's institutional historical experience.

BIBLIOGRAPHY

Աբրահամյան Հ. 2006, Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 3, էջ 117–129: (**Abrahamyan H.** 2006, *Kamavorakan jokatnerits minchev pashtpanut'yan banaki steghts'ume, Lraber hasarakakan gitut'yunneri*, № 3, ej 117–129). **Abrahamyan H.** 2006, *From Volunteer Units to the Establishment of the Defense Army*, *Herald of Social Sciences*, № 3, pp. 117–129 (in Armenian).

Այվազյան Հ. 2001, Հաղթանակած բանակի գեներալը, Երևան, «Հայկական Հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն», 132 էջ: (**Ayvazyan H.** 2001, *Haght'anakats banaki generalë, Yerevan, "Haykakan Hanragitarani glkavor khmbagrut'yun"*, 132 էջ). **Ayvazyan H.** 2001, *The General of the Victorious Army*, Yerevan, Chief Editorial Office of the *Armenian Encyclopedia*, 132 p. (in Armenian).

Արշակյան Ա. 2004, Արցախյան գոյապայքար (1985–1992 թթ.), Երևան, «Լինգվա», 246 էջ: (**Arshakyan A.** 2004, *Artsakhyan goyapayqar (1985–1992 t't')*, Yerevan, "Lingva", 246 էջ). **Arshakyan A.** 2004, *The Artsakh Struggle for Survival (1985–1992)*, Yerevan, Lingva, 246 p. (in Armenian).

Բաղդասարյան Դ. 2010, Դիմակայություն (հուշագրություններ), Երևան, հեղ. հրատ., 295 էջ: (**Baghdasaryan D.** 2010, *Dimakayut'yun (hushagrut'yunner)*, Yerevan, hegh. hrat., 295 էջ). **Baghdasaryan D.** 2010, *Resistance (Memoirs)*, Yerevan, Self-published, 295 p. (in Armenian).

Բաղդյան Վ. 1998, Ֆենոմեն, Ստեփանակերտ, «Սոնա», 280 էջ: (**Baghryan V.** 1998, *Fenomen, Stepanakert, "Sona"*, 280 էջ). **Baghryan V.** 1998, *The Phenomenon*, Stepanakert, Sona, 280 p. (in Armenian).

Բաղդյան Վ. 2011, Տեսադաշտ. 1988–1994, Ստեփանակերտ, «Սոնա», 360 էջ: (**Baghryan V.** 2011, *Tesadasht: 1988–1994, Stepanakert, "Sona"*, 360 էջ). **Baghryan V.** 2011, *Field of Vision: 1988–1994*, Stepanakert, Sona, 360 p. (in Armenian).

Դանիելյան Ա. 2000, Բեկորը ինչպիսին որ կար (հուշապատում), Ստեփանակերտ, «Ազատ Արցախ», 56 էջ: (**Danielyan A.** 2000, *Bekory inch'pisin or kar (hushapatum)*, Stepanakert, "Azat Artsakh", 56 էջ). **Danielyan A.** 2000, *The Fragment as It Was (Memoir)*, Stepanakert, Azat Artsakh, 56 p. (in Armenian).

Դևրիկյան Տ. 2003, Երկու պատերազմների լեգենդը: Քրիստափոր Իվանյան, Երևան, «Ամարաս», 192 էջ: (**Devrikyan T.** 2003, *Yerku paterazmneri legendë: Khrist'ap'or Ivanyan*, Yerevan, "Amaras", 192 էջ). **Devrikyan T.** 2003, *The Legend of Two Wars: Kristapor Ivanyan*, Yerevan, Amaras, 192 p. (in Armenian).

Զորավարը 2013, Լեգենդար զորավար Մ. Գրիգորյանի կյանքն ու գործունեությունը, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 280 էջ: (**Zoravary** 2013, *Legendary zoravar M. Grigoryani kyank'n u gortsneut'yunnë*, Yerevan, "Edit Print", 280 էջ). **The Commander** 2013, *The Life and Activity of Legendary Commander M. Grigoryan*. Yerevan, Edit Print, 280 p. (in Armenian).

Խառնատյան Ա. 2012, Գրախոս. Մարտին Բաղդասարյանի Ազատագրում 3-րդ (Սպարապետ) գրքի, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 4, էջ 277–279: (**Kharratyan A.** 2012, *Grakhos. Martin Baghdasaryani Azatagrut 3-rd (Sparapet) girk'i, Lraber hasarakakan gitnut'yan*, № 4, էջ 277–279): **Kharatyan A.** 2012, *Review of Martin Baghdasaryan's Liberation, Vol. 3 (Sparapet), Herald of Social Sciences*, № 4, pp. 277–279. (in Armenian).

Հակոբյան Հ. 2003, Հաղթանակի բրիգադը, Երևան, «Անտարես», 144 էջ: (**Hakobyan H.** 2003, *Haght'anaki brigadë*, Yerevan, "Antares", 144 էջ). **Hakobyan H.** 2003, *The Victory Brigade*, Yerevan, Antares, 144 p. (in Armenian).

Հասրաթյան Ս. 2001, Ղարաբաղյան պատերազմ, Երևան, «Ամարաս», 254 էջ: (**Hasratyan S.** 2001, *Gharabagyan paterazm*, Yerevan, "Amaras", 254 էջ). **Hasratyan S.** 2001, *The Karabakh War*, Yerevan, Amaras, 254 p. (in Armenian).

Հասրաթյան Ս. 2015, Հերոսները (Մ.Չ. Մելքոնյան և Բ.Ի. Իվանյան), Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս», 392 էջ: (**Hasratyan S.** 2015, *Herosnëre (M. Ch. Melkonyan yev K. I. Ivanyan)*, Stepanakert, "Dizak Plus", 392 էջ). **Hasratyan S.** 2015, *The Heroes: M. Ch. Melkonyan and K. I. Ivanyan*, Stepanakert, Dizak Plus, 392 p. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2000(Ա), Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի կազմավորումը, ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր, Ստեփանակերտ, ԱրՊՀ, էջ 78–88: (**Harutyunyan M.** 2000(A), *Artsakhi ink'napashtpanut'yan uzheri kazmavorumë, ArPH gitakan teghekagir*, Stepanakert, ArPH, էջ 78–88). **Harutyunyan M.** 2000(A), *Formation of the Self-Defense Forces of Artsakh, Scientific Bulletin of Artsakh State University*, Stepanakert, ASU, pp. 78–88. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2000(Բ), Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 176 էջ: (**Harutyunyan M.** 2000(B), *Artsakhyan paterazmi skizbë yev Shushi'i azatagrut'yan banaki martakan ugin: 1991–1994 t't'.*, Shushi, KGK hrat., 294 էջ). **Harutyunyan M.** 2000(B), *The Beginning of the Artsakh War and the Liberation of Shushi*, Yerevan, NAS RA "Science" Publishing House, 176 p. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2015, Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991–1994 թթ., Շուշի, ԿԳԿ հրատ., 294 էջ: (**Harutyunyan M.** 2015, *Artsakhyan paterazmë yev pashtpanut'yan banaki martakan ugin: 1991–1994 t't'.*, Shushi, KGK hrat., 294 էջ). **Harutyunyan M.** 2015, *The Artsakh War and the Combat Path of the Defense Army: 1991–1994, Shushi, SCK Publishing*, 294 p. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2016, Հայ պատմագրության մեջ Արցախի պաշտպանության բանակի կազմավորման ու կայացման գործընթացի լուսաբանման հարցի շուրջ, Երևան, ՄՄՀ Լրատու, «Լիմուշ», էջ 112–119: (**Harutyunyan M.** 2016, *Hay patmagrut'yan mej Artsakhi pashtpanut'yan banaki kazmavorman u kayats'man gortsent'ats'i lusabanman*

harts'i shurj, MMH Lratu, Yerevan, "Limush", էջ 112–119). **Harutyunyan M.** 2016, *On the Issue of Representing the Formation and Consolidation of the Artsakh Defense Army in Armenian Historiography*, MMH Bulletin, Yerevan, Limush Publishing, pp. 112–119. (in Armenian).

Հարությունյան Մ., Հարությունյան Ա. 2017, ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության ստեղծման հարցը պատմագրության մեջ (20-ամյակի առթիվ), «Կաճառ» տարեգիրք, գր. 9, Շուշի, ԿԳԿ հրատ., էջ 173–184: (**Harutyunyan M., Harutyunyan A.** 2017, *LKH pashtpanut'yan nakhararut'yan steghts'man harts'ë patmagrut'yan mej* (20-amyaki art'iv), "Kachar" taregirk', Gk'. 9, Shushi, KGK hrat., էջ 173–184). **Harutyunyan M., Harutyunyan A.** 2017, *The Issue of the Establishment of the NKR Ministry of Defense in Historiography (On the 20th Anniversary)*, Kachar Yearbook, vol. 9, Shushi, KGK Publishing, pp. 173–184. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2019(Ա), Արցախյան շարժման պատմագրության հիմնահարցերը, մաս 1-ին, Շուշի, ԿԳԿ հրատ., 392 էջ: (**Harutyunyan M.** 2019(A), *Artsakhyan sharzhman patmagrut'yan himnaharts'erë, mas 1-in*, Shushi, KGK hrat., 392 էջ). **Harutyunyan M.** 2019(A), *Fundamental Issues of the Historiography of the Artsakh Movement, Part 1*, Shushi, KGK Publishing, 392 p. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2019(Բ), Արցախյան պատերազմի կարևոր օպերացիաների պատմագրական լուսաբանման որոշ վիճահարույց հարցերի մասին, Հայկական բանակ, № 4, էջ 111–120: (**Harutyunyan M.** 2019(B), *Artsakhyan paterazmi karevor operasyanerë patmagrakan lusabanman vorosh vijaharuyts' harts'eri masin*, Haykakan Banak, № 4, էջ 111–120). **Harutyunyan M.** 2019(B), *On Some Controversial Issues in the Historiographic Coverage of Major Operations of the Artsakh War, Armenian Army, № 4*, pp. 111–120. (in Armenian).

Հարությունյան Մ., Հարությունյան Ա. 2020, Քարին-տակի հերոսական պաշտպանությունը (ռազմական տեսանկյուն), Շուշի, ԿԳԿ հրատ., 96 էջ: (**Harutyunyan M., Harutyunyan A.** 2020, *K'arin-taki herosakan pashtpanut'yunë* (razmakan tesankyun), Shushi, KGK hrat., 96 էջ). **Harutyunyan M., Harutyunyan A.** 2020, *The Heroic Defense of Karin Tak (From a Military Perspective)*, Shushi, KGK Publishing, 96 p. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2021, Արցախում ռազմարվեստի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները, Շուշի-Երևան, ԿԳԿ հրատ., 352 էջ: (**Harutyunyan M.** 2021, *Artsakhum razmaresti zargats'man ardi p'uli arrandznahatkut'yunnerë*, Shushi-Yerevan, KGK hrat., 352 էջ). **Harutyunyan M.** 2021, *The Specifics of the Current Phase of Military Art Development in Artsakh*, Shushi-Yerevan, KGK Publishing, 352 p. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2024(Ա), Արցախի Հանրապետության Հադրութի պաշտպանական շրջանի մարտական ուղու պատմությունից, Ստեփանակերտ-Երևան, ԿԳԿ հրատ., 264 էջ: (**Harutyunyan M.** 2024(A), *Artsakhi Hanrapetut'yan Hadrut'i pashtpanakan shrjani martakan ughu patmut'yunits'*, Stepanakert-Yerevan, KGK hrat., 264 էջ). **Harutyunyan M.** 2024(A), *From the History of the Combat Path of the Hadrut Defense Region of the Republic of Artsakh*, Stepanakert-Yerevan, KGK Publishing, 264 p. (in Armenian).

Հարությունյան Մ. 2024(Բ), Ռազմական շինարարությունը Արցախում 1991–2006 թթ., Երևան, ԿԳԿ հրատ., 424 էջ: (**Harutyunyan M.** 2024(B), *Razmakan shinararut'yunë Artsakhum 1991–2006 t't'.*, Yerevan, KGK hrat., 424 éj). **Harutyunyan M.** 2024(B), *Military Construction in Artsakh, 1991–2006*, Yerevan, KGK Publishing, 424 p. (in Armenian).

Հովհաննիսյան Ա. 2015, Բանակաշինությունը Հայաստանի երրորդ հանրապետությունում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, 355 էջ: (**Hovhannisyan A.** 2015, *Banakashinutyunë Hayastani errord hanrapetut'yunum*, Yerevan, HH GAA PI, 355 éj). **Hovhannisyan A.** 2015, *Military Construction in the Third Republic of Armenia*, Yerevan, Institute of History, NAS RA, 355 p. (in Armenian).

Հովհաննիսյան Ա. 2017, Ռազմարվեստի զարգացումը 20-րդ դարում. հեռանկարները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հրատ., 661 էջ: (**Hovhannisyan A.** 2017, *Razmarvesti zargats'umë 20-rd darvum. herrankarnerë*, Yerevan, PI hrat., 661 éj). **Hovhannisyan A.** 2017, *The Development of Military Art in the 20th Century: Perspectives*, Yerevan, Publishing House of the Institute of History, 661 p. (in Armenian).

Ղահրամանյան Կ. 1993, Հյուսիսային Արցախ. Գոյության պայքար (2 գրքով), գիրք Բ, Երևան, «Միքայել Վարանդեան», 104 էջ: (**Ghahramanyan K.** 1993, *Hyusisayin Artsakh. Goyut'yan paykar (2 grk'ov), girk' B*, Yerevan, “Mikael Varandyan”, 104 éj). **Ghahramanyan K.** 1993, *Northern Artsakh: A Struggle for Existence (in Two Volumes), Book B*, Yerevan, Mikael Varandyan Publishing, 104 p. (in Armenian).

Ղահրամանյան Կ. 2005, Օջախի գիրք. հողը կանչում է, գիրք Բ, Երևան, «ԴԱԼԼ», 700 էջ: (**Ghahramanyan K.** 2005, *Ojakh'i girk'. hoghë kanch'um ë, girk' B*, Yerevan, “DALL”, 700 éj). **Ghahramanyan K.** 2005, *The Book of the Hearth: The Land is Calling, Book B*, Yerevan, DALL Publishing, 700 p. (in Armenian).

Մարգարյան Ս. 1999, Մարտակերտ. չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 331 էջ: (**Margaryan S.** 1999, *Martakert: ch'haytararvats paterazmi kizaket (pastagrut'yun)*, Stepanakert, 331 éj). **Margaryan S.** 1999, *Martakert: The Epicenter of an Undeclared War (Documentary)*, Stepanakert, 331 p. (in Armenian).

Մարգարյան Ս. 2012, Ոգու լեգենդը (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլուս», 226 էջ: (**Margaryan S.** 2012, *Voghu legendë (pastagrut'yun)*, Stepanakert, “Dizak Plus”, 226 éj). **Margaryan S.** 2012, *The Legend of the Spirit (Documentary)*, Stepanakert, Dizak Plus, 226 p. (in Armenian).

Մարտիկյան Գ. 2012, Սա Հայաստան է և վերջ: Լեոնիդ Ազգալդյան, Երևան, «Նոյյան Տապան», 340 էջ: (**Martikyan G.** 2012, *Sa Hayastan ë yev verj: Leonid Azgaldyan*, Yerevan, “Noyyan Tapan”, 340 éj). **Martikyan G.** 2012, *This is Armenia, Period: Leonid Azgaldyan*, Yerevan, Noyyan Tapan, 340 p. (in Armenian).

Մինասյան Է., Վարդանյան Ա. 2017, Պատմագիտական ուշագրավ աշխատություն (գրախոս. Մ.Ա. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և Պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991–1994 թթ.» գրքի), Պատմություն և մշակույթ, № 1, էջ 507–512: (**Minasyan E., Vardanyan A.** 2017, *Patmagitakan ushagrav ashkhatut'yun (grakhos. M.A. Harutyunyani “Artsakhyan paterazmë yev Pashtpanut'yan banaki martakan ughin. 1991–*

1994 թ.՝ grk'i), *Patmut'yun yev mshaku'yt*, № 1, էջ 507–512). **Minasyan E., Vardanyan A.** 2017, *An Outstanding Work in Historiography (Review of M.A. Harutyunyan's "The Artsakh War and the Combat Path of the Defense Army, 1991–1994")*, *History and Culture*, № 1, pp. 507–512. (in Armenian).

Մկրտչյան Ա. 1992, Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Երևան, «Միքայել Վարանդեան», 16 էջ: (**Mkrtchyan A.** 1992, *Inch' è teghi unets'yel Hadrut'um*, Yerevan, "Mikayel Varandyan", 16 էջ). **Mkrtchyan A.** 1992, *What Happened in Hadrut?*, Yerevan, Mikayel Varandyan, 16 p. (in Armenian).

Յազըչյան Գ. 2009, Գրախոս. Հ. Խաչատրյանի, Գ. Ղազարյանի, Ս. Մարգարյանի «Հաղթանակներն ինչպես եղել են. Ազդականչ-44» գրքի, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, № 2, էջ 275–279: (**Yazichyan G.** 2009, *Grakhos. H. Khachatryani, G. Ghazaryani, S. Margaryani "Haght'naknern inch'pes yeghel en: Azdakanch'-44" grk'i, Lraber hasarakakan gitut'yunneri*, No. 2, էջ 275–279). **Yazichyan G.** 2009, *Review of the book "How the Victories Happened: Azdakanch-44" by H. Khachaturyan, G. Ghazaryan, and S. Margaryan*, *Herald of Social Sciences*, No. 2, pp. 275–279. (in Armenian).

Պետրոսյան Ռ. 2001, Արցախ. Պատերազմ. Զինադադար, Երևան, «Ամարաս», 274 էջ: (**Petrosyan R.** 2001, *Artsakh. Paterazm. Zinadadar*, Yerevan, "Amaras", 274 էջ). **Petrosyan R.** 2001, *Artsakh. War. Ceasefire*, Yerevan, Amaras, 274 p. (in Armenian).

Սարգսյան Ա. 2018, Ղարաբաղյան շարժման պատմություն. 1988–1989, Երևան, «Անտարես», 656 էջ: (**Sargsyan A.** 2018, *Gharabaghyan sharzhman patmut'yun: 1988–1989*, Yerevan, "Antares", 656 էջ.): **Sargsyan A.** 2018, *History of the Karabakh Movement: 1988–1989*, Yerevan, Antares, 656 p. (in Armenian).

Սարգսյան Ս. 2002, Բանակը մեր ժողովրդի և պետության անվտանգության գրավականն է, Երևան, «Ամարաս», 112 էջ: (**Sargsyan S.** 2002, *Banaky mer zhoghovrdi yev petut'yan anvtangut'yan gravakann e*, Yerevan, Amaras, 112 էջ). **Sargsyan S.** 2002, *The Army Is the Guarantee of Our People's and State's Security*, Yerevan, Amaras, 112 p. (in Armenian).

Սարենց Մ. 1993, Բեկոր, Երևան, «Արցախական», 96 էջ: (**Sarents M.** 1993, *Bekor*, Yerevan, "Artsakhakanch'", 96 էջ.): **Sarents M.** 1993, *Fragment*, Yerevan, Artsakhakanch, 96 p. (in Armenian).

Ուլուբաբյան Բ. 1997, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրությունը, Երևան, 852 էջ: (**Ulubabyan B.** 1997, *Artsakhyan goyapaykhari taregrut'yunn*, Yerevan, 852 էջ.): **Ulubabyan B.** 1997, *Chronicle of the Artsakh Struggle for Survival*, Yerevan, 852 p. (in Armenian).

Քամալյան Ս. 1994, Ավոն մեր աչքերով, Երևան, «Նաիրի», 240 էջ: (**K'amalyan S.** 1994, *Avon mer ach'kerov*, Yerevan, "Nairi", 240 էջ). **Kamalyan S.** 1994, *Avo Through Our Eyes*, Yerevan, Nairi, 240 p. (in Armenian).

Օհանյան Ս. 2007, XXI դարի բանակը, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 272 էջ: (**Ohanyan S.** 2007, *XXI dari banaky*, Yerevan, "Tigran Mets", 272 էջ). **Ohanyan S.** 2007, *The Army of the 21st Century*, Yerevan, Tigran Mets, 272 p. (in Armenian).

Օհանյան Ս. 2012, Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը. համառոտ ուրվագիծ, Երևան, 400 էջ: (**Ohanyan S.** 2012, *Haykakan banaki 20-amyta taregrut'yunn*:

hamarot urvagit's', Yerevan, 400 éj). Ohanyan S. 2012, A 20-Year Chronicle of the Armenian Army: A Brief Outline, Yerevan, 400 p. (in Armenian).

Арутюнян В. 1994, События в Нагорном Карабахе. Хроника, часть IV. Январь 1991 г. – январь 1993 г., Ереван, изд-во «Гитутюн» НАН РА, 248 с. (*Arutyunyan V. 1994, Sobytiya v Nagornom Karabakhe. Khronika, chast' IV. Yanvar' 1991 g. – yanvar' 1993 g., Yerevan, Izd-vo "Gitutyun" NAN RA, 248 s.*). **Arutyunyan V.** 1994, Events in Nagorno-Karabakh. Chronicle, Part IV. January 1991 – January 1993, Yerevan, Gitutyun Publishing House of the NAS RA, 248 p. (in Russian).

Арутюнян В. 1997, События в Нагорном Карабахе. Хроника, часть V. Январь 1993 г. – июль 1995 г., Ереван, изд-во «Гитутюн» НАН РА, 512 с. (*Arutyunyan V. 1997, Sobytiya v Nagornom Karabakhe. Khronika, chast' V. Yanvar' 1993 g. – iyul' 1995 g., Yerevan, Izd-vo "Gitutyun" NAN RA, 512 s.*). **Arutyunyan V.** 1997, Events in Nagorno-Karabakh. Chronicle, Part V. January 1993 – July 1995, Yerevan, Gitutyun Publishing House of the NAS RA, 512 p. (in Russian).

Гукасов И. 2001, Выдающийся полководец Армении генерал-лейтенант Грач Амаякович Андресян, Ростов н/Д, ЗАО «Книга», 80 с. (*Gukasov I. 2001, Vydaiushchiysya polkovodets Armenii general-leytenant Grach Amayakovich Andresyan, Rostov n/D, ZAO "Kniga", 80 s.*). **Gukasov I.** 2001, The Outstanding Armenian Commander Lieutenant General Grach Amayakovich Andresyan, Rostov-on-Don, ZAO Kniga, 80 p. (in Russian).

Камалян С. 1994, Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, «Советская Кубань», 240 с. (*Kamalyan S. 1994, Karabakh na puti k bessmertiyu, Krasnodar, "Sovetskaya Kuban", 240 s.*). **Kamalyan S.** 1994, Karabakh on the Path to Immortality, Krasnodar, Sovetskaya Kuban, 240 p. (in Russian).

Марутян В. 1996, У войны долгий след: (Записки военврача), Ереван, «Хоск», 102 с. (*Marutyan V. 1996, U voyny dolgiy sled: (Zapiski voenvracha), Yerevan, "Khosk", 102 s.*). **Marutyan V.** 1996, The War Leaves a Long Trace: Notes of a Military Doctor, Yerevan, Khosk, 102 p. (in Russian).

Balayan Z. 1997, Between hell and heaven: The struggle for Karabakh / Transl. by M. Sapiets, M. Rowe and F. Corley, Yerevan, «Amaras», 460 p.

Khachatryan H., Ghazaryan G. Margaryan S. 2010, Victories as They Were: Callsigns 44. Yerevan: Armenian Encyclopedia Publishing, Antares, 384 p.

Melkonian M. 2007, My Brother's Road: An American's Fateful Journey to Armenia, New York, I.B. Tauris & Co Ltd, 330 p.

ՄՀԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պալմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՀՀ ԳԱԱ պալմության ինստիտուտ

Հայաստանի պալմության թանգարան

mherharout@gmail.com

0000-0002-0719-8860

**ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԻՄԱՍՏԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ**

Ամփոփում

Սույն հոդվածում վերաիմաստավորված են Արցախի Հանրապետության (ԱՀ) Պաշտպանության բանակի (ՊԲ) կազմավորման և զարգացման գործընթացի լուսաբանումը հայ պատմագրության մեջ ու պատմագրական առավել կարևոր գնահատականները: Թեև ՊԲ-ի պատմության առանձին դրվագներ լուսաբանվել են Արցախում, ՀՀ-ում և Սփյուռքում հրատարակված բազմաթիվ գրքերում ու ժողովածուներում, ՊԲ-ի կազմավորման ու անցած մարտական ուղու պատմությունը շարունակում է մնալ ուսումնասիրողների հետաքրքրության առանցքում:

Հետազոտողի նպատակն է ամփոփել ՊԲ պատմագրության էվոլյուցիան և գնահատել հիմնական գիտական աշխատանքները՝ կենտրոնանալով Արցախում հայկական պետականության կայացման գործում ռազմական շինարարության դերի վրա: Հեղինակը դիտարկում է ՊԲ-ն ոչ միայն որպես ռազմական կազմակերպվածք, այլև որպես ինստիտուցիոնալ մարմին, որը ձևավորվել է քաղաքական չճանաչվածության պայմաններում և գործել միջազգային իրավունքի շրջանակներում՝ ինքնապաշտպանության օրինական իրավունքի հիման վրա: Հոդվածում փորձ է արվում ամփոփել ՊԲ պատմագրության զարգացումը՝ բացահայտելով թե՛ մեթոդաբանական հիմքերը, թե՛ արժեքային ընկալումները, որոնց միջոցով պատմագրությունը ընդհանրացնում է ԱՀ-ի ռազմական շինարարության փորձը: Հոդվածում կարևորվում է պետականության ինստիտուցիոնալ կայացման և պատմական հիշողության, ազգային ինքնության պահպանման և ռազմական ավանդույթների

վերաիմաստավորման գործում ՊԲ-ի ունեցած դերակատարությունը: Ընդգրծվում է, որ ՊԲ-ի պատմագրական ընկալումները ոչ միայն արձագանքում են ռազմաքաղաքական ձևափոխումներին, այլև նպաստում են Արցախի ժողովրդի ինքնության, իրավագրկման պայմաններում դիմադրողականության և հայրենի եզերք վերադառնալու իրավունքների արդարացված ընկալման ձևավորմանը: Վերլուծության արդյունքում հեղինակը հանգում է այն եզրակացությանը, որ 2020–2023 թթ. ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի և Արցախի բռնազավթման համատեքստում հատկապես արդիական է դառնում ՊԲ-ի, ինչպես նաև ԱՀ-ում բանակաշինության ամբողջական պատմության գիտական վերաարժևորումը: Այս տեսանկյունից ՊԲ-ն ներկայացվում է որպես իրավաքաղաքական ինքնակազմակերպվածության և հասարակական-պետական ինտեգրման ուշագրավ օրինակ, որի լիարժեք ուսումնասիրության գործում հայ պատմագիտությունը դեռ անելիք ունի:

Բանալի բառեր՝ Արցախի Հանրապետություն, Պաշտպանության բանակ, հայ պատմագրություն, ինքնապաշտպանություն, չճանաչված պետություն, պարբերացում, պատմաքաղաքական դիսկուրս:

ԱՐՄԵՆ ԴԵՏՐՈՍՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
alpehist@gmail.com

0000-0002-1982-5593

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.92-108

ԱՆԳԵՂ ԱՍՏՎԱԾԸ ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԴԻՑԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ամփոփում

Հայ գրականության առաջին իսկ աղբյուրներից ավանդված է Անգեղ աստծու անունը, նրա հետ կապված Տորք կամ Տուրք Անգեղայի առասպելը, որոնք արժանացել են տարբեր մեկնաբանությունների: Եղած աղբյուրների հիման վրա և տարածաշրջանային ու հնդեվրոպական կապերի բացահայտմամբ վերականգնվում են այդ աստծու կերպարը, գործառույթները: Մանրամասն քննությամբ հիմնավորվում է, որ Անգեղ անունը ստուգաբանվում է որպես «Անտեսանելի», որն այդպիսով զուգահեռն է հունարեն անդրաշխարհի Հադես աստծու անվանը: Հադեսը, որ կոչվում էր «Ստորերկրայքի Զևս», գլխավոր աստված Զևսի մի հիպոստասիսն էր, նրա մի ենթակերպարը (ընդհանրապես, մեծ աստվածները կարող են լինել երկնքի, երկրի և անդրաշխարհի տիրակալներ): Անտեսանելի են համարվել Ուրարտուի մեծ աստված Խալդին, իրանական Ահուրամազդան և հին վրացական կրոնի արարիչ աստվածը: Անգեղի կերպարը որոշակի կապեր է դրսևորում նաև Ս.GUR գաղափարագրով ներկայացված Հայաստյի մեծ աստծու հետ, որով և Անգեղը վերականգնվում է որպես հնագույն հայկական դիցարանի մի մեծ աստծու անուն կամ մականուն:

Բանալի բառեր՝ *համեմատական առասպելաբանություն, հնդեվրոպական լեզվաբանություն, հայկական առասպելաբանություն, հայոց հնագույն դիցարան, Միհր, Հադես, Օդին:*

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.03.25, գրախոսվել է 27.07.25, ընդունվել է տպագրության 29.08.2025:

© 2025 հեղինակ(ներ): Բաց հասանելիությամբ հոդված է՝ Creative Commons լիցենզիայի (ոչ առևտրային 4.0 միջազգային լիցենզիա) պայմաններին համապատասխան:

Ներածություն

Այս հոդվածում փորձ է արվում հայոց հին գրականության, համեմատական առասպելաբանության և որոշ այլ տվյալների հիման վրա բացահայտել հնագույն հայոց դիցարանի մի մեծ աստծու անունը, կերպարը և նրա հետ կապված որոշ իրողություններ:

Հայ նախաքրիստոնեական աստվածների անունները, ինչպես և կրոնական բազում տերմիններ, հիմնականում իրանական են:¹ Ընդ որում, այդ դիցանունները և տերմինները մեծ մասամբ ծագում են պարթևական նախատիպերից, որը վկայում է այն մասին, որ նախաքրիստոնեական հայ կրոնի իրանական տարրը, ինչպես և, ի միջի այլոց, հայ մշակույթի հիմնական իրանական շերտը, գալիս է հետաքեմենյան՝ պարթևական շրջանից: Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում, ինչպես և այլուր, տեղական աստվածները համադրվել են հունականներին և սկսել են կոչվել նաև հունական անուններով: Հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի աստվածները հայտնի են հիմնականում իրանական և հունական անուններով՝ Արամազդ-Ջևս, Անահիտ-Արտեմիս, Վահագն-Հերակլես, Միհր-Հեփեստոս, Տիր-Ապոլոն: Երկու աստվածների ծագումը միջագետք-սիրիական է (Նանե-Աթենա, Բարշամին) և միայն Աստղիկ դիցուհու անունն է հայկական: Բայց հնագույն ժամանակներում, հայերը, ինչպես և աշխարհի բոլոր ժողովուրդները, պետք է ունենային իրենց սեփական՝ բնիկ հայկական անուններով աստվածներ:

Կրոնական ազդեցությունների և փոփոխությունների ժամանակ նոր անուններով աստվածների կերպարները հաճախ շարունակում են հին տեղական պաշտամունքը: Նույնիսկ քրիստոնեության ընդունումը, Վ.Ի. Աբակի պնդմամբ, շատ առումներով եղել է միայն «տերմինաբանական և անվանաբանական հեղաշրջում»:² Քրիստոնեական անունների տակ ամենուրեք, այդ թվում և Հայաստանում, իրենց գոյությունն էին շարունակում հին աստվածները: Նույն տրամաբանությամբ, կարող ենք ասել, որ իրանական և հունական ազդեցությունների բերած փոփոխությունները նույնպես պետք է լինեին հիմնականում անվանաբանական և տերմինաբանական: Փոխվել են դիցանուններն ու պաշտամունքային տերմինները, որոնցից շատերը դարձել են իրանական, բայց կերպարներն ու պաշտամունքը մնացել են հինը, կամ գոնե պահպանել շատ հին հատկանիշներ: Եվ Անգեղ աստծու կերպարն ու հատկանիշները պահպանվել են Միհրի կերպարում:

¹ Տե՛ս ՀԱԲ, ՀԱՆԲ և Martirosyan 2021 համապատասխան բառահոդվածներում:

² Абаев 1972, 322.

Անգեղը և Տուրք Անգեղյան

Սեբեոսի պատմության առաջին գլխում հայոց արևմուտքի և Ծովք-Անգեղ տան իշխանների ծննդաբանությունը հանգեցվում է Փառնավազին՝ Հայկ նահապետի ավագ որդի Արամանյակի սերնդից. «Սա ծնաւ զԲագամ եւ զԲագարատ. եւ Բագարատ ծնաւ զԲիւրատ, եւ Բիւրատ ծնաւ զԱսպատ: Եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից, այս ինքն է Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչեցին»:³

Մովսես Խորենացու մոտ (Բ.ը) Անգեղ տան էպոնիմը Տուրք Անգեղեան է (որոշ ձեռագրերում՝ Տորք Անգեղեայ),⁴ Հայկի տոհմից, Մեծ Հայքի արևմուտքի առաջին կուսակալը: Պատմել են, որ նա ձեռքով որձաքար ապառաժներ է ճեղքել, եղունգներով տաշել և դրանց վրա արծիվներ քանդակել: Իր հայտնի

³ Ձեռագրերում՝ Բագարամ և Բիւրամ, որոնք արդեն Ք. Պատկանյանի կողմից ճշտվել են Բագարատի և Բյուրատի, տե՛ս՝ Սեբեոսի հրատարակություններում, Աբեղյան 1965, 57 և այլուր:

⁴ Մեզանում շատ հայտնի Տորք տարբերակը (տարածված հատկապես Ղ. Աղայանի պոեմից), դատելով ձեռագրերից, սխալ ձև է՝ ճիշտն է Տուրք, մի անուն, որն ավանդված է հայոց մեջ (ակնհայտ է, որ Տորքը Տուրքի սխալ գրչության՝ -ի բացթողնման հետևանք է, մինչդեռ -ի հավելումն անբացատրելի է, տե՛ս **Աբեղյան** 1985, 154–158): Գիտական գրականության մեջ շատ հաճախ, Ն. Ադոնցի հետևությամբ, Տորք անունը համարվել է փոխառյալ խեթալուվիական ամպրոպի աստծու անունից, համապատասխան կերպարային մեկնաբանությամբ (**Adontz** 1927; **Ադոնց** 2006, 79–96): Այդ անունները՝ հիերոգլիֆային լուվիերեն Tarhunt (< Tarhuwant-), Tarhunza (< Tarhunts-), խեթ. Tarhunna(a), երբեմն՝ կրճատ՝ Tarku-, ծագում են հնդեվրոպական *terh₂- «հաղթել, անցնել» արմատից: Այս անունը բազում ձևերով ի հայտ է գալիս հինփոքրասիական, բալկանյան և իտալյան անվանաբանության մեջ (հմմտ. հունական գրչությամբ ավանդված էտրուսկների փոքրասիացի նախնու Τάρχων-, Τάρκων- անունը, Strabo 5.2.2, հմմտ. և լիկ. Trqqa-, Trqqnt-, լատ. Tarquinius, են): Կարծում են, որ այս անունը ձևավորվել է խաթական՝ «նախախեթական» ամպրոպի աստված Taru-ի անվան ազդեցությամբ (**Schwemer** 2008, 19), սակայն հնարավոր է, որ ընդհակառակը, խաթական անունն է առաջացել խեթալուվիականից (եթե սեպագիր Tarhu-ն որոշ բարբառներում ունեցել է տարիո- արտասանությունը, այն խաթերենում կարող էր հանդես գալ h-ի անկմամբ, հենց Taru ձևով, հմմտ. **Николаев, Страхов** 1987, 149–153): Հայ. Տորքը այնքան էլ նման չէ սեպագիր Tarhun-ին, որը հայերենում կանոնավոր կերպով պիտի փոխառվեր որպես *Տարխոն-, իսկ Tarku-ն՝ *Տարկ/գ/քո-: Այսպիսով, կարծում ենք, որ Տորք Անգեղայի՝ Ն. Ադոնցի առաջարկած անատոլիական մեկնաբանությունը, որը կրկնվել է բազմաթիվ աշխատություններում, պետք է վերանայել, թեև հնարավոր է, որ անունների նմանությամբ պայմանավորված որոշ կապեր առաջանային, տե՛ս **Պետրոսյան** 2006ա. 2011, 398–399 և ստորև:

Անգեղ աստվածը հայոց հնագույն դիցաբանության մեջ

առասպելում նա հսկայական քարեր է նետում Պոնտոսից հարձակվող ավազակների նավերի վրա:

Բագարատ (իրան. Bagadāta) նշանակում է «baga-ի՝ «աստծու» տվածը/տուրք»: Անգեղ-Բագարատ «աստծու տուրք (որդի)» և Տուրք Անգեղեայ «Անգեղ (աստծու) տուրք» անունները համադրելի են, որը ցույց է տալիս նրանց համապատասխանությունը⁵: Պետք է նկատել, որ այս համադրությունը միարժեք չէ: Բագարատ անունը, որպես «աստծու տուրք/որդի» առավել կհամապատասխաներ Անգեղ աստծու որդուն, բայց, ըստ աղբյուրի, Բագարատն ինքն է կոչվել Անգեղ: Դա կարող է մի քանի բացատրություն ունենալ. 1. Տուրքն ինքն էլ կարող էր աստված համարվել, 2. իրանական ազդեցության, ապա և քրիստոնեության դարաշրջաններում հնագույն դիցաբանությունը նշանակալիորեն մոռացված և ձևափոխված կարող էր լինել, 3. հայրանունը կարող էր դառնալ մականուն, ինչպես մեզանում ընդունված է ասել Տորք Անգեղ, Անգեղյայի փոխարեն):

Անգեղ և Անգղ կոչվող տեղանունները հայտնի են Հայաստանի տարբեր շրջաններից՝ Ծոփք, Վասպուրական, Այրարատ, Սյունիք, Գուգարք,⁶ որը կարելի է դիտել որպես Անգեղի պաշտամունքի համահայկական բնույթի արտահայտություն: Մ. Խորենացին Տուրքին ներկայացնում է որպես սաստիկ տգեղ («խոժոռագեղ և բարձր և կոպտարանձն և տափակաքիթ, խորակն և դժնահայեաց») և, ըստ այդմ, Անգեղ անունը մեկնաբանում է որպես «տգեղ», որի պատճառով էլ նա կոչվել է Անգեղեայ, իսկ տոհմը՝ Անգեղ-տուն: Անգեղը բնիկ հայերեն կազմություն է՝ կազմված հնդեվրոպական *դ- ժխտականով *wel- «տեսնել» արմատից, «անտես, անտեսանելի» «անտեսք» և նման իմաստներով, հմմտ. գեղեցիկ, որպես «տեսքոտ»:⁷ Ի միջի այլոց, այսպիսով, հայ առասպելաբանության մեջ Տուրք Անգեղյան մականունով հակադրվում է մեկ այլ Հայկյան հերոսի՝ Արա Գեղեցիկին, ինչը ևս մեկ փաստարկ է Անգեղի այս ստուգաբանության օգտին:

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ Անգեղը հանդես է գալիս բնագրի Ներգալ աստծու փոխարեն (Դ Թագ. Ժէ.30): Ներգալը հնագույն միջագետքյան աստված էր, կապված մահվան և պատերազմի հետ, անդրաշխարհի տիրակալը, որի պաշտամունքը հետագայում տարածվել է նաև այ-

⁵ Աբեղյան 1965, 58–59; 1986, 157:

⁶ Հակոբյան և այլք 1986, 252–256:

⁷ *Wel- արմատի՝ հնդեվրոպական լեզուներում և հայերենում ունեցած դիցաբանական արտացոլումների վերբերյալ տե՛ս Petrosyan 2016, հարցի գրականությամբ:

լուր:⁸ Իսկ Անգեղ աստծու վերաբերյալ ուղղակի տեղեկություններ չկան՝ այդ անունը հանդես է գալիս միայն տեղանուններում և Տուրքի մականվան մեջ: Ծովք նահանգի հարավ-արևելյան գավառը, ներկայիս Դիարբեքիրից հյուսիս-արևմուտք, կոչվում էր Անգեղ տուն, որի կենտրոնն էր Անգ(ե)ղ բերդաքաղաքը (հուն. Ίγγηλην, լատ. Ingilena), որտեղ էլ գտնվում էր հնագույն հայ արքաների գերեզմանոցը (Փավստոս Դ.իդ): Իսկ Ներգալը հնում մեծ աստվածն էր Ուրկեշի (Դիարբեքիրից հարավ-արևելք): Պաշտամունքի վայրերի մերձակա տեղայնացումը և արքաների գերեզմանոցը փաստում են Անգեղի կապը Ներգալի հետ և անդրաշխարհի աստված լինելու հանգամանքը:

Ընդհանրապես, կյանքի և մահվան աշխարհների հարաբերությունը բնորոշվում է նրանց բնակիչների փոխադարձ անտեսանելիությամբ:⁹ Աշխարհի ժողովուրդների առասպելներում անտեսանելիությունը համադրվում է կուրության, կամ աչքի այլ թերությունների հետ, և անդրաշխարհի աստվածությունները կարող են պատկերացվել որպես կույր, միակնյա կամ շիլ: Ընդհանրապես, ֆիզիկական թերությունները («տգեղությունը»)՝ ճաղատությունը, կաղությունը, շլությունը, ապա և տեսքի ու տեսողության թերությունների առավել ուժեղ արտահայտված ձևերը՝ մեկ աչք ունենալը, կուրությունն ու անտեսանելիությունը անդրաշխարհի աստվածությունների բնորոշ հատկանիշներ են: Այսպես, առասպելի մի դրվագում Ներգալն անտեսանելի է անդրաշխարհի դիցուհու վեզիրի աչքին: Ավելին, նա շիլ է, կաղ և ճաղատ,¹⁰ այսինքն ֆիզիկական թերություններով, ինչը միանգամայն համապատասխանում է հայոց Անգեղին և Տուրք Անգեղայի «անտեսք, տգեղ» մեկնաբանությանը: Հատկանշական է, որ Տուրք Անգեղայի թշնամիների նավերի հետևից ժայռեր նետող կերպարը (Խորենացի Բ.ը) համեմատվում է հին հունական առասպելի միաչքանի քարանձավաբնակ կիկլոպ Պոլիփեմոսի հետ,¹¹ ինչը կարող է համարվել ևս մի փաստարկ Անգեղի այս մեկնաբանության օգտին:

Հայերենը հնդեվրոպական լեզուների մեջ առավել մոտ է համարվում հունարենին:¹² Հունական մահվան աստված Հադեսի անունը ստուգաբանվում է որպես *h-wid- «ան-տես», «անտեսանելի»:¹³ Անգեղը, ըստ այդմ, պետք է մեկ-

⁸ Wiggermann 1998–2001.

⁹ Пропп 1946, 58–61.

¹⁰ Афанасьева, Дьяконов 1981, 88–89.

¹¹ Ադնց 2006, 81:

¹² Martirosyan 2013, գրականությամբ:

¹³ Beekes 1998, 17–19; 2010: 34; Ivanov 1999, 284, հարցի գրականությամբ:

Անգեղ աստվածը հայոց հնագույն դիցաբանության մեջ

նաբանվի որպես Հադեսի անվանը զուգահեռ մի կազմություն:¹⁴ Անգեղ դիցանվան և անգղ բառի կապը, այսպիսով, կարող է լինել միայն երկրորդային՝ «Ժողովրդական ստուգաբանություն» (ընդ որում, գիշակեր անգղը միանգամայն հարմար է մահվան աստծու խորհրդանիշ լինելու համար):¹⁵

Բազարատ անվան առաջին մասը՝ իրանական *baga*-ն կիրառվել է մի քանի աստվածների՝ այդ թվում և գերագույն Ահուրա Մազդայի համար, բայց սովորաբար, և հատկապես հայոց մեջ, վերաբերվել է կոնկրետ մեկ աստծու՝ Միհրին: Ըստ Հ. Աճառյանի, Բազարատ նշանակում է «Միհր աստծու տվածը»,¹⁶ այսինքն՝ «Միհրի տուրք» և այն կարելի է համարել Միհրդատ (հնում՝ Միթրիդատա) անվան մի տարբերակ: Բազ(ա)-ի՝ մանավանդ հայոց մեջ Միհրին վերաբերելու մասին է խոսում Հայաստանում Միհրի պաշտամունքի կենտրոնի Բազայադիճ կամ Բազադիճ անվանումը: Ապա՝ հեթանոսական տաճարը կոչվել է բազին կամ մեհեան, իսկ վերջինս ծագում է Միհրի անունից:¹⁷ Ընդհանրապես, էպիկական մեծ հերոսները հաճախ լինում են աստծու որդիներ, («աստվածատուր») ինչպես հունական Հերակլեսը, Թեսևսը, Պերսևսը, Աքիլլեսը և մյուսները: Հնդեվրոպական *dē-ro- «տուր(ք)» տարրով անունները բազում են հնդեվրոպական, հատկապես հայկանանին առավել մոտ՝ հունական և իրանական անվանաբանության մեջ՝ ինչպես հուն. Թեոդորոս, Ապոլլոդորոս, հայ. Աստվածատուր, Խաչատուր, և նույն արմատի այլ ածանցներով՝ հուն. Թեոդոտոս, Հերոդոտոս, իրան. Բազադատա, Տիրիդատա (որից և հայ. Տրդատ), հմմտ. և սլավ. Բոգդան ևն:

Անգեղը, Միհրը, Խալդին և U.GUR-ը

Անգեղը, դատելով նրա բնիկ հայկական անունից, պետք է լիներ հայոց հնագույն, իրանական ազդեցությունից առաջ եղած դիցաբանի աստվածներից, որը, նման հատկանիշների պատճառով, նույնացվել է Միհրի հետ: «Կրտսեր Ավեստան» Միթրա/Միհրին մեռյալների հոգիների անդրժիրիմյան դատավորի գործառույթն է վերագրում, որին հետևում են պահլավական տեքստերը: Հենց Միհրն է, որ Չինվատ կամրջի վրա սպասում է հանգուցյալի

¹⁴ Անգեղի այս մեկնաբանությունը տե՛ս **Петросян** 1987, 59–60; **Պետրոսյան** 2006ա, 34–42:

¹⁵ Հմմտ. **Adontz** 1927, 187 seq.; **Джаукян** 1988, 72–73:

¹⁶ ՀԱՆԲ, Ա, 355: Իրանական *baga*-ի, նրա՝ Միթրա/Միհրի փոխարեն և այլ կիրառությունների վերաբերյալ տե՛ս **Bayley et al.** 1989; **МНМ** 1, 155–156:

¹⁷ ՀԱԲ, Գ, 296:

հոգուն («Մենոգ ի խրատ» 2.119):¹⁸ Եվ դա արդեն բավարար էր, որ իրանական ազդեցության դարաշրջանում նա նույնացվեր հայոց մահվան և անդրաշխարհի հնագույն աստծու հետ: Բայց հին կերպարի առանձնահատկությունների հետքերը մնացել են: Այսպես, ի հակադրություն իր իրանական անվանակցի, որը, գոնե հելլենիզմի դարաշրջանում, հիմնականում արևի աստված էր և նույնացվել է հունական Հելիոսի և Ապոլոնի հետ, հայոց Միհրը նույնացվել է Հեփեստոսի հետ (Խորենացի Բ, Ժդ): Ըստ այդմ, նա արևի աստված չէր, ինչպես շատ հաճախ համարվել է մեզանում, կամ՝ նրա արևային հատկանիշները, որոնք կարող էին ձևավորվել իրանական ազդեցությամբ, եղել են թույլ արտահայտված (հայոց մեջ Ապոլոնի և Հերմեսի հետ նույնացված արևի աստվածն էր Տիրը): Հեփեստոսը ստորերկրյա կրակի, հրաբխի (և դարբնության) աստված էր: Եվ հայոց Միհրը, դատելով հին պաշտամունքի վայրից պահպանված մնացորդներից, հենց ստորերկրայքի և ստորերկրյա կրակի աստված է եղել:¹⁹

Քրիստոնեության ընդունումից հետո Միհրը, ինչպես երբեմն լինում է, անցել է աստվածայինից ավելի ցածր՝ էպիկական հերոսների մակարդակ: Միհրի տարբերակային մի ձևն է Միեր անունը, որը կրում են Սասունի էպոսի երկու հերոսներ (այսինքն՝ Միհրը էպոսում երկփեղկվել է երկու՝ Մեծ և Փոքր Միերների կերպարների): Վանա ժայռի ուրարտական հսկայական արձանագրությունը հայերը կոչում են «Միերի դուռ»: Արձանագրության հենց առաջին տողերում ասվում է, որ Իշպուինի և Մինուա արքաներն այդ «դարպասը» (այսինքն՝ դարպասի տեսքով ժայռափոր արձանագրությունը) նվիրում են «Խալդիին՝ տիրոջը»:²⁰ Հայերեն «Միերի դուռ» անվանումը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «Սասնա ծռերում» այդտեղից է ժայռի մեջ մտնում և ապագայում այդտեղից պետք է ելնի Փոքր Միերը: Սա թույլ է տվել Ի. Դյակոնովին համադրել հայկական էպոսի Միերին և ուրարտական դիցարանի Խալդիին, և ցույց տալ, որ, այսպիսով, վիպական Միերի հնագույն համապատասխանությունը Խալդին է, որը միայն հետագայում, իրանական ազդեցության

¹⁸ Տե՛ս, օրինակ, **Рак** 1998, 297, 490: «Մենոգ ի խրատի» տեքստի անգլերեն թարգմանությունը՝ <http://www.avesta.org/mp/mx.html#chapter2>: Անդրաշխարհի հայ ավանդական պատկերացումները, հին իրանականի համադրությամբ, տե՛ս **Հարությունյան** 2000, 439–440:

¹⁹ Այն ինչ պահպանվել է հին Բագադիճի տեղում (ժայռի լանջին ներքև տանող աստիճաններ ևն), հիշեցնում է հռոմեական Միհրի՝ Միթրասի ստորերկրյա անձավային պաշտամունքը, տե՛ս **Russell** 1994; **Петросян** 2004, 49:

²⁰ КУКН 38.

տակ է վերանվանվել միջին իրանական Միհր անվամբ, ապա և վիպականացել որպես Միեր:²¹

Ընդհանրապես, նմանատիպ ժայռափոր «դարպասները» Խալդիի պաշտամունքի առանձնահատուկ դրսևորումներն են:²² Այսպիսով, Խալդին «ապրել» է քարե «դռան» հետևում, լեռնային քարայրի մեջ, որտեղից նա դուրս է եկել հատուկ դեպքերում, որոշ տոների ժամանակ: Իսկ ուրարտական արվեստում Խալդիի խորհրդանիշը կրող դատարկ մարտակառքի պատկերը ցույց է տալիս, որ նա «տեղաշարժվել» է այդ կառքով: Ըստ այդմ, կարծում են, որ նա պատկերացվել է որպես մի աներևույթ, մարդկային հասանելիությունից դուրս էություն, բառիս բուն իմաստով «անտեսանելի աստված»:²³

1995-ին Վանից ոչ հեռու հայտնաբերված վահանի վրա Խալդին պատկերված է ուրարտական աստվածների զորքի առջևում վազքով կռվի նետովելիս, ձեռքերին՝ նիզակ և աղեղ, ամբողջովին բոցերի մեջ:²⁴ Ըստ այդմ, Խալդին կարող է պատկերացվել նաև որպես կրակի աստված²⁵ (թերևս նաև որոշ արևային հատկանիշներով): Աստծու այս կերպարը միանգամայն համապատասխանում է նրան, ինչ վերականգնվում է Միհր-Հեփեստոսի և Փոքր Միերի կերպարներով վերականգնվող հայկական Միհրի համար (ժայռի մեջ, քարանձավում «բնակվող» ստորերկրյա կրակի և պատերազմի աստված): Այսպիսով, Անգեղը, կարելի է ասել, հնագույն հայկական համապատասխանությունն է ուրարտական Խալդիի:

Տուրք անունը հիշեցնում է ուրարտական Turani դիցանունը (-ni-ն ուրարտական ածանց է): Այն, ուղղակի նմանության պատճառով, Գ. Զահուկյանի կողմից համադրվել է հայ. Տուրք բառի հետ:²⁶ Համաձայն Ի. Դյակոնովի սրամիտ վարկածի, Տուրա(նի)ն, որն իր կարգի աստվածների մեջ ստանում է երկու անգամ քիչ զոհեր, այսինքն՝ «սննդի կես բաժինը», կարող է դիտվել որպես «երեխա-աստված»՝ թերևս ամպրոպի աստված Թեյշեբայի որդին:²⁷ Ան-

²¹ **Дьяконов** 1983: Այս վարկածը մանրամասն քննարկվել և հիմնավորվել է մեր աշխատանքներում, տե՛ս հատկապես **Петросян** 2004:

²² **Հմայակյան** 1990, 67–69:

²³ Այս տեսակետն առաջարկել է Պ. Կալմայերը մի շարք աշխատություններում, տե՛ս **Calmeyer** 1974; 1991, 313, 315; տե՛ս և **Salvini** 1989, 86.

²⁴ **Belli** 1999, 37–41, fig. 17.

²⁵ **Պետրոսյան** 2006բ, 40; 2006գ, 22–23, 26; տե՛ս և **Բադալյան** 2014:

²⁶ **Զահուկյան** 1986, 53:

²⁷ **Diakonoff** 1981: 82; **Дьяконов** 1990: 98, 105: Ենթադրվում է, որ Տուրանին կարող էր լինել խուռիական ամպրոպի աստված Թեշուբի որդի Տիլլայի համարժեքը և խուռիական Թեշուբ-Խեբատ-Տիլլա ընտանեկան բջջին պիտի համապատասխաներ ուրար-

կախ ամենից, Տուրք-Տուրանի նույնությունը շատ հավանական է, և եթե վերջինիս համարենք ոչ թե Թեյշեբայի որդի (ինչը միայն մտահայեցողական է), այլ Խալդիի, նա միանգամայն կհամապատասխանի Տուրք Անգեղային:

Ըստ անտիկ հեղինակների տվյալների (<Երոդոտոս I.189, VII.40. Քսենոփոն, *Cyropaedia* VIII.3.12., Կուրցիոս Ռուփոս, *Hist. Alex.* III.3.11), սկսած Կյուրոսից մինչև Դարեհ III, պարսկական բանակին ուղեկցել է սպիտակ ձիեր լծած մի դատարկ կառք, նվիրված Ջևս /Յուպիտերին, այսինքն՝ Ահուրա Մազդային, որն անտեսանելիորեն գտնվել է նրանում:²⁸ Կարծում են, որ այս «անտեսանելի աստծու» պատկերացումը պարսիկները կարող էին փոխառել Ուրարտուից:²⁹ Իսկ վրացական ավանդության համաձայն, Ալեքսանդր Մեծը կարգադրում է Վրաստանի իր կուսակալին պաշտել «անտեսանելի աստծուն, տիեզերքը ստեղծողին»:³⁰ Այս «անտեսանելի» արարիչ աստվածը չի կարող առանձնացվել հայկական և պարսկական նշված իրողություններից:

Խեթական մի արձանագրության մեջ (KUB XXVI, 39, IV, 26) թվարկվում են Հայկական լեռնաշխարհում Ուրարտուից դարեր առաջ գոյություն ունեցող պետության՝ Հայասայի աստվածները:³¹ Առաջին տեղում հիշվում է Հայասա «քաղաքի» (= երկրի) Ս.GUR-ը, որը միջագետքյան Ներգալ աստծու գաղափարագիրն է: Ս.GUR-ը, կարծում են, սկզբնապես եղել է Ներգալի թրի անվանումը՝ աքաղ. Սգար «կործանի՛ր» իմաստով, որն աստվածացվել է որպես Ներգալի «վեգիրը»:³² Արդեն մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի սկզբից նա նույնացվել է Ներգալին և դարձել նրա հիմնական անուններից մեկը: Խեթական և լուվական աղբյուրներում Ս.GUR-ը համարյա միշտ հիշվում է որպես Հայասայի աստված:³³ Խեթա-խաթական ավանդույթում, երկրորդ հազարամյակի կեսից, Ներգալ/Ս.GUR-ը նույնացվել է խաթական Šulikatte «Սուլի արքա», կամ Šulinkatte՝ «Սուլիի արքա» աստծուն,³⁴ որի «արքա» լինելը նորից շեշտում է Ս.GUR-ի տիրող դիրքը դիցարանում:

տական Թեյշեբա-Խուբա-Տուրանի եղյակը: Սակայն Խուբան սխալ ընթերցում է (տե՛ս KYKH, 400, ճիշտն է՝ Բաբա), ինչն անընդունելի է դարձնում այս վերակազմությունը:

²⁸ Boyce 1986.

²⁹ Salvini 1989, 86.

³⁰ Thomson 1996, 26.

³¹ Քոսյան 2005, գրականությամբ: Հայասայի դիցարանի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Պետրոսյան 2015.

³² Lambert 1973, 356.

³³ Van Gessel 1998, 839.

³⁴ Forrer 1931: 6 ff.; Haas. 1994: 367, 599.

Անգեղ աստվածը հայոց հնագույն դիցաբանության մեջ

Ս.GUR-Ներգալը ունեցել է կրակի աստծու գործառույթ: Սիրիայում նա նույնացվել է Ռաշապ աստծուն, որի անունն իմաստավորվում է որպես «բոց, կրակ»,³⁵ իսկ խեթական ավանդույթում՝ Agni-/Akni-ին, որի անունը նույնական է հին հնդկական կրակի աստված Ագնիին և, այսպիսով, «միջագետքյան արիական» փոխառություն է:³⁶ Ապա, խաթական օջախի աստված Zilipuri-ն նույնպես ներկայացվել է Ս.GUR գաղափարագրով:³⁷ Այս փաստերը ցույց են տալիս հայոց Անգեղի և հայաստանի Ս.GUR-ի, ինչպես նաև՝ Խալդիի կերպարային համապատասխանությունը որպես պատերազմի, մահվան աշխարհի և կրակի աստվածներ: Հետաքրքիր է, որ Խալդիի՝ բոցերի մեջ վազող պատկերը համեմատվում է միջագետքյան «վազող աստծու» կերպարի հետ, որպիսին էր Ներգալը,³⁸ այսինքն, այս աստվածները մերձենում են ևս մեկ հատկանիշով: Բայց եթե ուրարտական Խալդիի պաշտամունքի կենտրոնը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավում, ապա Հայաստան տեղայնացվում է Բարձր Հայքում և մերձակայքում, այնտեղ, որտեղ էին հետագայում կենտրոնացած հայոց նախաքրիստոնեական աստվածների, այդ թվում՝ Արամազդի և Միհրի պաշտամունքները:³⁹

Sulikatte-ն համարվում էր հայրը խաթական ամպրոպի աստված Taru-ի (այս աստվածը նաև կոչվում է «Ներիկ քաղաքի ամպրոպի աստված»): Անգեղ-Սուլիկատտե կերպարային նույնությունը հուշում է Տարուի և Տուրքի համադրման հնարավորությունը:⁴⁰ Կա նաև անունների որոշ նմանության գործոնը: Հատկանշական է, որ Տուրք Անգեղայի՝ թշնամիների նավերի վրա քարեր նետելու առասպելը տեղայնացվում է ոչ թե Ծովքում, ինչպես կարելի էր սպասել Խորենացու և Սեբեոսի տվյալներից, այլ Պոնտոսում, այսինքն՝ Հայաստանի մերձակայքում: Բայց այն, ինչ գիտենք Ներիկի ամպրոպի աստծու բավական հայտնի կերպարի մասին, այնքան էլ չի հիշեցնում Տուրքի առասպելը (միայն մի բավական վնասված տեքստից⁴¹ ինչ-որ ենթադրություններ

³⁵ RLA 9, 215, 218; Leick 1991, 143; MHM 2, 373.

³⁶ Տե՛ս, օրինակ, Иванов 1962, 272; van Gessel 1998, 8:

³⁷ Torri 1999, 11–12, 16 (հղ. ըստ Archi 2011, 3). Այս աստծու հիշատակությունները տե՛ս van Gessel 1997, 581–583:

³⁸ Seidl 2004, 200.

³⁹ Հնարավոր է, որ Խալդին եղել է մեծ աստվածը Հայաստանի շրջանի հին բնակիչների, որոնք տեղափոխվել են հարավ և իրենց հետ տարել իրենց աստծու պաշտամունքը, տե՛ս Պետրոսյան 2006գ, 62, 66–69:

⁴⁰ Այդ մասին տե՛ս Հարությունյան 2000, 92–103:

⁴¹ Hoffner 1991, 23.

կարելի է անել):⁴² Ըստ Խորենացու (Բ.ը), Տարոնի հին տերերի՝ Սկունիների էպոնիմ-նահապետն էր Սլաքը, սերված Հայկից, կամ Հայկից էլ առաջ Հայաստանում ապրողներից: Սլաք-Տարան՝ նահապետ-տեղանուն կապը համադրելի է Šulikatte-Taru ծննդաբանությանը և, կարելի է կարծել, որ այստեղ մենք գործ ունենք տեղի հնագույն առասպելաբանական մի հանգույցի հետ, որը հետագայում վերափոխվել է նախարարական տան ծննդաբանության:

Ինչպես ասվեց, Ներգալի սիմվոլը և զենքն էր թուր/դաշույնը: Թուր-U.GUR-Šulinkatte նույնացումը հնարավորություն է տալիս Šuli(n)katte դիցանունը մեկնաբանել որպես «թուր-արքա» կամ «թրի արքա»: Šuli-ն (սուլի, քա-նի որ խեթերեն սեպագիր š-ն արտացոլում է s հնչյունը) համադրելի է հնդեվրոպական *k'u-, *k'o- «սուր» արմատին, որից, l- և r- մասնիկներով «սուր զենք» նշանակությամբ տերմիններ են ստեղծվել՝ հմմտ. հայ. սուր «թուր, որ- և է սուր գործիք», սլաք <սուլ-աք (-աք ածանցով) «նետ, նիզակ», հնդ. cūla «նիզակ» ևն: Եթե դա այդպես է, ապա այս դիցանվան առաջին մասը հնդեվրոպական է: Սլաքը (Սուլ-աք) կարծես նույնական է Šulikatte-ի առաջին մասին. հնարավոր է նույնիսկ, որ այն ուղղակի ծագում է Šulikatte-ից (*Sulək^hat^he > *Sulak^hay > Sulak^h < Slak^h):⁴³ Վերին աստիճանի հատկանշական է, որ Խալդիի խորհրդանիշ նիզակ/շեղքը կոչվում էր šuri,⁴⁴ որն ակնհայտորեն նույնական է հայ. սուր բառին:

Աստծու՝ թրի տեսքով պատկերվելը կարող է ակնարկել նրա մարդակերպ էության թաքնված «անտեսանելի» բնույթը: Դատելով Սյունիքի Անգեղակոթ դժվար մեկնաբանելի, այսինքն՝ հավանաբար վաղնջական տեղանունից, Անգեղը նույնպես կարող էր նույնացված լինել սուր զենքի շեղքի հետ (հմմտ. դանակի կոթ):

Եզրակացություն

Այսպիսով, վերականգնվում է վաղնջական, բնիկ հայկական դիցաբանության մի դրվագ, Անգեղ աստծու և նրա որդի Տուրք Անգեղայի կերպարներով: Անգեղը ստուգաբանվում է որպես հնդեվրոպական կազմություն՝ *h₂-wel-, «Անտես, Անտեսանելի», որը, անվանական մակարդակով, լավագույն

⁴² Այս աստվածը, համարվելով խեթական, և ոչ խաթական (այսինքն՝ ոչ ճշգրիտ կերպով) համադրվել է Տորքի հետ, տե՛ս Russel 1993:

⁴³ Այս հարցերի շուրջը տե՛ս Петросян 2002, 34–35, 156–157, 164. Šulikatte-Սլաք համադրության հեղինակը Ջ. Ռասելն է, որը գտնում է, որ Սլաքը կարող է ներկայացնել Šulikatte-ի խիստ սղված ձևը, տե՛ս Russell 1993, 75:

⁴⁴ Տե՛ս հատկապես Çilingiroğlu, Salvini 1999, 56, 59:

Անգեղ աստվածը հայոց հնագույն դիցաբանության մեջ

գուգահեռն է հին հունական մահվան աստված Հադեսի (< *h₂-wid- «Ան-տես», «Անտեսանելի»): Տարածաշրջանային համատեքստում նրա կերպարը համադրելի է որոշ հնագույն աստվածների՝ ուրարտական Խալդիին, հայաստանյան Ս.ՍՄՐ-ին, ապա և՛ իրանական Արամազդին և նախաքրիստոնեական Վրաստանի «արարիչ աստծուն»: Հադեսը գերագույն աստված Ջևահի մի ենթակերպարն էր «Ստորերկրայքի Ջևալը», Խալդիին, Ս.ՍՄՐ-ը, Ահուրամազդան և վրացական «արարիչ աստվածը»՝ գերագույն աստվածներ, և հայոց Անգեղը ևս, ամենայն հավանականությամբ, պետք է լիներ գերագույն աստծու մի ենթակերպարը, նրա մի ասպեկտի անձնավորումը: Իրանական ազդեցության դարաշրջանում Անգեղը նույնացվել է Միհրին: Անգեղը, Միհրը և նրանց կերպարային ձևփոխությունները հանդես են գալիս հայոց վիպական բանահյուսության մեջ:

Հապավումներ

ՀԱԲ Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան. հ. Ա, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1971, 700 էջ:

ՀԱՆԲ Աճառյան Հ. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Ա, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1942, 655 էջ:

ՊԲՀ Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան:

ИФЖ Историко-филологический журнал, Ереван.

ԿՄԿՆ Արտյոնյան Ն. Վ. Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, «Гитутюн», 2001, 542 с.

МММ Мифы народов мира, М., «Советская энциклопедия», т. 1, 1980, 672 с., т. 2, 1982, 719 с.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1965, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 572 էջ: (*Abeghyan M. 1965, Erker, h. A, Erevan, HSSH GA hrat., 572 ej*). *Abeghyan M. 1965, Works, v. 1, Erevan, Press of AS ASSR, 572 pages (in Armenian)*.

Աբեղյան Մ. 1985, Երկեր, հ. Ը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 672 էջ: (*Abeghyan M. 1985, Erker, h. y, Erevan, HSSH GA hrat., 672 ej*). *Abeghyan M. 1965, Works, v. 8, Erevan, Press of AS ASSR, 672 pages (in Armenian)*.

Ադոնց Ն.Գ. 2006. Երկեր. հ. Ա. Երևան, ԵՊՀ հրատ., 652 էջ: (*Adonc N.G. 2006, Erker, h. A, Erevan, EPH hrat., 652 ej*), *Adonts M.G. 2006, Works, v. 1, Erevan, Press of YSU, 652 pages (in Armenian)*.

Բադալյան Մ.Ս. 2014, Կրակի պաշտամունքն ու պատկերագրությունը Վանի թագավորությունում, «Հին Արևելք», № 1, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., էջ 10–25: (*Badalyan M.S. 2014, Kraki paštamunkn u patkeragrutyunŷ Vani tagavorutyunum, Hin Arevelk, No. 1, Erevan, HH*

Պետրոսյան Ա.

GA hrat., ej 10–25). **Badalyan M.S.** 2014, *The Worship of Fire and Its Iconography in the Kingdom of Van, Ancient Near East*, No. 1, Press of RA AS, pages 10–25 (in Armenian).

Հակոբյան Թ.Խ., Մելիք-Բախշյան Ս.Տ., Բարսեղյան Հ.Խ. 1986, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 991 էջ: (**Hakobyan T.X., Melik-Baxsyan S.T., Barseghyan H.X.** 1986, *Hayastani ev harakić šrjanneri teġanunneri bařaran*, h. 1, Erevan, EPH hrat., 991 ej). **Hakobyan T.Kh., Melik-Bakhshyan S.T., Barseghyan H.Kh.** 1986, *Dictionary of Toponyms of Armenia and Adjacent Regions*, v. 1, Erevan, Press of YSU, 991 pages (in Armenian).

Հարությունյան Ս.Բ. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, Վ. Սեթյան տպ., 528 էջ: (**Harutyunyan S.B.** 2000, *Haj ařaspelabanutyun*, Beirut, V. Setyan tp., 528 ej). **Harutyunyan S.B.** 2000, *Armenian Mythology*, Beirut, V. Setyan Press, 528 pages (in Armenian).

Հմայակյան Ս.Գ. 1990, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 158+31 էջ: (**Hmayakyan S.G.** 1990, *Vani tagavorutyun petakan kronġ*, Erevan, HH GAA hrat., 158+31 ej). **Hmayakyan S.G.** 1990, *The State Religion of the Van Kingdom*, Yerevan, Press of RA AS, 158+31 pages (in Armenian).

Պետրոսյան Ա.Ե. 2006ա, Ն.Ադոնց. Երկեր, հ. Ա. Գրախոսություն, Պատմաբանասիրական հանդես, № 3, Երևան, ՀՀ ԳԱ հրատ., էջ 280–285: (**Petrosyan A.E.** 2006a, *N. Adonć. Erker*, h. A, *Graxosutyun, Patmabanasirakan handes*, № 3, Erevan, HH GA hrat., ej 280–285). **Petrosyan A.E.** 2006a, *N. Adonts. Works*, v. 1. Review, *Historical-Philological Journal*, No. 3, Press of RA AS, pages 280–285 (in Armenian).

Պետրոսյան Ա.Ե. 2006բ, Արամազդ. պաշտամունք, կերպար, նախատիպեր, Երևան, «Վան Արյան», 116 էջ: (**Petrosyan A.E.** 2006b, *Aramazd. Pařtamunk, kerpar, naxatiper*, Erevan, “Van Aryan”, 116 ej). **Petrosyan A.E.** 2006b, *Aramazd: Worship, Icon, Archetypes*, Erevan, “Van Aryan”, 116 pages (in Armenian).

Պետրոսյան Ա.Ե. 2006գ, Հայոց ազգաձագման հարցեր, Երևան, «Նորավանք», 146 էջ: **Petrosyan A.E.** 2006g, *Hayoć azġacagman harćer*, Erevan, “Noravank”, 146 ej). **Petrosyan A.E.** 2006g, *Questions of Armenian Ethnogenesis*, Erevan, “Noravank”, 146 pages (in Armenian).

Պետրոսյան Ա.Ե. 2011, Հայերէնի եւ Փոքր Ասիայի հնագոյն լեզուների առնչություններ, Էջմիածին, Հրատարակություն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, էջ 393–404: (**Petrosyan A.E.** 2011, *Hayereni ev Pokr Asiyi hnagoyñ lezuniñ ařnćutyunner*, Ećmiasin, *Hratarakutyun Amenayñ Hayoć Katogikosutyun*, ej 393–404). **Petrosyan A.E.** 2011, *Relations Between Ancient Armenian and Asia Minor Languages*, Echmiadzin, Publication of the Mother See of Holy Etchmiadzin, pages 393–404 (in Armenian).

Պետրոսյան Ա.Ե. 2015, Հայասայի դիցարանի էթնիկական հիմքերը, Էջմիածին, № 11, Հրատարակություն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, էջ 78–98: (**Petrosyan A.E.** 2015, *Hayasayi dićarani ethikakan himkery*, Ećmiasin, № 11, *Hratarakutyun Amenayñ Hayoć Katogikosutyun*, ej 78–98). **Petrosyan A.E.** 2015, *Ethnic Foundations of the Hayasa*

Անգղի աստվածը հայոց հնագույն դիցաբանության մեջ

Pantheon, Echmiadzin, No. 11, Publication of the Mother See of Holy Etchmiadzin, pages 78–98 (in Armenian).

Պետրոսյան Ա.Ե. 2019, Բագրատունիների տոհմի հայկյան ծագման ավանդությունը, Լևոն Խաչիկյան. Հարյուրամյակ (խմբ.՝ Գ. Տեր-Վարդանյան), Երևան, Մատենադարանի հրատ., էջ 129–144: (**Petrosyan A.E.** 2019, *Bagratunineri tohmi haykyan cagman avandutyuny*, Levon Xachikyan. *Haryuramyak* (xmb. G. Ter-Vardanyan), Erevan, Matenadarani hrat., ej 129–144). **Petrosyan A.E.** 2019, *The Haykian Origins of the Bagratuni Dynasty*, in Levon Khachikyan, *Centenary* (ed. G. Ter-Vardanyan), Erevan, Matenadaran Press, pages 129–144 (in Armenian).

Ջահուկյան Գ.Բ. 1986, Հայկական շերտը ուրարտական դիցաբանում, Պատմաբանասիրական հանդես, № 1, Երևան, էջ 42–70: (**Jahukyan G.B.** 1986, *Haykakan šertý urartakan dicaranum*, Patmabanasirakan handes, № 1, Erevan, ej 42–70). **Jahukyan G.B.** 1986, *The Armenian Layer in the Urartian Pantheon*, *Historical-Philological Journal*, No. 1, Erevan, pages 42–70 (in Armenian).

Քոսյան Ա. 2005, Հայաստանի աստվածները (KUB XXVI 39), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, № XXIV, Երևան, Բեյրութ, Հայկազեան համալսարան, էջ 444–457: (**Kosyan A.** 2005, *Hayasayi astvacnerý* (KUB XXVI 39), *Merjavor ev Mijin Arevelki erkrner ev Žoğovurdner*, № XXIV, Erevan, Beirut, Haykazean hamalsaran, ej 444–457). **Kosyan A.** 2005, *The Deities of Hayasa* (KUB XXVI 39), *Countries and Peoples of the Near and Middle East*, No. XXIV, Erevan, Beirut, Haigazian University, pages 444–457 (in Armenian).

Абаев В.И. 1972, Как апостол Петр стал Нептуном.- Этимология 1970, М., «Наука», с. 322–332. **Abaev V.I.** 1972, *How the Apostle Peter Became Neptune*, – *Etymology* 1970, Moscow, Nauka, pp. 322–332 (in Russian).

Афанасьева В.К., Дьяконов И.М. 1981, Я открою тебе сокровенное слово, М., Художественная литература, 352 с. **Afanasyeva V.K., Dyakonov I.M.** 1981, *I Will Reveal to You the Secret Word*, Moscow, Khudozhestvennaya Literatura, 352 pages (in Russian).

Джаукян Г.Б. 1988, О соотношении хайасского и армянского языков. – ИФЖ, № 1, сс. 60–79. **Jaukian G.B.** 1988, *On the Relationship Between the Hayasa and Armenian Languages*, – *IFZh*, No. 1, pp. 60–79 (in Russian).

Дьяконов И.М. 1983, К вопросу о символе Халди. – «Древний Восток», Ереван, № 4, сс. 190–194. **Dyakonov I.M.** 1983, *On the Question of the Symbol of Khaldi*, – *Ancient East*, Yerevan, No. 4, pp. 190–194 (in Russian).

Дьяконов И.М. 1990, Архаические мифы Востока и Запада, М., «Наука», 248 с. **Dyakonov I.M.** 1990, *Archaic Myths of the East and West*, Moscow, Nauka, 248 pages (in Russian).

Иванов В.В. 1962, Культ огня у хеттов. – «Древний мир», М., изд-во вост. лит-ры, сс. 266–272. **Ivanov V.V.** 1962, *The Cult of Fire among the Hittites*, – *Ancient World*, Moscow, Publishing House of Oriental Literature, pp. 266–272 (in Russian).

Март Н.Я. 1902, Боги языческой Грузии по древнегрузинским источникам. – «Записки восточного отделения императорского археологического общества», Т. XIV, вып. II–III. СПб. *Marr N.Ya. 1902, The Gods of Pagan Georgia According to Ancient Georgian Sources, – Proceedings of the Oriental Section of the Imperial Archaeological Society, Vol. XIV, Issues II–III, St. Petersburg (in Russian).*

Николаев С.Л., Страхов А.Б. 1987, К названию бога громовержца в индоевропейских языках. – «Балто-славянские исследования», М., 1985, сс. 149–163. **Nikolaev S.L., Strakhov A.B.** 1987, *On the Name of the Thunder God in Indo-European Languages, – Balto-Slavic Studies, Moscow, 1985, pp. 149–163 (in Russian).*

Петросян А.Е. 1987, Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии. – «Вестник общественных наук АН Арм. ССР», № 1, Ереван, сс. 56–70: **Petrosyan A.E.** 1987, *Reflection of the Indo-European Root wel- in Armenian Mythology, – Bulletin of Social Sciences of the Armenian SSR Academy of Sciences, No. 1, Yerevan, pp. 56–70 (in Russian).*

Петросян А.Е. 2004, Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди. – Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը. Երևան, էջ 42–60: (գիրքը չունի ուսերեն նշված վերնագիր և հրատարակիչ). **Petrosyan A.E.** 2004, *The Armenian Mher, Western Mithra, and Urartian Khaldi, – The Armenian “Sasna Tsrer” Epic and the World Epic Heritage, Yerevan, pages 42–60 (in Armenian; original publication has no Russian title or publisher).*

Пропп В.Я. 1946, Исторические корни волшебной сказки, Л., изд-во ЛГУ, 510 с. **Propp V.Ya.** 1946, *The Historical Roots of the Magic Tale, Leningrad, Leningrad State University Press, 510 pages (in Russian).*

Рак И.В. 1998, Зороастрийская мифология: мифы раннего и средневекового Ирана, СПб., «Летний сад», 560 с. **Rak I.V.** 1998, *Zoroastrian Mythology: Myths of Early and Medieval Iran, St. Petersburg, “Letniy Sad”, 560 pages (in Russian).*

Adontz, N.G. 1927. Tarkou chez les anciens arméniens. – «Revue des études arméniennes» № 1, pp. 184–194.

Archi A. 2011, The Anatolian Fate-Goddesses and Their Different Traditions. – «Diversity and Standardization», pp. 1–26. <https://www.academia.edu/7003669/>.

Bayley H.W. et al. 1989, Baga. – *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, pp. 403–406.

Beekes R. 1998, Hades and Elysion. – *Mir curad: Studies in honor of Calvert Watkins* (eds. J. Jasanoff et al.), “Indogermanische Forschungen”, Vol. 106 (Issue 1), pp. 17–28. <https://doi.org/10.1515/If-2001-0120>

Beekes R.S. 2010, *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden / Boston, “Brill”, 1808 p.

Belli, O. 1999, *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*, Istanbul, Archaeology & Art Publications edition, 132 p.

Boyce M. 1986, Ahura Mazda. – *Encyclopædia Iranica*, Vol. I, New York, pp. 684–687.

Calmeyer P. 1974, Zur Genese altiranischer Motive, II. Der leere Wagen. – *Archologische Mitteilungen aus Iran*, № 7, S. 54–59.

- Calmeyer P.** 1991, Some remarks on Iconography. Urartu: a Metallworking Center in the First Millennium B.C.E. (ed. R. Merhav), Jerusalem, Israel Museum, pp. 312–319.
- Çilingiroğlu A., Salvini M.** 1999, When was the Castle of Ayanis Built and What is the Meaning of the Word Šuri? – “Anatolian Studies”, № 49, pp. 55–60.
- Diakonoff I.M.** 1981, Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians. - Studies on the Civilization and Culture of the Hurrians. In Honor of E. R. Lacheman (eds. M.A. Morrison, D. I. Owen), Winona Lake, “Eisenbrauns”, pp. 77–89.
- Forrer E.** 1931, Hajasa-Azzi. – “Caucasica”, № 9, Leipzig, SS. 1–24.
- van Gessel B.H.L.** 1998, Onomasticon of the Hittite pantheon, Leiden/New York/Köln, “Brill”.
- Hoffner H.A.** 1990, Hittite Myths. Atlanta, “Scholars Press”, 120 p.
- Ivanov V. V.** 1999, Old Novgorodian Nevide, Russian nevidal’: Greek ἀΐδηλος. - UCLA Indo-European Studies. Vol. 1, Los Angeles: pp. 283–292.
- Lambert, W.G.** 1973, Studies in Nergal. Review of E. Weiher. Der Babylonische Gott Nergal. – “Bibliotheca Orientalis”, № 30, SS. 355–363.
- Leick, G.** 1991, A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology, London, New York, Taylor & Francis, 240 p.
- Martirosyan H.K.** 2013, The Place of Armenian in the Indo-European Language Family: the Relationship with Greek and Indo-Iranian. - Journal of Language Relationship, № 10, Moscow, pp. 85–137.
- Martirosyan H.K.** 2021, Iranian personal names in Armenian collateral tradition. Iranisches Personennamenbuch V/3, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Petrosyan A.Y.** 2016, Indo-European *wel- in Armenian mythology. – “Journal of Indo-European studies”, Washington DC, pp. 129–146.
- Russell, J.R.** 1993, Ancient Anatolians and Armenians. - The Second International Symposium on Armenian Linguistics. Proceedings (eds. L. Hovsepian et al.), Yerevan, Armenian Academy Press, pp. 74–85.
- Russell J.R.** 1994, On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism. - Studies in Mithraism (J. R. Hinnels, ed.). Rome, “L’Erma” di Bretschneider, pp. 183–193.
- Salvini, M.** 1989, Le panthéon de l’Urartu et le fondement de l’état, - “Studi epigrafici e linguistici sul Vicino oriente antico”, № 6, pp. 79–89.
- Schwemer D.** 2008, The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies (Part II). - Journal of Ancient Near Eastern Religions, № 8, 1–44.
- Seidle U.** 2004, Bronzekunst Urartus, Mainz am Rhein, von Zabern, 218 S.
- Thomson, R.W.** (trans.) 1996, Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles: the Original of the Georgian Chronicles: the Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation. Oxford, “Clarendon press”, 461 p.
- Torri G.** 1999, Lelwani: Il culto di una dea ittita, Roma, “La Sapienza”, 144 p.
- Wiggemann, F.A.M.** 1998–2001, Nergal. – “Reallexikon des Assyriologie», Berlin, De Gruyter, SS. 215–226.

ARMEN PETROSYAN

*Doctor of Philology,
Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA.*

alpehist@gmail.com

0000-0002-1982-5593

THE GOD ANGEĻ IN EARLIEST ARMENIAN MYTHOLOGY

Summary

In the ancient Armenian translation of the Bible, the Mesopotamian god of the afterlife and war Nergal is represented as AngeĻ. The same name is known in two legends from the books of Khorenatsi and Sebeos. It is interpreted as 'unsightly, not nice, ugly,' which seems rather inappropriate for a theonym. However, in the Assyrian myth, Nergal is invisible to the vizier of the goddess of the underworld. Hence the opportunity to etymologize AngeĻ not as an-geĻ 'having no look,' i.e. 'invisible' but to refer to the Indo-European context, where the closest cognate of the Armenian language is Greek. Thus, AngeĻ would correspond well with the Greek name of the underworld and its god Hades: Ἄϊδης, literally, 'the Unseen' < *h₂-wid-. Supreme gods could be the lords of the "three worlds" – heaven, earth, and the underworld, and the Greek Hades, known as "Zeus of the underworld," was thus one of the incarnations of Zeus. In ancient Armenian tradition, these functions would be attributed to AngeĻ. Notably, the supreme gods of some other ancient states of the region were also conceived to be invisible. However, the name and image of the epic hero Turk' AngeĻeay, i.e. "The gift of (god) AngeĻ," should most probably be interpreted as the son of the god AngeĻ.

Keywords: *comparative mythology, Indo-European linguistics, Armenian mythology, earliest Armenian pantheon, Mihr, Hades, Odin.*

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ*

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոն*

rafiknahapetyan@mail.ru

0009-0005-8402-3174

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.109-125

ՀԱՅ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ ԶԵՆՔԵՐԻ ՈՒ ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ամփոփում

Զինագործությունը միջնադարյան Հայաստանում հայերի արհեստագործական ամենահին ճյուղերից էր: Մյուսներից ավելի վաղ անջատվելով դարբնությունից՝ այն ի սկզբանե զուտ քաղաքային արհեստ էր: Հայ զինագործները միջնադարում մեծ համբավ էին ձեռք բերել: Միջնադարյան Անի և Դվին քաղաքները զինագործական արհեստի հայտնի կենտրոններ էին, և այստեղ արտադրվող նիզակների, թրերի, սրերի, դաշույնների, մարտական կացիների և այլ զինատեսակների հռչակը դուրս էր եկել երկրի սահմաններից: Հայ և օտար պատմիչները դարեր շարունակ նկարագրել են տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ զենքերի ու սպառազինության տեսակները, դրանց առանձնահատկությունները, հաճախ հիացմունքով արտահայտվել դրանց մասին: Մատենագրական նյութերի համաձայն՝ միջնադարյան Հայաստանում գործածվող զենքերը իրենց գործառույթներով դասակարգվում էին հետևյալ տեսակների՝ ա) հարձակողական միջոցներ՝ նետ և աղեղ, պարսատիկ, նիզակ, տեգ, գեղարդ, դաշույն, թուր, սուր, սուսեր, սվին, սակր, վաղր, մուրճ, ճիկո, բ) բերդեր քանդող մեքենաներ՝ էշ, փիլիկվան, բաբան, գ) պաշտպանական միջոցներ՝ վահան, զրահ և դ) հրձիգ նյութեր: Հայոց զորքի յուրաքանչյուր ստորաբաժանում ուներ իր զինատեսակն ու սպառազենը: Այսպես, հեծելազորը զինված էր նիզակներով, տե-

* Հոդվածը ներկայացվել է 21.04.25, գրախոսվել է 12.05.25, ընդունվել է տպագրության 29.08.2025:

© 2025 հեղինակ(ներ): Բաց հասանելիությամբ հոդված է՝ Creative Commons լիցենզիայի (ոչ առևտրային 4.0 միջազգային լիցենզիա) պայմաններին համապատասխան:

Հայ պատմիչները միջնադարյան Հայաստանում գործածված զենքերի...

գերով, սրերով, կրում էր պաշտպանական զրահներ, սաղավարտներ: Ընդ որում, պաշտպանիչ զրահներ էին ամրացվում նաև ձիերի մարմնին: Նետածիգների կամ աղեղնավորների ջոկատի հիմնական սպառազինությունը նետ ու աղեղն էր: Նետերը մեծ քանակությամբ պահվում էին ռազմիկի կողքից կախված հատուկ պատյանում, որը կոչվում էր կապարճ: Կրում էին պաշտպանիչ վահաններ: Հետևակ զորքը կրում էր վաղր, սակր, գուրգ, թուր: Նրա պաշտպանական զինատեսակներից էին վահանը, գրահը, սաղավարտը և այլն:

Սույն հոդվածում համառոտ ամփոփվել են հայ պատմիչների նմանաբնույթ հաղորդումները, խմբավորվել զենքերը՝ ըստ իրենց տեսակների, գործառույթների և նշանակության:

Բանալի բառեր՝ միջնադարյան Հայաստան, հայ պատմիչներ, զինագործություն, պարսպաքանդ մեքենա, նետ ու աղեղ, սուր, նիզակ

Ներածություն

Պատմականորեն թշնամիներով շրջապատված Հայոց աշխարհը դարեր շարունակ ենթարկվել է օտար նվաճողների հարձակումներին, ուստի երկրի պաշտպանությունն ուժեղացնելու համար անհրաժեշտաբար պետք է զարգանար զինագործության արհեստը: Հայ պատմիչների վկայությունների համաձայն՝ Հին Հայաստանում լայնորեն տարածված էր զինագործությունը, իսկ զինագործական նշանավոր կենտրոնների համբավը տարածված էր երկրից դուրս: Հոդվածի նպատակն է ցույց տալ միջնադարյան Հայաստանում զինագործության արհեստի զարգացած լինելը, և որ այն չէր զիջում տարածաշրջանի հզոր պետությունների համանման արհեստին, ավելին, հայ զինագործները իրենք էին պատրաստում հայոց զորքին անհրաժեշտ զենքն ու սպառազենը: Ըստ այդմ, խնդիր է դրվել ներկայացնել գործածված զենքերի տեսակները՝ խմբավորելով ու դասակարգելով դրանք: Հոդվածում կիրառվել են նյութի քննության պատմահամեմատական և համադրական-վերլուծական մեթոդները:

Հայ պատմիչների տեղեկությունները վկայում են Հայաստանի տարբեր վայրերում գոյություն ունեցած զինապահեստների մասին: Այդպիսի մի հիշատակություն է պահպանված Ղևոնդի երկում: Ղևոնդը նախ հիշատակում է Դվինում եղած զինապահեստի մասին և ապա հավելում, որ զորամասերի հետ միշտ տանում էին զինագործ արհեստավորների խմբեր, որոնք ճանա-

պարհին աշխատում էին գորքի կարիքների համար, վերանորոգում էին վնասված զենքերը, կամ պատրաստում նորերը:¹

Նույն պատմիչի հավաստմամբ՝ Դվինը եղել է զինագործական նշանավոր կենտրոն, որտեղ Արտավազդ Մամիկոնյանը, զինելով իր ջոկատը, հարձակվել է արաբ հարկահանների վրա և Կումայրիում կոտորել նրանց: Այդ առիթով նա գրում է. «Եւ սկիզբն բանիս այսորիկ լինէր ի ձեռն Արտաւազդայ, որ էր ի տանէ Մամիկոնէից. որոյ երթեալ ի մայրաքաղաքն Դովին՝ կազմութիւն մեծ առնէր զօրաց իւրոց. և ստանայր անդ զէսս և անօթս պատերազմի, և վառէր զինքն զրահիւք և սաղաւարտիւք և ամենայն սպառազինութեամբ...»:²

Միջնադարյան Հայաստանում գործածվող զենքերն ըստ իրենց գործառնությունների

Հայոց բանակի սպառազինությունը մեծապես նման էր մերձավորարևելյան երկրների բանակների սպառազինությանը: Վերջինս պայմանավորված էր բանակի տարբեր ստորաբաժանումների բավականին մեծ թվով: Ըստ այդմ բազմազան էր նաև սպառազինությունը³: Ըստ մատենագրական նյութերի՝ միջնադարյան Հայաստանում գործածվող զենքերը իրենց գործառնություններով դասակարգվում էին հետևյալ տեսակների՝ ա) հարձակողական միջոցներ՝ նետ և աղեղ, պարսաստիկ, նիզակ, տեգ, գեղարդ, դաշույն, թուր, սուր, սուսեր, սվին, սակր, վաղր, մուրճ, ճիկռ, բ) բերդեր քանդող մեքենաներ՝ էշ, փիլիվկան, բաբան, գ) պաշտպանական միջոցներ՝ վահան, զրահ և դ) հրձիգ նյութեր:

Հայոց վաղմիջնադարյան բանակի սպառազինության տեսակները ու դրանք գործածող զորականներին լավ է ներկայացրել Փավստոս Բուզանդը. «Նիզակաւորք, սուսերաւորք, աղեղնաւորք անվրէպք կորովիք, վաղրաւորք, սակրաւորք, որք ոչ գիտէին զերկիւղ զանգիտելոյ յարանց յախոյանց. համակ հեծելազօրք զրահաւոր պատենազէնք, սաղաւարտաւորք, դրօշաւորք, կազմ նշանաւորք բազմաձայն փողարօքն»:⁴

Զորատեսակների նման բազմազանությամբ էլ պայմանավորված էր նաև սպառազինությունը: Հնագույն ժամանակներից գործածական են եղել

¹ Տե՛ս Պատմութիւն Ղեւոնդեայ 1887, 138 և 148:

² Պատմութիւն Ղեւոնդեայ 1887, 128:

³ Հարությունյան 2013, 55:

⁴ Փավստոս Բուզանդ 1987, դպր. Դ, գլ. Ի:

Հայ պատմիչները միջնադարյան Հայաստանում գործածված զենքերի...

դաշույնը, սուրը, թուրը, սուսերը, սվինը: Սրանք խոցելու և հատելու զենքեր էին: Դաշույնը մոտիկից թշնամուն հարվածելու և խողխողելու հիմնական զենքն էր:

Ամենատարածված զենքերից էին սուրը և պողովատիկ (պողպատյա) սուսերը: Սուսերով կարողանում էին ճեղքել զրահը և զինվորի պաշտպանական երկաթյա ցանցը: Ահա թե ինչ է գրում պատմահայր Մովսես Խորենացին. «Գարգարացվոց դաշտում, Աղվանքում, Տրդատ Մեծի՝ հյուսիսային ցեղերին տված ճակատամարտում, երկսայր սրի հարվածներով կտրեց կես արեց թշնամու [բասիլների] թագավորին և նրա ձիու գլուխն ու պարանոցը»:⁵

Թագավորների, եկեղեցապետների ու իշխանների գործածության համար զենքերը հատուկ պատվերով պատրաստում էին նաև ոսկուց ու արծաթից և զարդարում թանկագին քարերով: Փ. Բուզանդը Ներսես Մեծի մասին գրում է. «...Զարքունական սուսերն զպողովատիկն զոսկեպատեանն հանդերձ ականակապ մարգարտազարդ կամարան ի սպասու նորա բարձեալ ունեք»:⁶

Մովսես Խորենացու բնութագրմամբ՝ սուրը երկսայրի մի զենք էր, որով հատում-կտրում էին, իսկ ծայրով խոցում:⁷

Թշնամու զինվորներին հատելով ոչնչացնելու համար էր նախատեսված նաև թուրը, որի շեղքի մի կողմն էր միայն կտրող, իսկ մյուս կողմից բուֆ էր լինում: Սա ձեռնամարտում կիրառվող կտրող և խոցող երկաթե զենք էր և, որպես կանոն, բաղկացած էր երկար սայրից, խաչարդից և բռնակից: Այդ զինատեսակի մասին հիշատակություն ունի Փավստոս Բուզանդը. «...օտար պատանի մի աշխարհական հեծեալ ի ձի, սուսեր ընդ մէջ, թուր զգօտույ, աղեղնակապարճ զմիջովն...»:⁸ Սուսերի ամենալավ և ամուր տեսակը հայ պատմագիրները կոչել են «սուսեր պողովատիկ»:⁹

Պատերազմական գործողությունների ժամանակ շատ գործածական էր նիզակը: Փավստոս Բուզանդը, խոսելով Պապ թագավորի օրոք սահմանային Գանձակի շրջանում տեղակայված հայկական զորքերի մասին, գրում է, որ նիզակակիր սահմանապահների թիվը երեսուն հազար էր. «Ընտիր ըն-

⁵ Տե՛ս Մովսես Խորենացի 1981, 279:

⁶ Փավստոս Բուզանդ 1987, 107:

⁷ Տե՛ս Մովսես Խորենացի 1981, 281:

⁸ Փավստոս Բուզանդ 1987, դպր. Զ, գլ. Ը:

⁹ Տե՛ս Թովմայի վարդապետի Արժրունայ 1917, 150:

տիրք, նիզակաւորք կուռ վառեալք պատեզէնք եւ զրահաւորք կազմ ամենայնիւ»:¹⁰ Մեկ այլ առիթով նա նշում է. «Սոյնպէս եւ Մուշեղ սպարապետն գումարեաց ի մի վայր զգօրսն ամենայն Հայոց. եւ էին կուռ վառեալք իննսուն հազարք ընտիրք՝ նիզակ ի ձեռքն, թող զսպարակիրս»:¹¹ Նիզակի գործածութեամբ մեծ հաղթանակ տարաւ Օշականի ճակատամարտի հերոսներից Վահան Ամատունին:¹² Վերջինս նիզակի ուժգին հարվածով գետին է գլորում թշնամու առաջնորդին: Այդ էլ առիթ դարձաւ թշնամիների փախուստին և հայոց զորքին զորացրեց հաղթանակ տանելու: Այդ կարևոր հաղթանակի համար Հայոց արքան Վահան Ամատունուն իբրև պարգև տալիս է Օշականը իր շրջակայքով: Նիզակը կարող էր խոցել հակառակորդի երկաթյա զրահը: Մովսես Խորենացին, խոսելով Տիգրան Երվանդունի թագավորի՝ Աժդահակ արքայի դեմ մղած պատերազմի մասին, նշում է նիզակի խոցող կարևոր հատկության մասին: Աժդահակի երկաթե ամուր զրահը ինչպես ջուր ճեղքելով՝ նրան «շամփրում է իր նիզակի ընդարձակ տեգով, և ձեռքը հետ քաշելիս՝ նրա թոքի կեսն էլ զենքի հետ դուրս է բերում»:¹³ Նիզակը շատ հաճախ թունավորում էին, և թշնամին մեռնում էր թունավորումից:

Հայկական բանակում ամենատարածված զենքերից է եղել նետ ու աղեղը:¹⁴ Հատկանշական է, որ այս զենքի գործածման վերաբերյալ հիշատակությունների հանդիպում ենք բազմաթիվ պատմիչների երկերում: Այսպես, պատմահայրը հայոց նախնի Հայկին «կորովաձիգ և հաստաղեղն»¹⁴ է համարել, քանզի վերջինս պինդ քաշում է լայնալիճ աղեղը և իր եռասայրի նետով խոցելով սպանում Բելին: Երեքթեյան նետը ծակում է նրա կրծքի պաշտպանիչ տախտակը և սլաքը, շեշտակի թափով անցնելով թիկունքի

¹⁰ Փավստոս Բուզանդ, 1987, դպր. Ե, գլ. 2:

¹¹ Փավստոս Բուզանդ, 1987, դպր. Ե, գլ. Ե:

¹² Մովսես Խորենացի, 1981, 319:

¹³ Մովսես Խորենացի, 1981, 97:

" Հնադարից լայնորեն կիրառված նետող զենք է, որը կազմված է նետող մասից՝ ճկվող աղեղից և պրկվող լարից ու դրանց միջոցով նետվող հարմարանքից՝ նետից: Նետը բաղկացած էր փայտյա բռնածողից և դրա վրա ամրացված նետասլաքից, նախատեսված էր 30–250 մետր և ավելի հեռավորության վրա արձակելու համար: Միջնադարյան Հայաստանի հետևակ և հեծյալ զորացրկատներում լայնորեն կիրառվող զինատեսակ էր:

¹⁴ Մովսես Խորենացի, 1981, 45:

Հայ պատմիչները միջնադարյան Հայաստանում գործածված գեների...

միջով, գետին է խրվում:¹⁵ Եվ պատահական չէ, որ պատմահայրը Հայկի որդիներին ու թոռներին կոչում է «արս քաջս են աղեղնաւորս»:¹⁶

Եղիշեն գրում է, որ նետերը տարբեր ձևերի էին՝ տերևաձև, կողավոր, գլանաձև, եռաթև, և պահվում էին զինվորի հատուկ պատյանում՝ կապարճում:¹⁷ Ի դեպ, նետասայրը կամ սլաքը, որ երբեմն կոչվել է նաև **ձիգ, փքի** կամ **դերձակ**, փոքր էր և անկոթ, պատրաստում էին օբսիդիան քարից, բրոնզից, երկաթից, իսկ հնում՝ ոսկրից: Եղիշեն նետաձիգների գնդերը անվանել է «մերկեր»:¹⁸

Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ հայկական աղեղնավորների գնդերը մարտին մասնակցում էին հեռվից, նրանց նետերը դիպուկ և ուժեղ հարվածող էին՝ «աղեղնաւորք, անվրէպք, կորովիք»:¹⁹ Մինչև իսկ նրանք կարողանում էին նետով փղեր տապալել՝ «հարկանէր զնետս փղին և անդէն ընկենայր զփիղն ի վերայ անձին իւրոյ»:²⁰ Նրա հավաստմամբ, աղեղնավորները միաժամանակ կրել են նաև սուր:²¹ Աղեղնավորների գնդերը, որ սովորաբար գտնվում էին բանակի հետին շարժակազմում, խոշոր դեր են խաղացել Ավարայրի ճակատամարտում: Այդ կռիվում Եղիշեն նկարագրում է. «Ճայթմունք լարից աղեղանացն զլսելիս ամենեցուն առհասարակ խլացուցանէին»:²²

Ղազար Փարպեցին հիշատակություն ունի վարժ նետաձիգների մասին, ինչպիսիք էին Արշավիր Կամսարականը, Մամիկոնյանները, որոնց նա համարում է «ի նետաձգութեան գեղեցկաձիրք և դիպեցուցողք»:²³

X դարի պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին գովեստով է խոսել հայ մարտիկների հմուտ նետաձիգներ լինելու մասին. «...զնետաձիգս ի լայնալիճ աղեղանց և զքարինս ի պարսատկաց»:²⁴ Աշոտ Բ թագավորի մղած ճակատամարտերի մասին գրում է. «Վաղվաղակի պատրաստէ նաւս մետասան, և ամբառնայ ի նաւս անդր իբրև արս եօթանասուն ազատս և զճառայս

¹⁵ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, 1981, 43:

¹⁶ Մովսես Խորենացի, 1981, 39:

¹⁷ Տե՛ս Եղիշէ վարդապետ 1842, 12:

¹⁸ Տե՛ս Եղիշէ վարդապետ 1842, 138–139:

¹⁹ Փավստոս Բուզանդ, 1987, դպր. Ե, գլ. Զ:

²⁰ Փավստոս Բուզանդ, 1987, 214:

²¹ Փավստոս Բուզանդ, 1987, 254:

²² Եղիշէ վարդապետ 1842, 170, 172:

²³ Ղազար Փարպեցի 1982, 154:

²⁴ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ 1912, 234–235:

իւր լայնալիճ աղեղամբք՝ այս քաջակորովս, և հմուտս ի ձգտումն նետածգութեանց, որ գրեթէ ի մազոյ ոչ վրիպէին»:²⁵

Հնագույն հարձակողական մարտական զենք էր պարսատիկը, որի միջոցով թշնամուն հարվածում էին քարերով: Սրա վերաբերյալ ուշագրավ հիշատակություններ են թողել Հովհան Մամիկոնյանը,²⁶ Թովմա Արծրունին,²⁷ XIII դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը²⁸ և ուրիշներ:

Ինչպես վերը նշեցինք, հարձակողական զենքերից էին նաև նիզակը, տեգը և գեղարդը, որոնք ամենագործածական տեսակներից էին: Մովսես Խորենացին նշում է. «...շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք, մերկքն վահանօք և զգեստոք երկաթօք պարածածկեալք»:²⁹ Ըստ Փավստոս Բուզանդի, հայոց բանակում ծանրակշիռ տեղ էին գրավում նիզակավորները, որոնք կռվի էին գնում թե՛ հետիոտն, թե՛ հեծյալ: Նիզակավորները զինված էին նաև պաշտպանական գրահներով: Ըստ նրա՝ նիզակավորները կռվի դաշտում գտնվել են առաջին շարքերում. «Զի յորժամ հայոց նիզակաւորքն առաջի կարգէին, այսպէս հարձակէին որպէս զլեառն մի բարձր և կամ որպէս զաշտարակ մի հաստաբետս հզոր և անշարժ»:³⁰

Պատմիչներից Մովսես Խորենացին, Հովհան Մամիկոնյանը, Արիստակես Լաստիվերտցին և Թովմա Արծրունին տեգի փոխարեն կամ դրան զուգահեռ գործածել են նաև **աշտե** անվանումը,³¹ իսկ Մ. Կաղանկատվացին նիզակին զուգահեռ հիշատակում է **մկունդը**:³² Տեգը կարճ նիզակ էր, կիրառվում էր ոչ շատ հեռու տարածության վրա ձեռքով նետելով թշնամուն հարվածելու համար: Մովսես Խորենացին աշտեի մասին այսպես է գրել. «Հեռի զաշտեսն արծակեալ, որպէս ի թռիչս սրաթև հաւուց»:³³ Աշտեն փայ-

²⁵ **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ** 1912, 234–235, 356:

" Պարսատիկը կաշվե երկար մի երիզ է, կենտրոնը՝ լայն և կրկնաձալ գոգավոր մասով, որտեղ դրվում էր պարսաքարը: Այն նախատեսված էր փոքր քարի գնդերը օդում պտտական շարժումով հակառակորդի վրա ուժգին նետելու համար: Միջնադարյան Հայաստանում հայտնի էին պարսավորների ջոկատները:

²⁶ Տե՛ս **Յովհան Մամիկոնեան** 1941, 236:

²⁷ Տե՛ս **Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ** 1917, էջ 214:

²⁸ Տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելեան** 1910, 36:

²⁹ **Մովսես Խորենացի**, 1981, 86:

³⁰ **Փավստոս Բուզանդ**, 1987, 303:

³¹ Տե՛ս **Յովհան Մամիկոնեան** 1941, 184: **Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիւերտցոյ** 1963, 139:

³² Տե՛ս **Մովսէս Կաղանկատվացի** 1969, 310:

³³ **Մովսես Խորենացի**, 1981, 120:

Հայ պատմիչները միջնադարյան Հայաստանում գործածված զենքերի...

տե երկար կոթով կարճ նիզակ էր՝ ձեռքով հարվածելու կամ նետելու համար: Հնում նիզակի ծայրը բրոնզից էր, միջնադարում՝ երկաթից: Այն շատ գործածական էր մանավանդ որսի ժամանակ: «Բարձեալ աշտեայս հանապազակիր ի պատրաստութեան գազանացն, որ մայրիսն ... եհար մի ոմն աշտէին ընդ միջոց թիկանցն...»:³⁴

Գեղարդը երկաթաշեղք նիզակ էր, որը ևս կիրառվում էր մարտական պայմաններում:

Մարտական զենքերի շարքին են պատկանում սակրը, նրանը, վաղրը և ճիկը՝ հարվածային զենքերը: Պատմագիրները տեղեկություններ են հաղորդել սակրավորների ու վաղրավորների առանձին զնդերի մասին:³⁵ Փալստոս Բուզանդը հիշատակում է «...սուսերաւորք, նիզակաւորք, վաղրաւորք, սակրաւորք, սուինաւորք և սպասակիրք հետևակք»:³⁶ Հայոց բանակում պարտադիր էր նաև **սակրի** և **նրանի** գործածությունը: Փալստոս Բուզանդը հայկական հետևակ զորքի կրած զենքերից հիշատակում է վահանը և գոտուց կախված սակրը. «...իսկ աջ ձեռն եդեալ էր ի դաստապան նրանին, յոր կապեալն էր յառես ազդրերն իւրում... Եւ լեզէոն սակրաւորքն երկու թիկանց կուէ կային ի սպասու ոսկիկմբէ վահանօքն յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրսն զարկանէր թագաւորին Պապայ...»:³⁷ Ի դեպ, զինատեսակների շարքում հիշատակված նրանն ըստ երևույթին միաձայրի սուր էր, ծակող զինատեսակ: Իսկ սակրը կամ սակուրը կացնաձև զինատեսակ էր և ուներ ուղղանկյուն կոթառ և կիսաշրջանաձև շեղք:

Վաղրը երկար շեղքով մարտական կացնի տեսակ էր: Վաղրը սակրից մեծ էր և հնարավոր չէր ամրացնել գոտուն. սովորության համաձայն՝ այն ամրացնում էին ազդրին: Վաղրը սուսերի նման կարող էր կտրել երկաթը: Վաղրով զինվածներին կոչում էին նաև **վաղակաւոր**. «Եւ նախ ասէ զեպիսկոպոսն սուրբ վաղակաւորօքն կարթակոտոր առնէին, իբրև տապարօք շեշտակի շեշտեալ զնա և զկնի ապա հատեալ և սուսերաւ զգլովս նորա»:³⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցին առանձնացնում է արաբների դեմ մղած պայքարում վաղրավորների հարվածային գործությունը:³⁹

³⁴ Թովմայի վարդապետի Արժրունայ, 1917, 201–202:

³⁵ Տե՛ս Փալստոս Բուզանդ, 1987, 201–202:

³⁶ Փալստոս Բուզանդ, 1987, 183:

³⁷ Փալստոս Բուզանդ, 1987, դպր. Ե, գլ ԺԲ:

³⁸ Ղազար Փարպեցի, 1982, 154:

³⁹ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ 1912, 312:

Հայկական բանակում օգտագործվել է ճիկոը, որի մասին տեղեկանում ենք Մատթեոս Ուռհայեցու պատմությունից: Նա տեղեկացնում է, որ ճիկոը երկաթ է հատում. «յայնժամ Ապլլարիայն պողովատ ճկոռվն հարկանէր զերկաթի դուռն քաղաքին և պատառեալ զերկաթն և յայն դեհն անցուցանէր, որ անել մնաց ճկոռն մինչեւ ցայսօր ժամանակի. և ի տեղն պնդեցին որպէս զբեւեռն»:⁴⁰ Փաստորեն, այն կացնաձև հատող զենք էր: **Սակրը, վադրը** և սրի մի այլ տեսակ՝ **ճիկոը**, պատերազմի ժամանակ գործածվել են իրենց սուր բերանով թշնամուն ծանր հարված հասցնելու համար: Տապարանման երկբերան սակրը մեր պատմիչներն անվանել են «կտցավոր սակր»:

Իսկ ինչպիսի՞ք էին ռամիկ հետևակի հիմնական զենքերը: Դրանցից էր **վարոցը**՝ հաստագլուխ, գամերով ամրացված մահակը, որ կոչվում էր նաև **գուրգ** կամ **լախտ**: Եղել են հատուկ հետևակային զորախմբեր, որոնք հայտնի էին որպես **վարոցաւորք**: Պաշտպանական զինատեսակներից պետք է առանձնացնել վահանը, զրահը, սաղավարտը:

Մետաղե զրահը կարող էր պատրաստված լինել առանձին մասերից՝ թիկնապանակ, լանջապանակ, որ կարող էր պատրաստվել նաև թաղիքից, կաշվից, ինչպես նաև՝ **բազպան** (ծեռքերի համար), **սոնապան** (սրունքների) և անգամ՝ **օդ ոտիցն** կամ՝ **մոյկ** (ոտքերին հագնելու համար):⁴¹ Կային և ամբողջական զրահներ, որ կոչվում էին **զրահ**, **ճոշ** կամ **ճոշան**, **ջոշան**:⁴² Հայտնի էր նաև հաստ մետաղե լարից խիտ ցանցի նման հյուսված կամ պղնձե ձույլ տախտակներից կամ երկաթե տերևաձև իրար վրա նստող շերտերից զրահը, որ կոչվում էր **վերտ**:⁴³ Զրահավոր զինվորին Մատթեոս Ուռհայեցին անվանում էր «զգենոյր զգեստ երկաթապատ»:⁴⁴

Միջնադարյան Հայաստանի հայկական զորքի պաշտպանության հիմնական միջոցներից էր հենց զրահավորումը: Սպառազինված հայ զորքին մեր պատմիչներն անվանել են «երկաթապատք», «զրահաւորք», «զրահապատ», «պատենազենք», «շերտաւորք»:⁴⁵ Մետաղե զրահները լինում էին հյուսվածքաձև, օղակաձև և շերտավոր: Մովսես Խորենացին, խոսելով Տիգ-

⁴⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի 1991, 38:

⁴¹ Տե՛ս Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ, 1917, 220, Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ, 1912, 390:

⁴² Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, 1991, 47–48, 137, 426:

⁴³ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, 1981, 280, 281:

⁴⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, 1991, 12, 230:

⁴⁵ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, 1987, 130, 137, 203:

Հայ պատմիչները միջնադարյան Հայաստանում գործածված զենքերի...

րանի զորքի մասին, հիշում է, որ «մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք... և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողինք՝ զթշնամիսն արտահալածել»:⁴⁶ Պատմահայրը հետևյալ ականարկն ունի. «Շէրտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք»:⁴⁷ Իսկ Փավստոս Բուզանդն ասում է. «Շէրտափակ զորս»: Ի դեպ, զրահով պաշտպանված էին լինում ոչ միայն զինվորի իրանը, այլև բազուկները, ազդրերը, իսկ դեմքի և գլխի պաշտպանության համար կային հատուկ ծածկոցներ:⁴⁸ Մ. Խորենացու հիշատակած «տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց»-ը համապատասխանում է վարապանակին: Լանջանոցը մեր պատմիչներն անվանել են նաև ճոշ:⁴⁹

Մ. Խորենացին ականարկ ունի նաև Տիգրան Մեծի ռազմավարության մասին. «Հետեւականարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք. և պարսաւորքն առհասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք, մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք»:⁵⁰

Ձիերի խոցելի մասերը ևս պատում էին զրահով: Ահա և Թովմա Արծրունու հանգամանալի մի նկարագրություն. «... եւ զերիվարսն և զհեծեալս նոցա զինեալ սպառազինօք, շոնջապահս ձիոցն եւ տաշտս գաւակացն եւ զանգապահս ի չորս կողմանս, ձգեալ եւ լանջանցն զէն, եւ բարձրավիզ խրոխտանացն զրահս, եւ ոտնատորոփ փռնկալոյն մանեակս զանգակեալս, եւ մահիկս լուսնածեւ ի մէջ ճակատուն կապեալ, եւ զնիւս երիվարացն երկաթապատ պնդեալ, այլ եւ աստի եւ անտի երիվարի փորոյն տախտակագործ գրգեալ ըստ փորոյն չափու մածուցեալ ի ձեւ վահանի զգործ արուեստի զինուն ցուցանեն»:⁵¹

Թովմա Արծրունին հիշատակում է մազե հրակայուն զգեստներ, որոնցով զինվորները պաշտպանվում էին հրդեհից. «Եւ որք մերձ առ պարսպօքն զճակատն վառեին և զմարտն գրգռէին՝ զգեստն ինքեանց հասուէից կազմեալ... աներկիւղ մնալով ի հրոյն տոջորման է...»:⁵²

⁴⁶ Մովսէս Խորենացի, 1981, 86:

⁴⁷ Մովսէս Խորենացի, 1981, 86:

⁴⁸ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, 1981, 281:

⁴⁹ Տե՛ս Ներսէս Շնորհալի 1829, 34:

⁵⁰ Մովսէս Խորենացի, 1981, 86:

⁵¹ Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ 1917, 220:

⁵² Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ 1917, 220:

Միջնադարում գործածված զրահները կարելի է բաժանել երեք մասի. առաջին՝ գլխանոց, երկրորդ՝ իրանի պահպանակ (լանջապան) և երրորդ՝ բազուկների ու ազդրերի պահպանակներ («պահպանակք բարձի և բազկի»): Պաշտպանական կարևոր գենք էր վահանը: Վահանով պաշտպանվում էին ոչ միայն անհատապես, այլև զինվորների առանձին խմբեր. նրանք անսպասելիորեն վահանների տակ շղթայով ամուր «բերդեր» էին պատրաստում թշնամու դեմ՝ նման պարսկական բանակի փղերի պատնեշին:⁵³ Նշենք նաև, որ հեծյալների վահանները չափերով ավելի փոքր էին:

Զրահի կարևոր մասերից մեկը, որ պաշտպանում էր զինվորի գլուխն ամբողջովին, սաղավարտն էր: Այն Փավստոսի և Եղիշեի երկերում կոչվել է երկաթե գլխանոց: Սաղավարտները պատրաստվել են պղնձից և երկաթից: Իշխանական սաղավարտները տարբերվել են շարքային զինվորների սաղավարտներից՝ ունեին տոհմական նշաններ: Օրինակ՝ Մանվել Մամիկոնյանի սաղավարտն ունեցել է արծվի տոհմական նշան: Ստ. Օրբելյանը⁵⁴ հիշատակել է վագրապատկեր, իսկ Մ. Խորենացին⁵⁵՝ սաղավարտներին մետաքսյա վիշապներ կրելու մասին: Սաղավարտները հին և միջնադարյան աշխարհում ունեին տարբեր ձևեր և ծառայում էին նաև որպես ռազմական ու սոցիալական աստիճանակարգը բնորոշող տարբերանշաններ:

Պատմիչների տեղեկությունների համաձայն՝ հայ զինվորը, բացի սաղավարտից, կրել է նաև պաշտպանող զրահ, որ հասնում էր մինչև ազդրերը, և դրանց մետաղի կտորները շերտ-շերտ հազցվել են իրար՝ ձկան թեփուկների ձևով: Շերտավոր այդ զրահները, **լանջապանից** բացի, կոչվել են նաև **կողենք**: Զրահի մի այլ տեսակ կոչվել է **վերտք**: Սա էլ պատրաստված է եղել շղթայանման խիտ հյուսվածքով:⁵⁶

Հայ զինվորը սրունքներն ու բազուկները պաշտպանելու համար կրել է նաև **սոնապաններ** ու **բազպաններ** և պատերազմի դաշտում հարմարավետ կոշիկներ՝ **օդ** կամ **մույկ** անվամբ, իսկ զրահի վրա՝ պարեգոտ: Փ. Բուզանդը նկարագրում է հայոց բանակի սպառազինությունը. «Ոտքից մինչև գլուխ երկաթապատ, ամրակուռ և անխոցելի զինվորություն, ուժեղ երիվար և երիվարի անդրդվելի սպառազինություն»:⁵⁷ Այստեղ խոսքը Մանվել Մամի-

⁵³ Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ 1912, 312:

⁵⁴ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելեան, 1910, 38:

⁵⁵ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, 1981, 369:

⁵⁶ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, 1981, 280:

⁵⁷ Փավստոս Բուզանդ, 1987, V դպր., գլ. ԼԵ:

Հայ պատմիչները միջնադարյան Հայաստանում գործածված զենքերի...

կոնյան սպարապետի սպառազինության մասին է: Ի հակադրություն **գու-գազի**՝ անկանոն զորքի (պատերազմի ժամանակ ռամիկներից ու շինականներից հավաքած գունդ)՝ այդպիսի զինվածությամբ աչքի էր ընկնում **մատենիկ** գունդը:⁵⁸

Այժմ հակիրճ ներկայացնենք բերդակործան և բերդապահպան ռազմական միջոցները: Բերդեր քանդելու հիշատակված զինատեսակներից են **էշը**, **փիլիկվանը** և **բաբանը**: Մ. Խորենացու նկարագրությամբ՝ էշ կոչված պարսպաքանդ մեքենան աշտարակաձև և անվավոր էր, վերևը հաստ փայտերով ծածկված: Զինվորները, պաշտպանվելով այդ փայտե պատնեշի տակ, մեքենան մոտեցնում էին պատին և նրա տակից հատուկ կացիններով, մուրճերով ու սակրով քանդում, խարխուլում էին պատի հիմքերը՝ պատը քանդելու կամ անցքեր գոյացնելու նպատակով: Այդ մեքենան կոչվել է նաև խոյ: Մեքենան պարսից Շապուհ Բ թագավորի զորքերի կողմից Տիգրանակերտի պարսպի կործանման մասին պատմահոր խոսքերը. «Եւ Յունացն (իմա՝ հռոմեացիները) մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ լեցուցին ի պարիսպն զկոչեցեալ էշսն: Եւ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, եւ ի ներքուստ կացնովք եւ սակրօք երկբերանովք եւ կտցաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն: Եւ նգախարխար արարեալ զայն, որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ (իմա՝ Տիգրան Բ Մեծ – Ռ. Ն.) հոծեալ եւ յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին. եւ հուր ի դրունսն եւ յամենայն կողմանսն վառեալ, եւ քարինք եւ նետք և տեգք արծակեալք լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային»:⁵⁹

Պարսպաքանդ մեքենաներից մեկն էլ կոչվել է **փիլիկվան** (նաև փիլիկոն, փիլիկան, փիլիպա): Ի տարբերություն էշի՝ սրա քանդելու գործիքը հարմարեցված է եղել մեքենայի վրա: Սա պարսպաքանդ ու քարանետ հնագույն պաշարողական սարքավորում էր, բաբանի տարատեսակ: Որ փիլիկվանների գոյությունը գալիս էր հնից, հավաստում է Արիստակես Լաստիվերտցին՝ կապված սելջուկ-թուրքերի կողմից Մանազկերտ քաղաքի պաշարման հետ:⁶⁰ Հեթում պատմիչը, խոսելով Հուլաուի արշավանքների մասին, քանդող մեքենաների շարքում հիշում է նույն էշը, կոչում է այն իշավայրի:⁶¹

⁵⁸ Փավստոս Բուզանդ, 1987, III դպր., գլ. Ը:

⁵⁹ Մովսես Խորենացի, 1981, 350, 351:

⁶⁰ Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիւերտցոյ 1963, գլ. ԺԶ:

⁶¹ Հեթում պատմիչ թաթարաց 1842, 47:

Նահապետյան Ռ.

Բացի քանդող մեքենաներից, քաղաքների նվաճման համար գործադրել են նաև **բաբան** կոչվող քար նետող մեքենա: Արիստակես Լաստիվերտցին գրում է. «Ապա այլ պատերազմական գործի պատրաստեալ, զոր ինքեանք բաբան կոչէին, որ յոյժ ահագին էր, զոր ասէին թէ չորս հարիւր սպասաւորք էին նորա, որք զպարանուն քարշէին, եւ վաթսուն լիտր քար եղեալ ի պարսատիկսն՝ ի քաղաքն ձգէին. եւ առաջի նորա պարիսպը (Մանազկերտի – Ռ. Ն.) կանգնեցին ի բամբակի բեռանց եւ յայլ բազում կարասւոյ, զի մի քար երիցուն հասցէ ի նա»:⁶² Նկարագրության համաձայն՝ բաբանը եղել է մեծ գերան՝ կախված հատուկ հարմարանքով և ամրացված երկաթե գլխիկով: 400 զինվորներ բաբանը շարժել են և հարվածել քաղաքի պարսպին կամ դարպասներին:

Բացի վերոնշյալ մեքենաներից, գործածվել են նաև մի շարք գազային նյութեր, ինչպես հրացանը, որ եղել է հուր ձգող գործիք և նետվել է հատկապես նավերի վրա:⁶³ Թովմա Արծրունին ընթերցողին ծանոթացնում է այդ հրձիգ նյութերի բաղադրության հետ:⁶⁴

Եզրակացություն

Այսպիսով, ուսումնասիրելով միջնադարյան Հայաստանում հարձակողական և պաշտպանական զինատեսակների մասին հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկությունները՝ բավական լայն պատկերացում ենք կազմում հայ ռազմարվեստի վերաբերյալ: Ըստ այդմ ակներև է դառնում, որ զինագործությունը հայերի արհեստագործական ամենահին ճյուղերից էր և ի սկզբանե առավելապես զարգանում էր քաղաքներում: Ըստ մատենագրական նյութերի՝ միջնադարյան Հայաստանում գործածվող զենքերը իրենց գործառույթներով դասակարգվում էին հարձակողական և պաշտպանական միջոցների:

Հայ զինագործները միջնադարում մեծ համբավ էին վայելում, Անի և Դվին քաղաքները զինագործական արհեստի հայտնի կենտրոններ էին, և այստեղ արտադրվող նիզակների, թերի, սրերի, դաշույնների, մարտական կացինների և այլ զինատեսակների հռչակը տարածված էր երկրի սահմաններից դուրս: Պատահական չէ, որ տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ զեն-

⁶² Տե՛ս Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցոյ 1963, գլ. Ժ2:

⁶³ Տե՛ս Սեբէոսի Եպիսկոպոսի 1939, 148:

⁶⁴ Տե՛ս Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ, 1917, 219–220:

Հայ պատմիչները միջնադարյան Հայաստանում գործածված զենքերի...

քերի ու սպառնալիքային տեսակների նկարագրությունները տվել են ոչ միայն հայ, այլև օտար պատմիչները:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Եղիշե վարդապետ 1842, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Վենետիկ, Ի Սուրբ Ղազար, 394 էջ: (*Eğişē vardapet* 1842, *Vasn Vardana ev Hayoc' paterazmin, Venetik, I Surb Ġazar, 394* էջ). *Eghishe Vardapet* 1842, *On Vardan and the Armenian War, Venice, St. Lazarus Press, 394 pages (in Armenian)*.

Թովմայի վարդապետի Արծրունույ 1917, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Թիֆլիս, տպ. Աղանեան, 590 էջ: (*Tovmayi vardapeti Arcrunvo* 1917, *Patmutyun tann Arcrunec', Tiflis, tp. Ağanean, 590* էջ). *Tovma Vardapet of Arcruni* 1917, *History of the House of Arcrunis, Tiflis, Aghanean Press, 590 pages (in Armenian)*.

Հետում պատմիչ թաթարաց 1842, Վենետիկ, ի տպ. Սրբոյն Ղազարու, 90 էջ: (*Hetum patmich tatarac' 1842, Venetik I tp. Srboyn Ġazaru, 90* էջ). *Hetum the Historian* 1842, *Venetian Edition, Venice, St. Lazarus Press, 90 pages (in Armenian)*.

Հարությունյան Բ. 2013, Մեծ Հայքի թագավորության զինված ուժերը, սպառնալիքայինությունը և ռազմարվեստը, Երևան, Փրինթինֆո, 88 էջ: (*Harutyunyan B. 2013, Mets Hayqi tagavorutyun zinvats ujery, sparazinutyuny ev razmarvesty, Erevan, Printinfo, 88* էջ): *Harutyunyan B. 2013, Armed Forces, Weaponry, and Military Art of Greater Armenia, Yerevan, Printinfo, 88 pages (in Armenian)*.

Ղազար Փարպեցի 1982, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 540 էջ: (*Ġazar Parpec'i* 1982, *Hayoc' patmutyun, Yerevan, EPH hrat., 540* էջ). *Ghazar Parpetsi* 1982, *History of the Armenians, Yerevan, YSU Press, 540 pages (in Armenian)*.

Մատթեոս Ուռհայեցի 1991, Ժամանակագրություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 538 էջ: (*Matteos Urhayec'i* 1991, *Žamanakagrutyun, Yerevan, EPH hrat., 538* էջ). *Matthew of Edessa* 1991, *Chronicle, Yerevan, YSU Press, 538 pages (in Armenian)*.

Մովսես Խորենացի 1981, Հայոց պատմություն, Քննական բնագիրը Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Աշխարհաբար թարգմ. և մեկնաբ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 588 էջ: (*Movses Xorenac'i* 1981, *Hayoc' patmutyun, Knnakan bnagiry M. Abeghyani ev S. Harutyunyan: Ašxarhabar targm. ev meknab. St. Malxasyani, Yerevan, EPH hrat., 588* էջ). *Movses Khorenatsi* 1981, *History of the Armenians, Critical Edition by M. Abeghyan and S. Harutyunyan; World Translation and Commentary by St. Malkhasyan, Yerevan, YSU Press, 588 pages (in Armenian)*.

Մովսես Կաղանկատվացի 1969, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, «Հայաստան», 321 էջ: (*Movses Kağankatvac'i, 1969, Patmutyun Ağvanic' ašharhi, Yerevan, "Hayastan", 321* էջ). *Movses Kagankatvatsi* 1969, *History of the Aghvank (Caucasian Albania) Region, Yerevan, "Hayastan", 321 pages (in Armenian)*.

Յովհան Մամիկոնեան 1941, Պատմութիւն Տարօնոյ: Կազմ. և առաջաբան՝ Աշ. Աբրահամյան: Մասն. խմբ.՝ Ե. Տեր-Պետրոսյան, Երևան, ՀՍՍՌ Ժողկրմսովետին կից Պե-

Նահապետյան Ռ.

տական Ձեռագրատուն (Մատենադարան), 300 էջ: (**Hovhan Mamikonean** 1941, *Patmutyun Tarono. Kazm. ev arajaban Aš. Abrahamyan. Masn. xmb. E. Ter-Petrosyan, Yerevan, HSSR Žoğkomsovetin kic' Petakan Jeragraturun (Matenadaran), 300 էջ*). **Hovhan Mamikonean** 1941, *History of Taron, compiled and prefaced by Ash. Abrahamyan; partially edited by E. Ter-Petrosyan, Yerevan, State Manuscript Repository (Matenadaran), 300 pages (in Armenian)*.

Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ 1912, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, տպ. օր. Ն. Աղանեանցի, 427 էջ: (**Hovhannu katogikosi Draxanakertc'vo** 1912, *Patmutyun hayoc', Tiflis, tp. Or. N. Arameanc'i, 427 էջ*). **Hovhannes Draskhanakerttsi** 1912, *History of the Armenians, Tiflis, printed by N. Aghaneants, 427 pages (in Armenian)*.

Ներսէս Շնորհալի 1829, Ողբ Եդեսիոյ, Տփղիս, ի Տպարանի Ներսիսեան դպրոցի Հայոց, 110 էջ: (**Nerses Šnorhali** 1828, *Vogb Edesio, Tpgis, I Tparani Nersisean dproc'i Hayoc', 110 էջ*). **Nerses Shnorhali** 1828, *Lament of Edessa, Tiflis, Nersisian School Press, 110 pages (in Armenian)*.

Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիւերտցոյ 1963, աշխատասիրությամբ Կ.Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 158 էջ: (*Patmutyun Aristakesi Lastivertc'vo* 1963, *ašxatasirutyamb K.N. Yuzbašyani, Yerevan, HSSR GA hrat., 158 էջ*). *History of Aristakes Lastivertsi* 1963, *edited by K.N. Yuzbashyan, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press, 158 pages (in Armenian)*.

Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց 1887, Ս. Պետերբուրգ, Ի տպարանի Ի.Ն. Սկորոխովի, 201 էջ: (*Patmutyun Ġevondea meci vardapeti Hayoc' 1887, S. Peterburg, I Tparani I. N. Skoroxodovi, 201 էջ*). *History of the Armenians, St. Petersburg, I. N. Skorokhodov Press, 201 pages (in Armenian)*.

Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն 1939, Երևան, «Արմֆան», 216 էջ: (**Sebeosi Episkoposi Patmutyun** 1939, *Yerevan "Armfan", 216 էջ*). **Sebeos, History**, 1939, *Yerevan, "Armfan," 216 pages (in Armenian)*.

Ստեփանոս Օրբելեան 1910, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեանի, 618 էջ: (**Stepanos Orbelean** 1910, *Patmutyun nahangin Sisakan, Tiflis, tp. N. Aghaneani, 618 էջ*). **Stepanos Orbelian**, *History of the Province of Sisakan, Tiflis, published by N. Aghanean, 1910, 618 pages (in Armenian)*.

Փավստոս Բուզանդ 1987, Պատմություն Հայոց, բնագիրը՝ Քերովբե Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 456 էջ: (**Pavstos Buzand** 1987, *Patmutyun Hayoc', bnagiry Kerovbe Patkanyani, targm. ev canot. St. Malkasyani, Yerevan, Yerevani hamlsarani hrat., 456 էջ*). **Pawstos Buzand** 1987, *History of the Armenians, original by Kerovbe Patkanyan; translated and annotated by St. Malkhasyan, Yerevan, Yerevan University Press, 456 pages (in Armenian)*.

RAFIK NAHAPETYAN

Doctor of History, Professor

YSU Chair of Archaeology and Ethnography

rafiknahapetyan@mail.ru

0009-0005-8402-3174

ARMENIAN HISTORIANS ABOUT THE WEAPONS AND ARMAMENT USED IN MEDIEVAL ARMENIA

Summary

Gunsmithing was one of the oldest branches of craftsmanship of Armenians. Having separated from blacksmithing earlier than other types of craftsmanship, it was originally a purely urban craft. Armenian gunsmiths gained great fame in the Middle Ages. The medieval cities of Ani and Dvin were well-known centers of armory manufacturing. The fame of spears, swords, sabers, daggers, battle axes and other weapons produced here went beyond the borders of the country. For centuries, Armenian and foreign historians have described the characteristic features of the types of weapons and armaments typical of the given period and often expressed admiration about them. According to literary sources, the weapons used in medieval Armenia were classified by their functions into the following types: a) offensive weapons such as bow and arrow, slingshot, spearhead, javelin, lance, dagger, glaive, sword with a curved blade, sabre, *bayonet*, *poleaxe*, *vaghr* (axe-shaped weapon), hammer, pickaxe; b) siege engines such as battering ram, *pilikvan*, *baban*; c) defensive equipment such as shield, armor; and d) explosives. Each unit of the Armenian army had its own type of weapon and equipment. Thus, the cavalry was armed with lances, spearheads, and swords; they wore defensive armor and helmets. Moreover, horses were also covered with protective armor. The primary weapon of the archers' unit was the bow and arrow. Arrows were kept in large quantities in a special case called a quiver, which hung from the warrior's side. They wore protective shields. The infantry carried *vaghr*, i.e. axe-shaped weapons, poleaxes, maces, glaives. Their defensive equipment included shields, armor, helmets, etc.

Նահապետյան Ռ.

This article aims to summarize the information covered in the works of Armenian historians and classify the types, functions, and significance of the weaponry mentioned by them.

Key words: *medieval Armenia, Armenian historians, gunsmithing, siege engine, bow and arrow, sword, spear.*

NAIRA HAMBARDZUMYAN*

PhD (Philology), Associate Professor,

Leading Researcher,

Institute of Literature after Manuk Abeghian,

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

nairahambardzumyan@yahoo.com

0000-0002-2792-8891

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.126-145

MANIFESTATIONS OF GENOCIDE PSYCHOTRAUMA IN ANDRANIK TSARUKYAN'S NOVELLA "PEOPLE WITHOUT CHILDHOOD"

Abstract

The present study examines the novella "People without Childhood" (1985) by renowned Diaspora Armenian writer, editor, and essayist Andranik Tsarukyan. His works have been translated into several languages, including French, Russian, English, Persian, and Arabic. The *aim* of the study is to analyze Tsarukyan's novellas from the perspective of the manifestations of psychological trauma caused by the Genocide. The research *objectives* are: a) to analyze the manifestations and psychotraumatic transformations of the national orphanhood syndrome; b) to interpret escape from reality, the psychosomatics of the situation, and psychotrauma as a coded marker for

---

* The article has been delivered on 03.05.2025, reviewed on 17.05.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ethnic identification. The study also addresses the following issues: a) body as a socio-psychological object of traumatic experience; b) fear as a causality of reducing rationality. The *scientific novelty* of the research lies in the fact that Tsarukyan's novellas are analyzed for the first time in Armenian scholarship through the lens of genocide psychotrauma. The *actuality* of the study consists in its interdisciplinary nature. The analysis has been conducted within the context of interconnections and interrelations between Literary Studies, Psychology, Philosophy, and Ethnoculture through the application of appropriate methodologies. This approach also allows to examine Tsarukyan's text through the interpretation of subtexts reflecting literary symbolism. The findings of the study may be useful for orientalists, literary scholars, and researchers focusing on genocide-related issues in the Armenian Diaspora. They can also be used in academic programs within philological education.

Keywords: *Andranik Tsarukyan, genocide, orphans, orphanage, psychotrauma, fear, ethnopsychology.*

Introduction

The novella "People without Childhood" by Diaspora Armenian writer, editor, and public figure Andranik Tsarukyan was first published in Beirut in 1939.¹ The novella portrays the story of a generation that lived in Western Armenia in the Ottoman Empire and whose childhood was disrupted by the Armenian Genocide in 1915. That generation endured the massacres and deportation routes, lost their loved ones, and ended up in Arab (Eastern) orphanages. In an anti-pedagogical atmosphere and under harsh conditions, Armenian children who survived the genocide supported one another, lived without a true childhood, and matured prematurely. They were also forced to later struggle fiercely for survival. Andranik Tsarukyan's autobiographical novella is about that struggle.

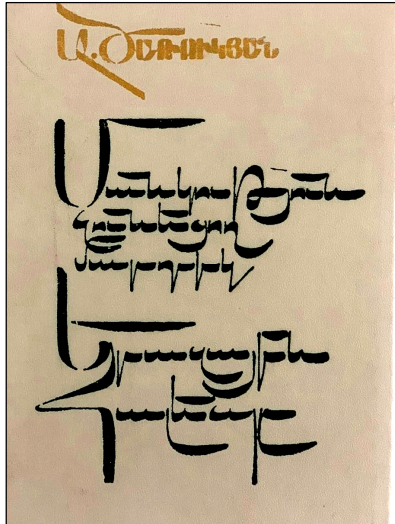
The novellas "People without Childhood" and "Dreamy Aleppo"² by Andranik Tsarukyan, were published in Yerevan³ twice, in 1952 and 1985.

---

¹ Tsarukyan 1985.

² "Dreamy Aleppo" is the organic continuation of "People without Childhood".

³ Tsarukyan 1985. The book was highly praised in the Soviet Press, and the author was widely recognized.

Figure 1: The cover of the Yerevan edition (1985) of the novellas "People without Childhood" and "Dreamy Aleppo" by Andranik Tsarukyan.

A. Tsarukyan wrote the autobiographical novella "People without Childhood" about thirty years after leaving the orphanage. The novella consists of a series of short narrations interconnected in a chain-like fashion, in which the author provides detailed descriptions of the years he and his friends, Onik, Khachik, Harutyun, Gegham, and Levon, spent in the Aleppo orphanage.

"People without Childhood" is Tsarukyan's most famous work, which is one of the most widely read books in Diaspora Armenian Literature.

The book opens with a semi-rhetorical question: "If, in the final moments of agony, you were told that one more day would be granted to you in this world, which day of your life would you wish to relive, Oh wise friend? Which beautiful day from your irretrievable days would you want to return from the depths of time? Would it be the first flutter of your first love? The crowning moment of your greatest triumph, when your glory was turned into a laurel wreath around your worthy forehead...? Which day would you want to return, Oh happy man? Rich in happy days when it is already sunset and the dark shadows are falling upon your horizon...?"⁴

In response to this question, the writer, who has experienced both the good and the evil of this world and grown wise, offers a semi-rhetorical answer: "If only it were given, oh, if only it were given to relive a day from your life, it wouldn't be that tender being with dream-colored eyes that I'd wish to find again, nor the euphoria of victory, nor the great moment of inspiration, nor my nights of pleasure and happiness, nor the evening of my sail, nor even the first cry of my firstborn... If it were granted, oh, if it were granted to live one more day before death, I would wish my childhood to return to me..."⁵ From the

---

⁴ Tsarukyan 1985, 8.

⁵ Ibid, 8.

distance of years, the writer humbly looks back at the "child lost in time." Here is what Antoine de Saint-Exupéry wrote: "I came from my childhood as if from a foreign country. I am not even sure I have lived since then."⁶

In "People without Childhood" the life in the orphanage and the feelings filled with unrealized dreams become recollections for the protagonist-narrator, because that is how he feels. Even in the harsh days of life, he never lost the bright side of his soul.

Manifestation of the National Orphanhood Syndrome

At the core of the novel are the orphans, and the orphanage-kindergarten – with its harsh mothers (caretakers), father (the director), and guards. When telling about the orphanage, the protagonist lives through the pain and misfortune of each of his friends, but also with a dream of the future: "We had no childhood because we were Armenian and we were orphans. Could our half-naked, bare-footed and miserable existence on the flagstones in the cold and rain be called childhood? Could deprivation, hunger, tears, strangers' indifference and relatives' cruelty be called childhood..?"⁷

Each of them later historicizes their past, creates a stable lifestyle and philosophy of life, and manages to integrate into society and economically control their material, emotional, and intellectual resources. They are also able to resist the challenges of the adult world and the falsities imposed by it, when they begin to build their own *moral and ethical* standards: "We were not only orphans. The orphanhood mask of sadness and deprivation was not on our faces. We did not feel a lack of kindness and care. We possessed a collective face - harsh, cruel, evil. We were filled with hatred toward people and toward each other. Lies, deceit, and fraud were our weapons. It was a common rule to beat the weak and to be beaten by the strong. We were ready to tear, stab, and bleed each other for merely a piece of bread the size of a palm. Love was a meaningless word; friendship was an unknown feeling to us. Bread was our friend, relative, and love."⁸

In the novel, the mental state of the children in the orphanage, or as the author calls it, the "kindergarten", is revealed through several decades by

---

⁶ De Saint-Exupéry 2001.

⁷ Tsarukyan 1985, 9.

⁸ Ibid, 10.

means of various stories conceived by the author and passed on to future generations, which complement each other in a narrative sequence.

Figure 2: Orphans during the First World War.

For him, the world gradually detaches from the confines of the orphanage and acquires a real embodiment. This circumstance is also reflected in the novella “Dreamy Aleppo,” where the hero is the same but more mature.

The author speaks about the genocide as an evil through the depiction of the orphanage-kindergarten. He manages to convey the fundamental problems created under the influence of this evil to the reader without resorting to explicit *psychoanalytic* or *psychopathological* solutions. Tsarukyan does not conceal these issues at all, unlike the survivals of the genocide.

Each child in the orphanage, within a symbolic domain, possesses their own perception of boundaries through a gender-based political and socio-cultural subjectivity that the reader immediately notices. However, in the historical timeframe of the story, as a starting point, none of the children, not even the author, who is also the protagonist and the narrator of the novella, perceive this. He goes through all the stages of adolescence, puberty, and youth, becoming mature by overcoming historically imposed realities as well as their psychopathological and socio-psychological consequences. The author is able to speak about these events only many years later: “They are orphans. Armenian

orphans. Those people among the people of the globe who hate their childhood..."⁹

During the 30–40 years following the genocide, Andranik Tsarukyan mentally developed the narratives included in the two novels. These are noteworthy for their psychopathological and socio-psychological subtexts.¹⁰ Prior to this, he addressed the childhood traumas¹¹ that were transformed and generated after the genocide on various occasions and in various formulations. In order for these not to continue as life prohibitions, the author articulates them through a fictional text by making aesthetic references and creating personal-authorial narrations.

When analyzing literary works such as Andranik Tsarukyan's "People without Childhood," it is essential to consider the circumstances¹² of the denial of the genocide, which has been accompanied by a *concentrated mourning* of its victims. These experiences have continuously transformed (transgenerated) within the political, economic, social, and cultural shifts of the 20th century.

Following the First World War and the Armenian Genocide, such transformations also reflect changes that took place in Armenian culture. They mark the logic of the evolution of human thought within complex and unstable subtexts of political, economic, and social demands, where the issue of genocide and the resulting syndrome of orphanhood deeply concerned all of humanity and was not perceived as a unique traumatic problem.

Psychotraumatic Transformations and their Manifestations

In Andranik Tsarukyan's novellas "People without Childhood" and "Dreamy Aleppo," psychoclinical and socio-cultural *traumatic* manifestations are neither partial nor individual. These are *recurring* patterns, reproduced in such circumstances where the individuals involved had no power to choose their situation, no space for self-reflection, nor any opportunity for protection. As Tsarukyan writes: "But I also know that there exists a forgotten multitude in the corners of the world, tens of thousands of sorrowful boys like me, who were, and will remain, the most unfortunate people on Earth, because they had no

---

⁹ Tsarukyan 1985, 12.

¹⁰ Cartwright 2024.

¹¹ Schaal, Elbert 2006.

¹² Curthoys, Docker 2008.

childhood. I know that our childhood was an unnamed courtyard, a hellish mixture of misery and suffering, the mere memory of which, even years later, keeps our hearts hardened and our souls scorched. We had no childhood because we were Armenian and we were orphans.”¹³

In the novella “People without Childhood”, traces of the author’s traumatic memory are present – traces that continue to resonate in “Dreamy Aleppo” as well. It was impossible to speak about those experiences at the moment they occurred, primarily because their bearers were children. Over time, however, as some of them matured, the trauma was transmitted from one generation to another, ensuring and expressing the *intergenerational transmission* of memory, not through the traditional parent-child dynamic, but that of author to reader. In Tsarukyan’s case, this transmission occurred through a *fictional text*.

The traces of *traumatic memory* often appear as utterly *mute* signs, because the children who had lost their parents and had been torn from their familiar environments were so deeply oppressed that even their intellectual capacities seemed numb and frozen. However, what is even more disturbing is that during the period between the actual events and the children’s arrival at the orphanage, the truth had been distorted by the perpetrators of the genocide.

Bearing the heavy burden of the post-genocide trauma, the children in orphanages inherit unfulfilled and unrealized familial and social expectations. These expectations are saturated with rigid ideas, beliefs, and modes of perception that are shaped into imposed demands: “My friends who had no childhood are everywhere. Among them are the wealthy, the poor, artists, the successful and the lost. Life holds no more secrets for them, the days carry no illusions, happiness has no charm because they had no childhood.”¹⁴

Escape from Reality as a Counteraction to Identity

As early as 1637, Descartes wrote that *identity is innate and unchangeable*.¹⁵

In 1968, however, Gilles Deleuze introduced the idea of the individual in a state of *absolute escape*¹⁶, proposing that identity is a constantly shifting,

---

¹³ Tsarukyan 1985, 12.

¹⁴ Tsarukyan 1985, 12.

¹⁵ Sepper 1996.

¹⁶ Deleuze 1994.

multiple object. Thus, the circumstances that operated during a person's past experience are, upon their return, perceived as a process of development located in time, since man is constantly moving forward, creating himself (moving toward self-perfection).

This modern approach leads to the understanding that the past and history are complex, even though they emerged as issues before a child or adolescent during the time of the Genocide. Therefore, the burden is doubly heavy on the adults who accompany, educate, and encourage adolescents on the ethical path toward creative adulthood, especially at the moment when young individuals begin to develop awareness of their ethnic identity. Andranik Tsarukyan is acutely aware of this. That is why, before transforming history into *narrative* and creating the narrativity of history, he organizes all episodes and commits to paper what he has mentally retold a thousand times, as a bitter experience of the past.

In the novella "People without Childhood," while creating the dramatic course of the events of 1915, while listening to familiar voices and conveying them to the reader precisely, the author gradually creates his own story and his own self, the recognition of his own identity. He confirms these through the history of what happened to him and his orphanage friends in the past: "We had no shoes. No socks, no hats. Our only possessions were tin tea cups and brass spoons. Every morning, tea would be shared. We would line up in rows before the washing pot, and the cook would pour tea with a ladle. Another woman would hand out bread. Those in the first rows were lucky. By the time the turn reached the back of the line, the tea would get cold. But the tea being cold was not a big problem. Few drank it. Sweetened with sugar, it had a completely different taste and an unpleasant smell. What mattered were the large baskets of bread placed beside the tea pot, on which all eyes would be fixed."¹⁷

This is, undoubtedly, a form of *escape* from reality, the counterpoint of which is the awareness of identity. Only through that awareness can the path toward the formation of the self begin, where each child may reflect from their own perspective and, in doing so, transform the surrounding world, narrate, and transmit their emotions, experiences, and sensations. The dominant emotions are *abandonment, lack of self-confidence, fear of loss, and mourning*. These

---

¹⁷ Tsarukyan 1985, 14.

transcend the boundaries of fear and become deeply embedded in their emotional sphere: "It was life that suddenly stood before me – harsh and cruel reality, in which one must live and grow, walk forward constantly, but always cautiously and attentively, like someone emerging from forests full of wild beasts and poisonous reptiles, always awaiting a treacherous attack that could come unexpectedly, at any moment and from any direction..."¹⁸ Each of these experiences is infused with a post-genocidal *psychotraumatic* state, and the orphanage boys had lost the chance to process it.¹⁹ This also applies to the antisocial behaviors expressed by orphanage children as part of their psychological adaptation, manifested through hatred, vengeance, and resentment. Within this context, and for the sake of maintaining ethical coherence, it is essential to emphasize the Armenian Genocide perpetrated by the Turkish government in the early 20th century, and its lasting consequences.

Psychosomatics of the Situation:

Psychotrauma as a Cipher of Ethnic Identification

The descriptions of the actions of orphanage children in Andranik Tsarukyan's novella "People without Childhood" can be perceived from a psychoanalytic perspective as a set of *signs* directed toward *the unconscious* – signs that, during the genocide and the following years, manifested as a lived *trauma* that impacted the children's identity and was later passed on to subsequent generations.

The children of the orphanage continue to live, carrying this unresolved issue within themselves, which in one form or another, comes back to life. It is a drama comparable only to an unacceptable death. Though the grief of the genocide in all its emotional intensity was suppressed in children due to their placement in the orphanage, the deep pain found neither space nor time for healing: "And so I go, every time the call of the sea, the sky and the distant horizons, rises within me, the torturing pressure of the surroundings, conditions and boredom becomes unbearable, I go alone, down the roads of the world, to search for my friends who had no childhood, who are everywhere, under every sky and across every meridian. And it happens that I find

---

¹⁸ Ibid, 146.

¹⁹ It should be noted that subsequent generations of the diaspora were forced to struggle for a long time to *preserve and restore their vitality*.

one of them - it always happens - and together we head toward the past, through the mist of opening and emptying bottles. We set out with sweet and tender words of remembrance, with nostalgic outpourings of recollection, until we reach the starting point, there, the frozen spot of our ineffable childhood, the days lived in the orphanage, ultimately to escape together from our broken childhoods, with sorrow and bitterness, with fury and curses ...”²⁰

Later, the emotional states of generations who experienced psychological trauma are transmitted to new generations, resulting in the seemingly healing psychosomatic experiences. Consequently, emotional and psychopathological traumatic manifestations become especially emphasized when national identity issues are discussed among different generations within the same trauma chain.

In Andranik Tsarukyan's novella “People without Childhood”, the children in the orphanage initially lack an understanding of intersubjectivity.²¹ However, through their complex processes of transformation and rediscovery of the self, the transmission of trauma begins to influence them as well. These intricate processes of transformation and rediscovery form a peculiar network, maintaining the absence of intersubjectivity among children within the orphanage environment.

In the novella, the complex process of transmission of intersubjective connection between the two friends Andranik and Khachik – can theoretically be examined within the domain of psychic development, particularly through the lens of *narcissistic* imagination and *reciprocal* friendship, which are further enriched by the flow of their impulses. These are enacted through *bodily* development²² and include an element of eroticism that distinguishes the choice of the object. This is also reflected in “Dreamy Aleppo,” in the episode where it appears that the photograph of the author's mother is with him, which prompts a significant conversation between the two friends. Notably, Tsarukyan evokes the intimate moment when Khachik asks Andranik to let him keep his mother's photo. This contributes to Khachik's erotic maturation – his erotogenization – emerging through the longing for his own mother. The orphanage is perceived

---

²⁰ Tsarukyan 1985, 148–149.

²¹ Freud 1914, 67–102.

²² Hjelle, Ziegler 1992.

as a spatial *locus* separated from the world, which, for a certain period, fulfills the basic *needs* of the children.

It should be noted that these *needs* are not met as a result of being evaluated and addressed through relevant measures, but rather the opposite – in a chaotic and unconditional environment. This is why all the children at the Aleppo orphanage from the very beginning are exposed to the cruelties of the adult world (the cruel mothers, the cruel father): “When the Father entered the courtyard, all games would stop. He would go straight to the Mother’s room. The Mothers and the guards would greet him respectfully. Even the terrifying Mother would start putting on airs, bowing, and her body seemed to become even smaller.”²³ Thus, the injustice, hypocrisy, and lack of freedom prevailing at the orphanage, within a specific spatial-temporal resonance, become harsh trials for children who had survived genocide and had not yet fully overcome their deep sense of insecurity: “When the Father was in the kindergarten, the Mother would turn into a puppet made of sweets soaked in honey and butter...”²⁴ This circumstance complicates the *reflective* processing of injustice or incites a strong sense of entitlement or, as a counter-reaction, hinders children’s creative thinking.

Therefore, when in real life - either during early childhood or later – an event occurs that forces only one option²⁵ of *phantasmatization*, a *clash*²⁶ takes place that makes it impossible for the child to undergo the necessary developmental or formative (repressive) process²⁷. And if the person is already an adult, then they fail the necessary process of the natural development of imagination (phantasmatization). In such situations, mental reactions are determined primarily by the emerged social reality (in this case, *the orphanage*),²⁸ rather than by the subject’s own desires. This is why, instead of developing their creative capacities and skills, orphanage children find themselves exclusively in the roles of either the *persecutor* or the *persecuted*.²⁹

---

²³ Tsarukyan 1985, 30.

²⁴ Ibid.

²⁵ Winnicott 1974, 103–107.

²⁶ Telescoping, Fr. Télescopage.

²⁷ The natural development of imagination.

²⁸ Non-familial.

²⁹ Harutyunyan 2011.

Thus, instead of adopting a revolutionary position in their search for ideals, the child becomes limited by an imposed powerless (infantile) environment. This, in turn, determines the later tendency to cling to familial standards and ideals (if any) and to seek guarantees of security.³⁰ As a result, in this state of complete unawareness, children in the orphanage fail to realize (not avoid) the need for the *psychological* work of creating their own personal program, which distinguishes them from the older individuals working at the orphanage.³¹ During the years spent in the orphanage, the older staff members became role models imposed by physical, psychological, moral, and ideological standards. Consequently, the worldview of the children in the orphanage was shaped by the behavior, thinking, and body language of these senior figures.

One day, a famous intellectual visits the orphanage, someone said to write amusing things, a "cheerful" man who could "make others laugh. Years later, the author expresses his feelings about this "cheerful" man in the following way: "I have now read all of his books. I acknowledge his work, his values, his art. I have also understood why he couldn't speak and just wept. What could a suffering Armenian writer, returning from Der Zor, say to the thousands of orphans of his tribe, whose parents, every spring, would be thrown out by the overflowing Euphrates onto the sand, bone by bone, before his eyes... Under the picture in the yearbook it was written: Yervand Otyan..."³²

Although the novella presents a sequence of images saturated with the dramatic tension of the past, these moments also give way to small joys, through which, the author sketches familiar faces: Hovhannes Aspet, Mushegh Ishkhan, Byuzand Topalyan, Oshakan, Charents.

The Body as a Socio-Psychological Object of Traumatic Experience

Speech, and its articulation as a *libidinal transformation* in the human unconscious, in general, is inseparably connected to the pleasure or suffering located in the body. When it concerns suffering, then it is *mute*. This defined the fate of those who were displaced from the Ottoman Empire and annihilated in the Arabian deserts. They were full of diverse experiences.

---

³⁰ *Conflict* between parents and grandparents, telescoping.

³¹ Tsarukyan 1985.

³² Tsarukyan 1985, 46.

Considering these characteristics of *traumatic memory*, the behavior of children in the orphanage also reveals traumatic repetitions, which were already present at the earliest psychic levels among genocide survivors. In this context, the body becomes part of the *subject's personal history* or *life experience*, as the central issue lies in the creation of *autobiographical memory*. And this memory is preserved within the body, through relevant senses.

Andranik Tsarukyan historicizes his childhood, and what the author includes in this process, all that he gives importance to: his parents, friends, grandparents, and lineage. While living in the present, he manages to detach from it and historicize the past in order not to avoid traumatic memories and stories, and not to devalue his personal memory and its collective restoration, as it takes place in *social situations obscured by silence*. Otherwise, denial and *complete repression* of those memories, as well as *endless recollections* and *re-experiences*, would become barren alternatives that would need to be avoided, just as in the case of moving towards the future in the collective memory.

Their repression reduces the ability to establish connections with the stories of the past devoid of emotions, and the absence of repression leads to the repetition of the same rational outline, which, in turn, hinders any potential development. This phenomenon occurs when a specific event remains unresolved and fails to become part of the past. In such cases, the individual's libidinal capital largely continues as a repetition of the same. This is mostly a consequence of emotional prejudices, rooted in the denial policy pursued by the Turkish government. Tradition combines the unique with the eternal.

Fear as a Causality of Diminished Rationality

Fear plays a central role in the psychology of people who became victims of the genocide. It often escalates into terror, leading to apathy or panic, and later transforms into aggression. This transformation occurs because both the perpetrators and the victims undergo psychological shifts that alter their attitudes – first toward themselves and then toward others.

Fear diminishes rational thought, compelling individuals to act on emotional impulses. The psychological trauma of genocide is transmitted across generations through genetic memory. One does not have to be a direct bearer of the trauma to feel its effects; It is enough to hear about it and contemplate.

The emotional information related to pain, loss, humiliation, and fear is sub-consciously passed on to future generations and is reflected through *genetic memory*.³³

Carl Jung argues that *ethnic memories* are not inherited as such; rather, what is inherited is the potential to re-experience certain types of experiences.³⁴ These are realized as predispositions that compel a person to react to the world in a particular way. Suppressed memories are connected to the hereditary genome³⁵ and become embedded in a person's brain through accumulated emotional experiences. Based on this theory, one can assume that a specific genocidal archetype has also developed among the Armenian people – a particular concept that simultaneously contains emotionally significant elements. These are the enduring residues of emotional experiences that repeat in the personal lives of different generations. The brutal massacres of Armenians, lacking a rational explanation and bearing elements of humiliation, evoke feelings of fear, anxiety, sadness, guilt, and unbearable emotional pain.

Fear is not only an essential component of human existence but also one of the most serious issues of the 20th century.³⁶ The syndrome of the genocide survivor manifests itself primarily through fear and is directed toward the preservation of one's ethnic identity.³⁷ This is why the child of the Armenian mother – both as a child and as an adult – has a constant nervous need for protection; he fears being left alone and abandoned.

In the orphanage in Aleppo, the attitude toward the children reminds the author of the relationship between a ruthless father and helpless children. Under such conditions, feelings of helplessness and rage gradually accumulated among the orphanage children, along with aggression, which was expressed either through attempts to escape from the establishment or through brutal fights among the children themselves.

The only safe and viable way to overcome this situation was to direct it towards the self, since any sign of rebellion would lead to even harsher

---

³³ Marukyan 2014.

³⁴ Adolphs 2013.

³⁵ Crawford 2018.

³⁶ According to Albert Camus - the century of fear. See: Camus, 1990.

³⁷ Numerous studies exist on the overprotectiveness of Armenian mothers toward their children, a continuous and persistent care from early childhood to adulthood, which is regarded as a sign of ethnic fear and anxiety.

punishment. These were the relationships specific to the Aleppo orphanage, and over time, they contributed to the formation of a passive-dependent³⁸ behavioral model among the children – one that provided a sense of apparent safety and protected them from more intense conflicts and punishments from the older staff members of the orphanage.

Another technique employed in the novella is the transformation of children's individual identities into a faceless collective mask³⁹ through group pressure, depriving them of the ability to express free will or make choices.

Death as a Factor in the Revaluation of Life's Meaning

One of the fundamental existential issues of human life is death – the awareness of life's finitude and limitation. In moments of crisis and in situations that threaten existence, a person inevitably turns to the issue of death, seeking to comprehend and reconstruct their attitude toward both life and death. Consequently, death, as a *psychotrauma*, influences a person's worldview and renders their cognitive framework significant in the process of overcoming grief.

The author of the novella "People without Childhood," who was himself one of the children in the orphanage, encountered the reality of death at a very young age. This early confrontation led to shifts in his worldview and raised questions related to it. The resolution of these questions is essential for overcoming grief and integrating the psychological trauma into his inner world, which, in turn, contributes to easing emotional pain and giving meaning to the trauma. These are existential inquiries that call for a reassessment of the author's beliefs related to the existential problem of life and death, faith, the idea of life after death, goals and values, and the perception of human relationships. By overcoming grief, a person forms beliefs that make them stronger and more resilient in the face of life's challenges.

This refers both to many deaths resulting from the genocide experienced during one's childhood, and to the author's personal struggle with the loss of his mother. The novella ends with the death of the author's mother. Having lost his mother, Tsarukyan reflects: "As long as people have a mother, no matter how old they are, they still keep a child's corner within their soul. The mother

---

³⁸ Kagan 1960.

³⁹ Mullen, Migdal & Rozell 2003.

leaves and the person becomes fully grown."⁴⁰ The mother's final wish, expressed in silence as she passed away in her son's arms, was to have a tree planted over her grave instead of a tombstone.

Alongside this, they carry a sense of *mistrust and hostility* toward the outside world, as well as a feeling of *helplessness* on both personal and collective levels - feelings that are closely linked to the denial of the genocide and the injustice of the world. Suchlike beliefs become particularly activated in situations that pose a threat to survival.

At the level of the ethnos, this dimension has a dual manifestation. On the one hand, it includes a tendency to return to the past and to overvalue past realities (including both persecution and victories); on the other hand, it reflects a *postponed life* complex, in which the future is given a primary value, and the present is seen merely as a prelude to a fuller life yet to come.

It is worth noting that Andranik Tsarukyan's novella "People without Childhood" has been republished several times both in Armenia and in various diaspora communities. The novella is one of Tsarukyan's best works and has been translated into several languages, including French,⁴¹ Russian,⁴² English, Persian, and Arabic.

---

⁴⁰ Tsarukyan 1985.

⁴¹ The publishing house "Les Éditions Français Réunis" published the novella "People without Childhood." In the book's brief biography section, Andranik Tsarukyan is presented as a writer and public figure, as well as the editor of the literary weekly "Nayiri." It is noted that many of his works, especially the publicistic book "Old Dreams, New Paths," serve as spiritual bridges cast between the homeland and the diaspora. Referring to "People without Childhood," the publisher writes: "This autobiographical work is a highly emotional piece written with deep sensitivity. Simple, clear, and easy to read, it is a passionate testimony to a stolen childhood - a childhood without tenderness, strict and cruel. The book tells about what happened to the children of those killed during the Armenian massacres of the First World War (1914–1918), who were left orphans, how they lived in the orphanages of Aleppo, Byblos, Greece, and how they were later dispersed around the world..." The French translation of "People without Childhood" was done by Sargis Poghosyan.

⁴² The book was also published in Russian by the "Progress" Publishing House in Moscow, translated by Bulat Okudzhava, and received high acclaim. On this occasion, a review by Dmitry Moldavsky appeared in the magazine "Zvezda" of Saint Petersburg: "This is a very passionate and straightforward book, masculine, with not a trace of sentimentality," the article reads, "And it is precisely the absence of sentimentality that makes the narrative truthful and authentic."

Conclusion

The book is an autobiography told in a simple, direct language and style, which immediately becomes dear to the reader. The foreword to the edition published in Yerevan in 1952 was written by Levon Hakhverdyan,⁴³ through which he gives the reader a comprehensive overview of Andranik Tsarukyan's life and work. Referring to the genocide as an experience of loss and a psychotraumatic event, it is worth noting that it influenced the Armenian national self-consciousness and worldview. The generations descended from genocide survivors carry the emotional memory of their ancestors, reproducing their parents' anger and sorrow, while bearing the heavy responsibility of preserving and transmitting that memory. In the context of ethno-psychological analysis, the most characteristic marker is the high cultural level. This manifests in the careful preservation of traditions, caution toward novelty and change, and the avoidance of radical transformations. The primary function of this strategy is to create an *illusion of protection*, which alleviates the anxiety, and the sense of uncertainty about the future. This form of life preservation should not be confused with a tendency to reject new achievements, as Armenians are creative by nature.

BIBLIOGRAPHY

Շառուկյան Ա. 1985, Մանկություն չունեցող մարդիկ: Երազային Հալեպը: Խմբ. և առաջաբ.՝ Լ. Հախվերդյան, Կազմ.՝ Լ. Արազյան, Երևան, «Սովետական գրող», 302 էջ: (**Carukyan A.** 1985, *Mankutyun chunecogh mardik. Yerazayin Halepe. Khmbag. Ev arajab. L. Hakghverdyan, Kazm. L. Arazyan, Yerevan: Sovetakan grogh hrat., 302 ej*). **Tsarukyan A.** 1985, *People without Childhood: Dreamy Aleppo: Edited and introduced by L. Hakhverdyan, Compiled by L. Arazyan, Yerevan: Soviet Writer Publishing House, 302 pages. (in Armenian)*

Հարությունյան Ա. 2011, Ցեղասպանության հանցագործությունը. Կանխարգելում, դատապարտում և հետևանքների վերացում, Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու 14–15, Արտաքին գործերի նախարարություն, Երևան, 230 էջ: (**Harutyunyan A.** 2011, *Tseghaspanutyan hancagorcutyuny. kanxarghelum, datapartum ev hetevanqneri veracum: Mijazgayin gitajoghovi nyuteri joghovatsu 14–15, Artaqin gortseri nakhararutyun, Yerevan, 230 ej*). **Harutyunyan A.** 2011, *The Crime of Genocide: Prevention, Condemnation and Elimination of Consequences, Proceedings of the International Conference 14–15, Ministry of Foreign Affairs, Yerevan, 230 pages. https://www.mfa.am/filemanager/Statics/the_crime_of_genocide.pdf (in Armenian)*.

---

⁴³ **Tsarukyan** 1985.

Մարուքյան Ա. 2014, Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ հրատ., 332 էջ: (**Marukyan A.** 2014, *Hayoc Tseghaspanutyun hetevanqneri haghataharman him-nakhndirnern u patmairavakan himnavorumnery*, Yerevan, HH GAA patm. Inst., 332 ej). **Marukyan A.** 2014, *The problems of overcoming the consequences of the Armenian Genocide and its historical and legal justifications*, Yerevan, Institute of History of the NAS of the Republic of Armenia, 332 pages. (in Armenian).

Պեշիկթաշլյան Մ. 1987, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 563 էջ: (**Peshikdashlyan M.** 1987, *Yerkeri liakatar joghovacu*, Yerevan, HSSH GA hrat., 563 ej). **Peshikdashlyan M.** 1987, *Complete Collection of Works*, Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, 563 pages. (in Armenian).

Սենտ Էքզյուպերի Ա. 2001, Փոքրիկ Իշխանը, Երևան, «Էդիթ» Պրինտ», 80 էջ: (**Seint-Exupéry A. de** 2001, *Pokrik Ishkhany*, Yerevan, Edit Print, 80 ej). **Saint-Exupéry A. de**, *The Little Prince*, Yerevan, Edit Print, 80 pages. (in Armenian)

Adolphs R. 2013, The Biology of Fear: Review, *Current Biology* 23, R79-R93, January 21, Elsevier Ltd. <https://www.cell.com/action/showPdf?pii=S0960-9822%2812%2901435-2>

Cartwright Ed. 2024, Behavioral Economics (4th Edition) Published January 22, 2024 by Routledge: London, Copyright 2024, 610 Pages, 220 B/W Illustrations. ISBN 9781032414102

Crawford NC. 2018, Fear, Hope, and the Formation of Specific Intention in Genocide. In: Brudholm T, Lang J, eds. *Emotions and Mass Atrocity: Philosophical and Theoretical Explorations*. Cambridge University Press, pp. 42–63.

Curthoys A. Docker J. 2008, Defining Genocide, in *The Historiography of Genocide*, vol. 1, 1st edition, ed. by D. Stone, New York: Palgrave Macmillan, pp. 9–41.

Deleuze G. 1994, *Difference and Repetition*, Translated by Paul Patton, Columbia University Press-New York, 367 p.

Freud S. 1914, On Narcissism. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914–1916): On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works, 67–102.

Hjelle L., Ziegler D. 1992, *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications*, McGraw-Hill Publishing Co.; 3Rev Ed edition (January 1), 624 p.

<http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft0d5n99fd/>

<http://www.academhistory.am/images/downloadfiles/Maruqyan%20Armen%201.pdf>

Schaal S., Elbert T. 2006, Ten years after the genocide: Trauma confrontation and posttraumatic stress in Rwandan adolescents*. First published: 27 March: <https://doi.org/10.1002/jts.20104>

Sepper D.L. 1996, *Descartes's Imagination: Proportion, Images, and the Activity of Thinking*. Berkeley: University of California Press.

Winnicott D.W. 1974, Fear of breakdown // *The International Review of Psycho-analysis*. No. 1. P. 103–107.

Камю А. 1990, Миф о Сизифе. А.М. Руткевич. Москва, изд-во, политической литературы, 118 с. (*Camus A.* 1990, *The Myth of Sisyphus*. A. M. Rutkevich. Moscow: Political Literature Publishing House, 118 p.) (in Russian)

ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվան գրականության
ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող
nairahambardzumyan@yahoo.com

0000-0002-2792-8891

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՏՐԱՎՄԱՅԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿՅԱՆԻ «ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԶՈՒՆԵՑՈՂ ՄԱՐԴԻԿ» ՎԻՊԱԿՈՒՄ

Ամփոփում

Ուսումնասիրության մեջ քննարկվում են սփյուռքահայ հայտնի գրող, խմբագիր և հրապարակագիր Անդրանիկ Ծառուկյանի «Մանկություն չունեցող մարդիկ» (1985) և «Երազային Հալեպը» (1996) վիպակները: Դրանք թարգմանվել են տարբեր լեզուներով՝ ֆրանսերեն, ռուսերեն, անգլերեն, պարսկերեն ու արաբերեն: Ուսումնասիրության նպատակն է՝ Ա. Ծառուկյանի վիպակները վերլուծել ցեղասպանության հոգետրավմայի դրսևորումների տեսանկյունից: Ուսումնասիրության խնդիրներն են՝ ա. որբության ազգային համախտանիշի դրսևորման և հոգետրավմատիկ փոխակերպումների, դրանց դրսևորումների վերլուծություն, բ. իրականությունից փախուստի, իրավիճակի հոգետրավմատիկայի և հոգետրավմայի՝ որպես էթնիկ նույնականացման գաղտնագրի մեկնաբանություն: Քննվել են նաև հետևյալ հիմնախնդիրները՝ ա. մարմինը, որպես տրավմատիկ փորձառության սոցիալ-հոգեբանական օբյեկտ, բ. վախը, որպես ռացիոնալության նվազեցման պատճառականություն: Հետազոտության գիտական նորույթն այն է, որ հայ իրականության մեջ Անդրանիկ Ծառուկյանի վիպակները ցեղասպանության հոգետրավմայի դրսևորումների տեսանկյունից հետազոտվում են առաջին անգամ: Աշխատանքի արդիականությունը պայմանավորված է հետազոտվող նյութի միջգիտակարգայնությամբ: Նյութը վերլուծվել է գրականագի-

տության, հոգեբանության, փիլիսոփայության, ինչպես նաև էթնոմշակույթի փոխադարձ կապերի և առնչությունների համատեքստում՝ համապատասխան մեթոդների կիրառությամբ: Այս հանգամանքը օգնում է Ծառուկյանի տեքստը ուսումնասիրել նաև գրականության խորհրդանշայնությունն արտացոլող ենթատեքստերի մեկնության տեսանկյունից: Ուսումնասիրության արդյունքները կարող են օգտակար լինել արևելագետների, գրականագետների, հայկական սփյուռքում ցեղասպանության հարցերով զբաղվողների համար, ինչպես նաև օգտագործվել բանասիրական ֆակուլտետների կրթական ծրագրերի իրականացման նպատակով:

Բանալի բառեր՝ *Անդրանիկ Ծառուկյան, ցեղասպանություն, որբեր, որբանոց, հոգեպրավմա, վախ, էթնոհոգեբանություն:*

LIANA OHANYAN*

*Responsible Secretary of the
"Historical-Philological Journal"*

of the NAS RA

graduate student Khachatur Abovian Armenian State

Pedagogical University,

liana83ok@gmail.com

0009-0002-0099-9670

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.146-157

KARINE KHODIKYAN'S BIOGRAPHICAL AND CREATIVE PROFILE AND THE "TWO PLAYS" COLLECTION

Abstract

Karine Khodikyan, a contemporary Armenian prose writer, poet, playwright, publicist, translator, and editor, is one of those female writers of our time whose literary and authorial profile is reflected in her multi-genre works. She was the editor of the prose and poetry section of the magazine "Garun" (1989–2001), Deputy Minister of Culture of the Republic of Armenia (2004–2008), founder and Editor-in-chief of the literary and artistic journal "Dramaturgia" (2000 to present), Editor-in-chief of the "Grakan Tert" (2001–2004 and 2012 to present), founder and Editor-in-chief of the website "www.tatron-drama.am" (2018 to present), etc. K. Khodikyan has written poems, stories, plays, novels, and a number of publicistic articles, which aesthetically and artistically reflect the current Armenian national situation and vitally important issues.

She has received a number of awards and prizes for her tireless literary, cultural, and creative activities, and her plays have been staged both in Armenia and abroad, and films have been shot based on her scripts, which have brought new life to Armenian cinema.

---

* The article has been delivered on 24.05.2025, reviewed on 18.06.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

K. Khodikyan's collection "Two Plays" includes the plays "How to Marry an Unmarried Man" (well known as "The Woman After the Rain") and "The Last Gypsy." Both present our days, our everyday life, and human relationships, emphasizing the complex and incomprehensible, ups and downs of the relationship between a man and a woman.

Keywords: *Karine Khodikyan, writer, literary and cultural figure, "Literary Newspaper", "Dramaturgy", creative world, plays.*

Introduction

Karine Khodikyan is a writer whose literary, artistic, and cultural accomplishments define the essence of a modern Armenian prose writer. She has excelled in both poetic and prose genres. Her multi-genre approach is most vividly expressed in her prose, which has undergone a long journey of literary refinement of time. It is noteworthy that K. Khodikyan's plays, through their second life on stage and path to theatrical eternity, make her even more prominent as a voice of contemporary literary and artistic thought. They are also works of universal nature.

Khodikyan's "Two Plays" collection once again addresses the relationships between women and men, as well as several vital issues and stereotypes that remain relevant for all times.

Karine Khodikyan as a Creative Individual and Cultural Figure

K. Khodikyan was born on June 24, 1957, in Akhalkalaki (Samtskhe-Javakheti region, Georgia). "I was born in Georgia, although my ancestors are from Karin. I live in Yerevan, and I am certain I will remain here for the rest of my life, even though my father's grave is in my birthplace, Akhalkalaki. This means I will forever live divided between the land of my ancestors, my birthplace and parents' resting place, and my true homeland,"¹ she once confessed.

She received her primary education in her hometown at the Derenik Demirchyan Secondary School in Akhalkalaki.² She then continued her studies at the Faculty of Philology of Yerevan State University. After graduating in 1980, she

---

¹ Modern Armenian Women Writers. Plays, 2006, p. 6, as well as www.thearmenians.am/hy/authors/42, accessed on 28.04.2025.

² "Zaruhi", Yerevan, 2002, № 17, p. 3. In this article, K. Khodikyan also shares sweet memories of her late father.

returned to Akhalkalaki and worked as an Armenian language and literature teacher at her alma mater from 1980 to 1985.

"I became a philologist, taught at a school, and even worked as a kindergarten teacher and bookkeeper. At the age of thirty-one, I started everything anew – as a journalist for a factory newspaper and then for the 'Garun' magazine."³ From 1988 to 1989, Khodikyan worked as a correspondent for the 'Kerpasagorts' newspaper, and from 1989 to 2001, she served as the editor of the prose and poetry department at Garun magazine. "This beginning coincided with the start of the Artsakh Movement... I was able to remain honest and true in all my publications, from essays to journalistic investigations and political analyses,"⁴ – the prose writer confessed.

Since 1991, Khodikyan has been a member of the Armenian Journalists' Union; in 2001, she joined the Armenian Writers' Union, and in 2005, the Armenian Theatre Union. Since May 2000, she has been the founder and Editor-in-chief of the literary and artistic journal 'Dramaturgia'.⁵ "The journal 'Dramaturgia', founded and edited by Karine Khodikyan, plays an important role, particularly in discovering young playwrights and introducing notable works of foreign drama,"⁶ wrote literary critic Zhenya Kalantaryan. She also emphasized Khodikyan's role as a creator whose plays address both socially significant issues and stand out for their aesthetic explorations.⁷ The journal has consistently featured works by both emerging and well-known authors, as well as pieces by contemporary Armenian playwrights.⁸ Literary critic Armen Avanesyan rightly observes: "...The existence of the 'Dramaturgia' journal is doubly significant. First, it draws attention to this literary genre, and second, it provides an

---

³ Contemporary Armenian Women Writers: Plays, p. 6.

⁴ Contemporary Armenian Women Writers: Dramaturgy, p. 6.

⁵ See more at www.tatron-drama.am/դրամատուրգի-հանդես, where K. Khodikyan provides detailed insights into the creation and presentation of the journal. Notably, in 2009, the journal was awarded the Golden Commemorative Medal by the Armenian Democratic Liberal Party for establishing the unique 'Dramaturgy' journal in Armenian press and dedicating its pages to contemporary Armenian playwrights.

⁶ Kalantaryan 2006, 138.

⁷ Kalantaryan, 2003, p. 167.

⁸ "Aravot," Yerevan, 15.12.2010, № 239, p. 12.

opportunity to comprehensively review the plays written (unfortunately, not staged) over the course of a year..."⁹

From 2001 to 2004, and since March 1, 2012, K. Khodikyan has served as the Editor-in-chief of the 'Grakan Tert', the official newspaper of the Armenian Writers' Union.¹⁰ "This time, she returned with entirely new programs and approaches, returned because she wanted to contribute to the literary life..."¹¹ wrote theater critic Levon Mutafyan.

From 2004 to 2008, K. Khodikyan served as the Deputy Minister of Culture of the Republic of Armenia,¹² adopting the motto: "Culture must be saved from neglect."¹³ Years later, she confessed: "As the Deputy Minister of Culture of Armenia, I got used to sleeping only four hours a day. I would enter my office and forget that I was a playwright."¹⁴ Her tenure was marked by various theatrical and artistic festivals,¹⁵ through which she sought to engage the society in the development and promotion of contemporary culture, encompassing all regions of Armenia.¹⁶ L. Mutafyan, who referred to Karine Khodikyan's office as a "home for cultural figures," writes: "Karine Khodikyan was unlike other officials; her office door was always open. She stood with all artists and cultural figures... Numerous programs and initiatives came to life thanks to Karine Khodikyan."¹⁷

In 2018, Karine Khodikyan became the founder and editor of the website www.tatron-drama.am.¹⁸ The project's goal is to create a unified platform for classical and contemporary dramaturgy and theaters operating in Armenia, strengthening collaboration between national theater and dramaturgy. It also aims

---

⁹ 'Garun,' Yerevan, 2007, № 1–2, p. 106.

¹⁰ 'Azg,' 10.02.2012, No. 24, p. 6: Thanks to the current editor K. Khodikyan, 'Grakan Tert' has always presented innovative solutions to its readers, but it also revisits and recalls interesting and memorable articles published in its pages years ago.

¹¹ Famous Armenian Women of Our Time, Book Two, Yerevan, "Sitoprint" Publishing, 2015, page 148.

¹² See 'Hraparak,' 07.05.2008, № 44, p. 7.

¹³ 'Hartak,' 09.06.2005, No. 20, p. 2.

¹⁴ Regarding the decision to voluntarily resign from the position of Deputy Minister, Khodikyan said: "So that I may be at peace with my conscience" (see 'Taregir,' 18.04.2008, № 21, p. 7; 'Hraparak,' 02.07.2011, № 124, p. 7).

¹⁵ 'Aravot,' 02.11.2006, № 208, p. 3.

¹⁶ See 'Azg,' 28.09.2006, № 184, p. 6.

¹⁷ Famous Armenian Women of Our Time, Book Two, pp. 147–148.

¹⁸ www.tatron-drama.am/about-us, accessed on 28.04.2025.

to address the key issues and developmental trends of contemporary theatrical life through theoretical articles and publications.

An Overview of Karine Khodikyan's Works

K. Khodikyan is a multi-genre writer, creating in both prose¹⁹ and poetry genres. Her poems, published in the late 1980s and 1990s,²⁰ reflect the contemplations of her mind and heart, resonating with the thematic, stylistic, and tonal approaches of renowned Armenian writers such as Sahyan, Teryan, and Charents.

*In my mountains now, the snow is deep,
No sun is shining, no light to keep.
The wind there isn't just a guest,
It's the true master, strong and blessed.
In the mountains' quiet embrace,
The water's clear, cold as lace.
Green hides beneath the bare tree bark,
A quiet secret in the dark.
In my mountains, silence stays,
Clean and pure through all the days.
In my mountains, greatness shows,
Beyond the pain that no one knows...*²¹

As a prose writer, K. Khodikyan is the author of numerous short stories, plays, and journalistic articles.²² Her works have been published both in literary and artistic periodicals of the time and in book collections. These include *Plays*,²³ *The Street of Dead Love*,²⁴ *Two Plays*,²⁵ *The Time of Play*,²⁶ *My Classics*,²⁷ and

---

¹⁹ Ohanyan 2018, 17–58; Ohanyan 2025, 127–135.

²⁰ See 'Garun' magazine, Yerevan, 1989, № 12, p. 57; 1992, № 4, pp. 52–53; 1994, № 1, pp. 28–29; № 5, pp. 20–21, etc.

²¹ 'Garun' magazine, 1989, № 12, page 57.

²² Ohanyan 2018, pp. 72–91; Ohanyan 2025.

²³ Khodikyan 1997.

²⁴ Khodikyan 2001.

²⁵ Khodikyan 2003.

²⁶ Khodikyan 2004. In 2006 this collection was published in Persian in Tehran by the *Naghreh Afraz* publishing house.

²⁷ Khodikyan 2011.

The Great Trilogy, a comprehensive three-volume collection of the writer's prose.²⁸ It is worth mentioning that Khodikyan's first novel, titled *Reverse Return*, has also been published, weaving together the dramatic events and images of our time through the fateful stories of four different heroines.²⁹ Khodikyan's works have been translated into Russian, English,³⁰ Persian, Romanian, Bulgarian, and Spanish.

For her literary and cultural contributions, Khodikyan has received numerous awards and honors. Her plays have been staged both in Armenia and internationally, in Russia, Europe, Georgia, the United States, and beyond. She has also written screenplays for several films, including *Interrupted Childhood* (2012), *Tevanik* (2014), and *Roots* (2016), among others.

The works in the collection Two Plays

This collection is Karine Khodikyan's third book, featuring the plays *How to Marry a Bachelor* (better known as *A Woman After the Rain*) (1998) and *The Last Gypsy* (2002).³¹ The works depict contemporary life, daily routines, and human relationships, emphasizing the complex and enigmatic, often turbulent dynamics between men and women.³² A vivid example of this is the play *How to Marry a Bachelor*, where Khodikyanyan attempts to uncover, through dramatic interplay,

---

²⁸ **Khodikyan**, Book 1, 2013; **Khodikyan**, Book 2, 2015; **Khodikyan**, Book 3, 2016.

²⁹ **Khodikyan** 2024.

³⁰ In 2008, in Yerevan, a collection of plays by the playwright K. Khodikyan titled *Plays* was published in English translation through a state commission. This collection included works previously published in Armenian: *Trilogy of Plays* (*Gates, The City, Station*, as well as *A Treatise on a Handkerchief, The Second Will, Don't Shoot, I'm Dead Already*, and *Attention, Doors Are Opening*. This book was published for international audiences and, perhaps, to establish the writer's voice in world literature (see **Khodikyan**, 2008).

³¹ The play *A Woman After the Rain* was first staged on July 13, 2002, at the G. Sundukyan National Academic Theater, and in 2004, it was performed in Georgia at the P. Adamyan Armenian State Drama Theater in Tbilisi. The premiere rights for *The Last Gypsy* belong to the "Nork" Theater (see Aravot, 27.03.2003, № 57, p. 6). Notably, in 1998, *The Last Gypsy* won the award for "Best Short Film Screenplay" from the Ministry of Culture of Armenia and the "Paradise" company.

³² The literary critic Zhenya Kalantaryan asserts that Khodikyan's female protagonists, representing various social strata, display diverse behavioral and temperamental traits. At the core of these characters lies an exploration of women's psychology and a redefinition of their assigned roles (see **Kalantaryan**, 2021, <https://tatron-drama.am/archives/5440>, accessed on 28.04.2025).

the unpredictable and incomprehensible actions of the male figure. In contrast, she portrays the woman as the cornerstone of a man's success, embodying loyalty and forgiveness.³³ The play also touches upon the theme of love – more precisely, eternal love. Playwright and director Musayel Galoyan writes: "In Khodikyan's play, love ascends from earth to heaven. The most marvelous thing occurs: the individual journeys toward the eternity of love, leaving behind the often-lost battles of love on earth."³⁴ And theater critic Varsik Grigoryan highlights the harmony between Karine Khodikyan as a playwright and Vahe Shahverdyan as the director in their collaborative work: "The author does not overestimate her abilities; she understands the multifaceted burdens and relationships of Armenian women. To convey this idea, the director has crafted an engaging theatrical form, while the actors, regardless of the scope of their roles, have worked with dedication, enriching them with emotion and thought."³⁵

There is an intriguing, progressively evolving, and logically constructed interplay in the plays *How to Marry a Bachelor* and *The Last Gypsy*. These works feature characters, both men and women, engaged in dramatic interactions and collaborative dynamics, highlighting their complexities and emotional depth.

In the first play, the male characters Tigran, Armen, and Mrs. Mari's "second/fifth" husband (mentioned only twice in the play) are contrasted with the female characters through a diverse range of psychological and social expressions. The women, including the main protagonist Anna, her neighbor Mrs. Mari, and Anna's two friends, Arpine and Gayane, are portrayed with distinct temperaments and relationships that influence the narrative and dynamics of the story.

In the second play, the narrative trajectory unfolds around the central character Aram the cobbler, whose personality is further shaped and nuanced by the other characters, his wife Nvard, his sister Anahit, and other relatives. Notably, these plays emphasize the theme of individual self-expression and the psychological journey of making personal decisions, highlighting that both men and women possess the capacity to assert their choices in life.

---

³³ K. Khodikyan has shared that after the staging of the play, people approached her and said, "You helped me believe in myself and continue living." This, indeed, is the ultimate acknowledgment from the public.

³⁴ "Iravunk," 03-05.12.2002, № 94, p. 7.

³⁵ "Hayots Ashkharh," 20.07.2002, № 137, p. 14.

It is important to emphasize that the female characters created by Khodikyan are diverse. They try to fight for their place and role in life, show determination to keep the family together, and more. Here, under the surface of the plot's developments, the relationship between man and woman becomes a kind of drama, even taking the form of a suicide attempt in *How to Marry a Bachelor*. For the sake of family peace and stability, the woman can bear everything silently on her shoulders while considering the opinions of those around her, and relatives, often choosing not to speak up in *The Last Gypsy*.

Karine Khodikyan's collection *Two Plays* can be considered a work filled with social, psychological, and universal themes that creates a deeply dramatic tension. The characters in it are engaged in an eternal struggle for their present and future, never yielding even in the face of the greatest hardships.

Conclusion

From Karine Khodikyan's biographical and creative profile, it is clear that she is one of the contemporary writers characterized by versatility, and the use of expressive means that creatively reinterpret the depiction of various stages and situations of life in diverse and aesthetic forms. In her works, life appears with all its struggles and various expressions, and the characters she creates are people living among us who act, strive, and overcome difficulties.

The plays included in her collection *Two Plays*, *How to Marry a Bachelor* and *The Last Gypsy*, affirm and complete the writer's creative and aesthetic profile. These works present the eternal interplay between women and men, address various social issues, convey dramatic tension, and merge the present with the future.

BIBLIOGRAPHY

«Առավոտ», Երևան, 27.03.2003, № 57, էջ 6: («Arravot», Yerevan, 27.03.2003, № 57, ej 6), «Aravot», Yerevan, 27.03.2003, № 57, p. 6, «Առավոտ», Երևան, 02.11.2006, № 208, էջ 3: («Arravot», Yerevan, 02.11.2006, № 208, ej 3), «Aravot», Yerevan, 02.11.2006, № 208, p. 3 (in Armenian).

Արդիի հայ կին գրողներ. Թատերգություններ, 2006, Երևան, ՀԳՄ հրատ., 6 էջ: (*Ardi hay kin groghner. T'atargut'yunner*, Yerevan, «HGM» hrat.), *Contemporary Armenian Women Writers: Plays*, Yerevan, "HGM" Publication, 2006, p. 6 (in Armenian).

Ավանեսյան Ա. 2007, Հինգ դրամա, «Գարուն» ամսագիր, թիվ 1-2, Երևան, էջ 106-109: (**Avanesyan A.** *Hing drama.- «Garun» amsagir*, Yerevan, 2007, t'iv 1-2, ej 106-109),

Avanesyan A. *Five Dramas – “Garun” magazine, Yerevan, 2007, № 1–2, pp. 106–109 (in Armenian).*

«Գրում եմ ինչ տրված մեկ կյանքում մի քանի կյանք խաղալու համար» (հարցազրույց), 2002, «Զարուհի», թիվ 17, Երևան, էջ 3: (*«Grum yem inch’ trvats mek kyank’um mi k’ani kyank’ khaghalu hamar» (harts’azruys’)*.- «Zaruhi», Yerevan, 2002, t’iv 17, ej 3), “I write to play out several lives in one given life” (interview) – “Zaruhi”, Yerevan, 2002, № 17, p. 3 (in Armenian).

Դանիելյան Ս. Արդի հայ դրամատուրգների գործերը՝ ըստ «Դրամատուրգիա» հանդեսի խմբագիր Կարինե Խոդիկյանի.- «Առավոտ», 15.12.2010, № 239, Երևան, էջ 12: (**Danielyan S.** *Ardi hay dramaturgneri gortsery, yst «Dramaturgia» handesi khmbagir Karine Khodikyan.*- «Arravot», 15.12.2010, № 239, ej 12), **Danielyan S.** *The works of modern Armenian playwrights, according to Karine Khodikyan, editor of the journal “Dramaturgia”- “Aravot”, 15.12.2010, № 239, p. 12 (in Armenian).*

«Հարթակ», 09.06.2005, № 20, Երևան, էջ 2: («Hart’ak», Yerevan, 09.06.2005, № 20, ej 2), «Hartak», Yerevan, 09.06.2005, № 20, p. 2 (in Armenian).

«Հրապարակ», 07.05.2008, № 44, Երևան, էջ 7: («Hraparak», Yerevan, 07.05.2008, № 44, ej 7), «Hraparak», Yerevan, 07.05.2008, № 44, p. 7, «Հրապարակ», Երևան, 02.07.2011, № 124, էջ 7 («Hraparak», Yerevan, 02.07.2011, № 124, ej 7), «Hraparak», Yerevan, 02.07.2011, № 124, p. 7 (in Armenian).

Մեր օրերի հայ անվանի կանայք 2015, գք. երկրորդ, Երևան, «Սիթոփրինթ», 187 էջ: (*Mer oreri hay anvani kanayk’, girk’ yerkrord, Yerevan, «Sit’vop’rint’» hrat., 2015, 187 ej*), *Famous Armenian Women of Our Time, Book Two, Yerevan, «Sitoprint» Pb., 2015, p. 187 (in Armenian).*

Մ.Մ. Աշունը հարուստ է թատերական փառատոններով.- «Ազգ», 28.09.2006, № 184, Երևան, էջ 6: (**M.M.** *Ashuny harust e t’aterakan p’arratonerov.*- «Azg», Yerevan, 28.09.2006, № 184, ej 6), **M.M.** *Autumn is rich in theater festivals. – “Azg”, Yerevan, 28.09.2006, № 184, p. 6 (in Armenian).*

Մ.Բ. Կարինե Խոդիկյանը՝ «Գրական թերթի» նոր խմբագիր.- «Ազգ», 10.02.2012, № 24, Երևան, էջ 6: (**M.B.** *Karine Khodikyany, «Grakan t’ert’i» nor khmbagir.*- «Azg», Yerevan, 10.02.2012, № 24, ej 6), **M.B.** *Karine Khodikyan, the new editor of the “Literary newspaper”.- “Azg”, Yerevan, 10.02.2012, № 24, p. 6 (in Armenian).*

Խոդիկյան Կ. Բանաստեղծություններ, «Գարուն» ամսագիր, Երևան, 1989, թիվ 12, էջ 57, 1992, թիվ 4, էջ 52–53, 1994, թիվ 1, էջ 28–29, 1995, թիվ 5, էջ 20–21: (**Khodikyan K.** *Banasteghsut’yunner.*- «Garun» amsagir, Yerevan, 1989, t’iv 12, ej 57, 1992, t’iv 4, ej 52–53, 1994, t’iv 1, ej 28–29, 1995, t’iv 5, ej 20–21), **Khodikyan K.** *Poems – “Garun” magazine, Yerevan, 1989, № 12, p. 57, 1992, № 4, pp. 52–53, 1994, № 1, pp. 28–29, 1995, № 5, pp. 20–21 (in Armenian).*

Խոդիկյան Կ. 1997, Պիեսներ, Երևան, «Ապոլոն», 175 էջ: (**Khodikyan K.** 1997, *Piyesner, Yerevan, «Apolon» hrat., 175 ej.*), **Khodikyan K.** 1997, *Plays, Yerevan, “Apolon” Pb., p. 175 (in Armenian).*

Խոդիկյան Կ. 2001, Մեռյալ սիրո փողոցը, Երևան, «Ապոլոն», 188 էջ: (*Khodikyan K. 2001, Merryal siro p'voghots'y, Yerevan, «Apolon» hrat., 188 ej*), **Khodikyan K.** 2001, *The Street of Dead Love, Yerevan, "Apollo" Pb., p. 188 (in Armenian)*.

Խոդիկյան Կ. 2003, Երկու պիես, Երևան, «Վան Արյան», 84 էջ: (*Khodikyan K. 2003, Yerku piyes, Yerevan, «Van Aryan» hrat., 84 ej*), **Khodikyan K.** 2003, *Two plays, Yerevan, "Van Aryan" Pb., p. 84 (in Armenian)*.

Խոդիկյան Կ. 2004, Խաղի ժամանակը, Երևան, ՀԳՄ հրատ., 183 էջ: (*Khodikyan K. 2004, Khaghi zhamanaky, Yerevan, «HGM» hrat., 183 ej*), **Khodikyan K.** 2004, *The Time of the Game, Yerevan, "HGM" Pb., p. 183 (in Armenian)*.

Խոդիկյան Կ. 2011, Իմ դասականները, Երևան, Հեղ. հրատ., 184+4 էջ ներդիր (*Khodikyan K. 2011, Im dasakannery, Yerevan, Hegh. hrat., 184+4 ej nerdir*), **Khodikyan K.** 2011, *My Classics, Yerevan, Author's ed., 184 + 4 pp. insert (in Armenian)*.

Խոդիկյան Կ. 2013, Մեծ եռագրություն: Թատերախաղեր, գր. 1, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 352 էջ: (*Khodikyan K. 2013, Mets yerragrut'yun. T'aterakhagher, girk' 1, Yerevan, «VMV-Print» hrat., 352 ej*), **Khodikyan K.** 2013, *The Great Trilogy: Plays, Book 1, Yerevan, "VMV-Print" Pb., p. 352 (in Armenian)*.

Խոդիկյան Կ. 2015, Մեծ եռագրություն: Թատերախաղեր, գր. 2, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 408 էջ: (*Khodikyan K. 2015, Mets yerragrut'yun. T'aterakhagher, girk' 2, Yerevan, «VMV-Print» hrat., 408 ej*), **Khodikyan K.** 2015, *The Great Trilogy: Plays, Book 2, Yerevan, "VMV-Print" Pb., p. 408 (in Armenian)*.

Խոդիկյան Կ. 2016, Մեծ եռագրություն: Արձակ, գր. 3, Երևան, «Արմավ», 288 էջ: (*Khodikyan K. 2016, Mets yerragrut'yun. Ardzak, girk' 3, Yerevan, «Armav» hrat., 288 ej*), **Khodikyan K.** 2016, *Great Trilogy. Prose, Book 3, Yerevan, "Armav" Pb., p. 288 (in Armenian)*.

Խոդիկյան Կ. 2024, Հետադարձ վերադարձ (վեպ), Երևան, «Արմավ», 168 էջ: (*Khodikyan K. 2024, Hetadardz veradardz (vop), Yerevan, «Armav» hrat., 168 ej.*), **Khodikyan K.** 2024, *Return (novel), Yerevan, "Armav" Pb., p. 168 (in Armenian)*.

«Տարեգիր», Երևան, 18.04.2008, № 21, էջ 7 («Taregir», Yerevan, 18.04.2008, № 21, ej 7), «Yearbook», Yerevan, 18.04.2008, № 21, p. 7 (in Armenian).

Քալանթարյան Ժ. 2003, Անդրադարձներ, Երևան, «Զանգակ-97», 232 էջ (*K'alant'aryan Zh. 2003, Andradardzner, Yerevan, «Zangak-97» hrat., 232 ej*), **Kalantaryan J.** 2003, *Reflections, Yerevan, "Zangak-97" Publ. house, p. 232 (in Armenian)*.

Քալանթարյան Ժ. 2006, Ուրվագծեր արդի հայ գրականության, Երևան, «Զանգակ-97», 208 էջ: (*K'alant'aryan Zh. 2006, Urvagtser ardi hay grakanut'yan, Yerevan, «Zangak-97» hrat., 208 ej*), **Kalantaryan J.** 2006, *Outlines of Modern Armenian Literature, Yerevan, "Zangak-97" Publ. house, p. 208 (in Armenian)*.

Քալանթարյան Ժ. Խոհեր արդի հայ դրամատուրգիայի շուրջ, <https://tatron-drama.am/archives/5440>, դիտվել է՝ 28.04.2025 (*K'alant'aryan Zh. Khoher ardi hay dramaturgiayi shurj*), **Kalantaryan J.** *Thoughts on Modern Armenian Dramaturgy (in Armenian)*.

Օհանյան Լ. 2018, Կարինե Խոդիկյանի ստեղծագործական աշխարհը, Երևան, Հեղ. հրատ., 111 էջ: (**Ohanyan L.** 2018, *Karine Khodikyan steghsagortsakan ashkharhy*, Yerevan, Hegh. hrat., 111 ej), **Ohanyan L.** 2018, *The Creative World of Karine Khodikyan*, Yerevan, Author's ed., p. 111 (in Armenian).

Օհանյան Լ. 2025, Կարինե Խոդիկյանի «Պատմողը» պատմվածաշարը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1 (228), Երևան, էջ 127–135: (**Ohanyan L.** 2025, *Karine Khodikyan «Patmoghy» patmvatsashary*, «Patmabanasirakan handes», № 1 (228), Yerevan, ej 127–135), **Ohanyan L.** 2025, *Karine Khodikyan's "The Storyteller" series of stories*, «Journal of History and philosophical», № 1 (228), Yerevan, pp. 127–135 (in Armenian).

Khodikyan K. Plays, Yerevan, «Van Aryan» Pb., 2008, p. 157.

www.thearmenians.am/hy/authors/42, accessed: 28.04.20225.

www.tatron-drama.am/դրամատուրգի-հանդես, accessed: 28.04.2025.

www.grakantert.am, accessed: 28.04.2025.

ԼԻԱՆԱ ՕՀԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի

պատրաստման պարտուղար,

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ ասպիրանտ

liana83ok@gmail.com

0009-0002-0099-9670

ԿԱՐԻՆԵ ԽՈԴԻԿՅԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ, ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴԻՄԱՊԱՏԿԵՐԸ ԵՎ «ԵՐԿՈՒ ՊԻԵՍ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

Ամփոփում

Հայ ժամանակակից արձակագիր, բանաստեղծ, դրամատուրգ, հրապարակախոս, թարգմանիչ Կարինե Խոդիկյանը մեր օրերի այն կին գրողներից է, որի գրական-հեղինակային դիմապատկերն արտացոլում են իր բազմաթանր ստեղծագործությունները: Նա եղել է «Գարուն» ամսագրի արձակի և պոեզիայի բաժնի խմբագիր (1989–2001 թթ.), Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի փոխնախարար (2004–2008 թթ.), «Դրամատուրգիա» գրական-գեղարվեստական հանդեսի հիմնադիր-գլխավոր խմբագիր (2000 թ. առ այսօր), «Գրական թերթի» գլխավոր խմբագիր (2001–2004 թթ.)

և 2012 թ. առ այսօր), «www.tatron-drama.am» կայքի հիմնադիր-խմբագիր (2018 թ. առ այսօր) և այլն:

Կ. Խողիկյանը հեղինակել է և՛ բանաստեղծություններ, և՛ պատմվածքներ, և՛ պիեսներ, և՛ վեպ, և՛ մի շարք հրապարակախոսական հոդվածներ, որոնք գեղագիտորեն արտացոլում են ներկա հայ ազգային իրավիճակն ու կենսական կարևոր հարցեր:

Գրական-մշակութային, ինչպես նաև՝ ստեղծագործական անխոնջ գործունեության համար արժանացել է մի շարք մրցանակների և պարգևների, իսկ պիեսները բեմադրվել են ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ՝ արտերկրում, գրած սցենարների հիման վրա՝ նկարահանվել ֆիլմեր, որոնք նոր շունչ են բերել հայկական կինոյին:

Կ. Խողիկյանի «Երկու պիես» ժողովածուն ընդգրկում է «Ինչպես ամուսնացնել ամուրուն» (առավել հայտնի՝ «Կինը անձրևից հետո») և «Վերջին գնչուն» պիեսները, որոնցում ներկայացվում են մեր օրերը, կենցաղը, մարդկանց առնչությունները՝ շեշտադրելով կնոջ և տղամարդու բարդ, վայրիվերումներով լի փոխհարաբերությունները:

Բանալի բառեր՝ *Կարինե Խողիկյան, գրող, գրական-մշակութային գործիչ, «Գրական թերթ», «Դրամատուրգիա», ստեղծագործական աշխարհ, պիեսներ:*

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ*

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

grakanagetgasparyan@gmail.com

0009-0004-7317-4535

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.158-179

ԱՆԱՌԱԿ ՈՐԴՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԿԱՄ՝ ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԸ ԱՍՏԾՈՒ ՀԱՅԱՑՔԻ ՆԵՐՔՈՒ

Ամփոփում

Եղիշե Չարենցը հեղափոխության, հայրենիքի փրկության ճիգերի ու գրական-քաղաքական պայքարի միջով եկավ հասավ Աստծու գաղափարին: Այս ճանապարհը նա անցավ՝ թափանցելով հոգևոր այնպիսի ոլորտներ, որտեղ Կոմիտասն էր, որտեղ հայ ու համաշխարհային գրականության դեմքերն էին՝ Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցը ու Գրիգոր Նարեկացին, Շեքսպիրն ու Դանտեն...

Չարենցը՝ մուսաների որդին էր, երբեմն անգամ Անառակ որդու երևույթով, շատ լավ գիտեր, որ «Եվ ճանապարհ չկա տառապանքից ուղիղ»:¹ Ամբողջ մի կյանք ծանր փորձությունների միջով անցնելով, ընկնելով հաճախ և բարձրանալով նորից՝ իր խաչը շալակած գնաց Աստծուն ընդառաջ. սպունգով Հիսուսին մոտեցրած քացախի փոխարեն, Երևանի բանտում մեկուսացած, խմեց իր ձեռքով պատրաստած թեյի դառն ու թունդ թանձրուք, իսկ շուրթերին խաչված Փրկչի նույն խոսքերն էին՝ «Տե՛ր, մի լքիր դու ինձ»: Եվ Տերը չլքեց. Ծնունդի ու Հայտնության բերկրանքը պարզևողը նրան շնորհեց նաև Հարության ու Վերածնունդի հրաշքը...

Բանալի Բառեր՝ *Եղիշե Չարենց, Կոմիտաս, Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց, Գրիգոր Նարեկացի, Աստված, Տեր, հավատ:*

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.04.25, գրախոսվել է 22.07.25, ընդունվել է տպագրության 29.08.2025:

© 2025 հեղինակ(ներ): Բաց հասանելիությամբ հոդված է՝ Creative Commons լիցենզիայի (ոչ առևտրային 4.0 միջազգային լիցենզիա) պայմաններին համապատասխան:

¹ **Չարենց** 1983, 589:

Ներածություն

1935–1937 թթ. Չարենցը հայտնվել էր քաղաքականապես անվստահելի գրողների շարքում: Նրան ենթարկում էին հարցաքննությունների, նվաստացումների և հրապարակային քննադատության:

Չարենցի անտիպ ժառանգությունն ընդգրկում է այդ նույն 1935–1937 թթ., որոնց հիմնական բովանդակությունը քաղաքական հալածանքների սաստկացումն է ու ստեղծագործ միայնակ անհատի ողբերգությունը: Թեև ծալված վերահսկող գործակալի հետապնդումների զգացողությունն իր մեջ երբեք չի լքել նրան, բայց և գիտեր, որ ինչ գրում է, արդեն գրում է միայն իր ու հեռակա կարգով ժողովրդի ու դարերի համար, որովհետև պաշտոնական գրաքննադատությունը մամուլում, գրական ու կուսակցական որոշումներում, կուսակցական և ոչ կուսակցական ժողովներում հալածում էր նրան, բայց սողացող գրաքննությունը այլևս մուտք չունեի գոնե իր անտիպների աշխարհ, քանի որ ինքն արդեն վտարված էր հրատարակչությունից ու գրողների միությունից և իրեն այլևս չէին տպագրում: Նրա մեծ դժգոհությունը ներկայացնող այս բնույթի երկերում կան և՛ գեղարվեստական բարձրարժեք ստեղծագործություններ, և՛ առանձին հիշարժան գրառումներ: Կյանքի և իրականության չափման միավորն այստեղ այլևս միայն և միմիայն հեղափոխությունը չէր, այլ դրանից վեր հավերժական ժամանակը, ուր լիարժեք Չարենցն էր՝ խորապես ազգային ու համամարդկային բանաստեղծը, նա՛, ում նմանով կարող էր հպարտանալ մի ամբողջ ազգ, անգամ՝ նրանից դաղված Դաշնակցությունը, բայց ոչ երբեք բոլշևիկյան վարչակարգը, նրա՛նք, ովքեր Չարենցի պես հանճարին գիտակցված գործողություններով միաբերան տվեցին մահու բերան՝ ուրանալով նույնիսկ հեղափոխության բանաստեղծի նրա ռոմանտիկ պոռթկումները:

Ահա այս անտիպ ժառանգության մեջ Չարենցն է իր անձնական ողբերգությամբ, հայոց պատմությունն է, նրան շրջապատող գրական ու քաղաքական միջավայրն է և, ի վերջո, Աստծու ներկայությունն է՝ որպես հայտնություն. ամեն տեսակի քաղաքական սադրանքներից ու հալածանքներից հետո Չարենցը հասնում է իր հավատի, այսինքն՝ հոգեփրկության վերջին սահմանին՝ Աստվածահայտնությանը...

Բոլորից լքված բանաստեղծը նախ կանգնում է ինքն իր առաջ. ի վերջո, 1935–1937 թթ. ահագնացած այս մարդամթերման մեջ ո՞վ է ինքը՝ ծաղրածո՞ւ, թե՞ հերոս, զո՞հ, թե՞ հաղթող: Իսկ առջևում ոչ միայն իրեն ու իր նման-

Գասպարյան Դ.

ներին ուղղված քաղաքական լկտի քամահրանքն էր, այլև նյութական անապահովությունը, երբ ստիպված պիտի գրքերն ու գրապահարանները վաճառեր:

Իր նմանները նաև իր հետևորդներն էին, մեծ հաշվով իր շուրջ համախմբված աշակերտները, որոնց ևս ամեն կերպ փորձում էին հանել նրա դեմ: Այդպես սեպ խրեցին նրա ու Բակունցի բարեկամության միջև, նրա դեմ հանեցին փայփայած սանին՝ Մկրտիչ Արմենին, և վերջինս ստիպողաբար մեղադրեց Չարենցին: Իսկ գրական հակառակորդների հասցրած քաղաքական մեղադրանքները հաջորդական էին ու անընդմեջ:

Հոգեկան այս մեծ ալեկոծությունն ու բարեկամների փորձությունն ունեցան նաև իրենց բանաստեղծական զայրալից անդրադարձները՝ «Կոչված եմ այսօր ահա ես Չեկա...», «Ներքող երգողներին (Ինձ՝ Խ. Գ. Մ-ից վտարելու առթիվ)», «Մեր նոր ճորտերին», «...Պետությունն՝ ամբողջ իր ապարատով»... Բոլորն էլ գրված են միևնույն օրը՝ 1935 թ. ապրիլի 14-ին: Սրանք որքան գեղարվեստական բարձրարժեք ստեղծագործություններ, նույնքան էլ իրական կենսագրական վավերագրեր են.

Պետությունն՝ ամբողջ իր ապարատով
Ելել է ահա... մի պոետի դեմ,–
Էլ ինչպես ես ինձ ահով չդիտեմ
Ու չհիանամ իմ «բիրտ» սֆաթով,–
Եվ... զարհուրելի իմ ուժով հպարտ,–
Չբացականչեմ՝ «– Հերո՛ս եմ ու մարդ!!!»:²

Նույն այս մղձավանջային օրերին, ավելի ստույգ՝ 1935 թ. մարտից Չարենցի պոեզիայում աստիճանաբար խորանում են զառանցական տեսիլները: Քաղաքական բռնությունը ներկայանում է տարբեր պատկերներով ու կերպարանքներով՝ ցնորական տեսիլներ, զառանցական հոգեզալարքներ, քիմեոներ... Անգամ՝ ոչ թե զառանցանք, այլ կրկնակի խորացում՝ «Չառանցանք զառանցանքում»... Ահա դրանցից մեկը՝ «Չառանցանք».

Ատամնաթափ մի մարդ, գանգը նման կապկի,
Նստել էր կոկորդիս և ինձ խեղդում էր...
Թույն էր թորում նա իմ գիշերային շապկին–
Եվ անունը նրա... «Քնքշություն» էր...:³

² Չարենց 1996, 89:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

Ահա այս պայմաններում նրան փրկության եկան այնպիսի երկնային ուժեր, որոնց անուններն են՝ Կոմիտաս, Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց, Գրիգոր Նարեկացի և Աստված: Չարենցի թիկունքին իրենց ձեռքը դրեցին նաև Շեքսպիրն ու Դանտեն: Խմբագրեց և թարմացրեց Շեքսպիրի՝ Հ. Մասեհյանի կատարած թարգմանությունը, մտադիր էր նորովի թարգմանել: Իսկ Դանտեն նրա ուղեկիցն ու առաջնորդն էր «Մահվան տեսիլ» պոեմում:

Կոմիտաս

1935 թ. հոկտեմբեր 22-ին Կոմիտասի մահվան լուրը ցնցում է Չարենցին: Այդ զգացողության արտահայտությունն է «Կոմիտաս» պոեմը: Աղավնի Մեսրոպյանը տեսել է ձեռագիրը և նկարագրել՝ կապույտ թանաք, սպիտակ ընտիր լայն թուղթ: Չարենցն ասել է. «Հույս ունեմ, որ շուտով կավարտեմ»: Նրա «Կոմիտաս» և «Կոմիտասի հիշատակին» պոեմները տարբեր ստեղծագործություններ են, միևնույն ներշնչանքի տարբեր արտահայտություններ: Ահավասիկ. «Կոմիտաս»-ը.

Քայլում է մեռյալ դաշտերի և մեռյալ ձայների Մարգարեն
Քայլերով ահեղ, լայնաձիգ՝ լուռության մտրակով քշված:
Հայացքները որպես բևեռներ՝ խրելով հեռուն այն քարե՝
Դաշտերի Հիսուսի նման՝ նրա մեջ մանկության՝ պես նշված:

Բայց եզերքն այս ցուրտ, անհաղորդ, հարթավայրն այս, որ կոխում է նա

Իբրև տուն դարձող տարագիր – այնքան հա՛մր էր արդյոք նա առաջ...

Ոչ... Գյուղի քարերով քշված, իբրև շուն՝ ծեծված անխնա,-

Փախչելով լսում էր և երգ, և ծիծաղ, և թռչնի թևերի շառաչ...:⁴

1936 թ. մայիսի 27-ին Կոմիտասի աճյունը հայրենիք տեղափոխելու այդ անձրևոտ գարնանային օրն իսկ Ե. Չարենցը սկսում է «Կոմիտասի հիշատակին» պոեմի նախնական տարբերակը՝ «Հայրենի երգն ես դու մեր // Վերադարձած հայրենիք...»:⁵ Շարունակել է աշխատանքը մինչև նույն տարվա նոյեմբերի 30-ը՝ Հայաստանի խորհրդայնացման օրվա գիշերը: Ստեղծել է պոեմի երեք տարբերակ. նախնականից բացի, կա միջին 400 տողանոց

³ **Չարենց** 1983, 95:

⁴ **Չարենց** 1996, 11–12:

⁵ **Չարենց** 1983, 612:

Գասպարյան Դ.

տարբերակը, որ տպագրվեց 1954-ին, դրան հաջորդել է ավելի ընդարձակ տարբերակ՝ 142 ութնյակ: Առայժմ վերջնական համարվող տարբերակը նկարագրված և թվագրված է. «Գրված է իննսուն և վեց (96) թերթիկի վրա՝ ընդամենը հարյուր քառասուն և երկու (142) ութնյակ, թվագրված Ա-ից մինչև ՃԽԲ... սկսված է 30.V.1936 թ., ավարտված՝ 30.XI.1936 թ.»։ Գրի է առել վերնագրի 15 տարբերակ:⁶ Առանձին ութնյակներ ունեն մի քանի փոփոխակ:

Սկիզբը.

Հայրենի երգն ես դու մեր՝
Վերադարձած հայրենիք:–
Դեմքիդ տանջանքն է դրել
Անագորույն մի կնիք:–
Եվ հանճարի հեռակա
Հուրն է հանգչում ճակատիդ,
Ինչպես մարող ճառագայթ
Արարատի գագաթին:⁷

«Անձրևն եկավ շաղալեն» երգի տողը մի յուրահատուկ ստեղծագործական հոգեվիճակ է ստեղծել նրա մեջ, դարձել առաջին և երկրորդ տարբերակների զգացական շաղախը, ստեղծել որոշակի կշռույթ, ինչն էլ ընկած է պոեմի տաղաչափության հիմքում: Փաստորեն ժողովրդական երգը խորքից ձև ու չափ է տվել նրա համանվագին:

Առաջին երկու տողերը բանաստեղծը դարձրեց երրորդ տարբերակի բնաբան և հայրենական հանճարի կերպարը կերտեց փիլիսոփայական այս հայեցակետով.

Ա՛խ, ծաղկի սերմն՝ հայրենի
Հող չի հաճախ ճանաչում,
Բայց սերմն հոգու միայն իր
Հայրենիքում է աճում...:⁸

Կոմիտասը նրա համար դառնում է Հայոց եղեռնի, հայրենի հողի, հայոց ոգու, հայրենական հանճարի, համատարած հայրենիքի խորհրդանիշ և

⁶ Տե՛ս **Չարենց** 1983, 612–613:

⁷ **Չարենց** 1983, 305

⁸ **Չարենց** 1983, 313:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

հայության ճակատագիր՝ ժողովուրդը պետք է հավաքվի ու համախմբվի հայրենիքում. որոշակի արտահայտություն է ստանում «Պատգամ»-ի «...քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է» գաղտնագիրը.

Հալածակա՛ն որպես քո
Ո՛ղջ ժողովուրդն այն պահին
Խելակորույս քո ոգով
Չտրվեցի՛ր դու Մահի...
Ո՛չ – չմեռա՛ր այնժամ դու,
Այլ սարսափից խելագար՝
Երազեցիր դառնալ տուն,
Որ աշխարհում էլ չկար... <...>:

Վերադառնա՛ն պիտի դեռ
Հայրենի հողը բուրյան՝
Իբրև նորո՛գ երկրի տեր՝
Ե՛վ Թումանյան, և՛ Տերյան:–
Շիրիմներից իրենց որբ
Իրենց դարձին են նայում
Ե՛վ Դուրյանի սիրտը բորբ,
Ե՛վ Մեծարենցն հմայուն:–

...Միջագետքից – Օրենբուրգ,
Հելեսպոնտից մինչև Վան,–
Ո՛ր աշխարհում արդյոք սուրբ
Չկա մասունք նայիրյան...
Ո՛ր ափերով աշխարհի
Քո մերկ ոտքերը չանցան,–
Օ՛, նայիրյան հանճարի
Հազարամյա Սերմնացան...:⁹

1936 թ. մայիսի 28-ին հայրենի հողին է հանձնվում Կոմիտասի (8/26.X.1869, Քյոթահիա – 22.X.1935, Փարիզ) աճյունը: Փարիզից սփյուռ-քահայ 1.800 ներգաղթյալների հետ Կոմիտասի աճյունը հայրենիք են փոխադրում «Սինեյա» շոգենավով, խմբի մեջ էին Երվանդ Քոչարը, Լևոն Հարություն և նշանավոր այլ դեմքեր:

---

⁹ **Չարենց** 1983, 311, 342:

Գրիգոր Ծերենց հւլաթեցի

1937-ին Չարենցը գրում է «Մի ծեր վանական» պայմանական վերնագրով պոեմը: Ամենայն հավանականությամբ մտահղացել, գուցե նաև սկսել է Կոմիտասին նվիրված պոեմից հետո: Սակայն այս պոեմը ոչ մի կերպ չի կապվում Կոմիտասի հետ, ինչը ենթադրել և անորոշ մեկնաբանություններով իր մոտ պահվող ինքնագրերից առանձին պատահիկներ է հրատարակել Ան. Չարենցը:¹⁰ Տողատակին ծանոթագրված է՝ «Ձեռագրի սկզբի 27 էջերը չեն հայտնաբերված»:

Խառը ինքնագիր սևագրությունը՝ ուղղումներով և տարբերակներով մեր աշխատասիրությամբ տեղ է գտել «Գիրք մնացորդաց»-ում:¹¹ Պայմանական վերնագրերով հայտնի այս երկու նյութերը մեկ ամբողջի մասեր են, որի մաքրագիր տարբերակը թերևս հայտնաբերվի:

Ամեն ինչ տանում է դեպի միջնադար՝ Գրիգոր Ծերենց հւլաթեցու (1349–1425) նախակերպար՝ որպես ժամանակի վկա ու պատմիչ: Առաքել Բաղիշեցին (մոտ 1380-ական թթ. – 1454) իր իսկ վկայությամբ աշակերտել է Գրիգոր Ծերենց հւլաթեցուն, ով եղել է Սուխարա և Ցիպնա վանքերի առաջնորդը:

Առաքել Բաղիշեցու «Եղերերգութիւն ի մահ նահատակութեան Ծերենց Գրիգոր վարդապետի հւլաթեցոյ» տաղը գրված է Գրիգոր Ծերենց հւլաթեցու սպանության առիթով, որը տեղի է ունեցել 1425 թ.: Այդ կապակցությամբ է գրված նաև «Այնքան որդիք են մարմնական» սկսվածքով տաղը:

Ա. Բաղիշեցին հւլաթեցուն նվիրել է նաև արձակ գործեր: Խւլաթեցին եղել է ոչ միայն Բաղիշեցու ուսուցիչը, այլև իր ժամանակի ամենահայտնի եկեղեցական գործիչներից մեկը, գիտուն և ուսյալ մի վարդապետ, ով, իր հերթին, Գրիգոր Տաթևացու հետ մեկտեղ Տաթևի համալսարանում աշակերտել էր Հովհան Որոտնեցուն: Իր ներբողական եղերերգության մեջ Բաղիշեցին հւլաթեցուն բնորոշում է որպես «քաջ ռաբունի», համարում իր ռաբունապետը, իր ըղձալի խրատատուն, ներկայացնում է որպես «խրատիչ քանոն ամենայնի», որպես սրբակրոն մի հոգևորական: Նա Գ. Խալաթեցուն այնքան բարձր է գնահատում, որ նմանեցնում է Գրիգոր Լուսավորչին և Մեսրոպ Մաշտոցին: Նկատի ունենալով, որ Խալաթեցին ծնունդով Քաջբերունիքից էր, Բաղիշեցին նրան ան-

¹⁰ Չարենց 1973, 23–39:

¹¹ Չարենց 2017, 109–134:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

վանում է Գրիգորիոս Բզնունի: Նրա մահը քրդերի արշավանքի ժամանակ ներկայացնում է այսպես.

Եկեալ հասին վաղվաղակի
Ազգն Մարաց, որ Քուրդ կոչի.
Սպանին զհայրն ցանկալի,
Ի Տիպնավանքն երեւելի:

«Ջահն շիջաւ նոր Սիոնի», «Ռաբունապետ Հայոց ազգի», «Շնորհազարդ տանն Հիսուսի // Դու գանձապետ իմաստիք լի», - ահա այսպիսի արտահայտություններով է նա շարունակում իր եղերական ներբողը՝ միաժամանակ և՛ ողբալով նրա մահը, և՛ փառաբանելով նրա անունն ու հիշատակը:¹²

Լենկ Թեմուրի արշավանքների տարիներն են: 1387, 1394, 1399 թվականներին Լենկ Թեմուրի արշավանքներն ավերել էին Հայաստանը՝ թողնելով բազմաթիվ զոհեր, տանելով բազմաթիվ գերիներ: Հարվածի նոր ալիքը գալիս է թյուրքական ցեղերից, որոնց հարաճուն գրոհներից ու պատերազմներից հետո 1453 թ. ընկավ քրիստոնյաների համար փրկության պատվար հանդիսացող բյուզանդական ինքնակալության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը: Նվաճողների առաջնորդ Մուհամեդ Բ սուլթանն այն վերանվանեց Իսլամպոլ: Մինչ այդ սկիզբ առած Հայաստանի ժողովրդագրական քայքայումն է՛լ ավելի խորացավ: Նոր թափ առավ պանդխտությունը: Հայաստանը վերջնականապես մեկուսացվեց արտաքին աշխարհից:

Միջնադար, ավերակ վանք, ամայություն, մոմի աղոտ լույս, մգլահամ խավար, աղոթքի չոքած ծեր վանական, ով վանքում ննջեցյալի համար գիշերով կանգնում է հսկումի և սպասում փոխարինողի, խորշակյալ արտեր, ծերն աղոթում է, որպեսզի անձրև տեղա, ռամիկների խարխուլ խուղեր, սայլեր, եզներ, գոմեշներ: Չարենցը հավանաբար արձանագրել է ճակատագրական պահը. հսկումի կարող էր կանգնած լինել ծերացած աշակերտը սպանված և արդեն ծեր 76-ամյա ուսուցչի համար:

Գրիգոր Նարեկացուց դեպի Տեր Աստված

Գրիգոր Նարեկացու միջոցով Չարենցը հասավ Աստծուն, այդ իսկ պատճառով չենք առանձնացնում: Նարեկացին Աստծու երկրային դեսպանն էր:

¹² Առաքել Բաղիշեցի 1971, 108:

Գասպարյան Դ.

«Ես եմ ճանապարհը»¹³, Հովհաննես Ավետարանչի բերանով ասվում է Տիրոջ խոսքը, որին Չարենցը արձագանքում է մի ամբողջ «Գիրք ճանապարհի» վերնագրված գրքով և դրան հաջորդող կյանքով ու կողմնորոշումով: Տիրոջ ճանապարհի որոնումն այդուհետև Չարենցի համար դարձավ ներքին ծրագիր և նրան տարավ դեպի Աստված, ում ասում էր Տեր...

«Թովմասը նրան ասաց. «Տե՛ր, չգիտենք, ուր ես գնում, ուրեմն ինչպե՞ս կարող ենք գիտենալ ճանապարհը»: Եվ Յիսուս նրանց ասաց. «Ես եմ ճանապարհը և ճշմարտությունը և կյանքը: Ոչ ոք չի գա Հոր մոտ, եթե ոչ՝ ինձանով»:¹⁴

«Ես եմ ճանապարհը», - իր ժամանակի գրական անհավատների մեջ ամենայն իրավունքով կարող էր ասել Չարենցը և քարկոծվել, ինչպես որ եղավ... 1935 թ. մարտից Չարենցի պոեզիայում աստիճանաբար ուժգնանում են ոչ միայն զառանցական, այլև բուն հոգևոր տեսիլները: Նա մեկ թափանցում է աստվածաշնչյան մոտիվների մեջ՝ «Բանք Ժողովողի», ոգեկոչում գաղափարներ ու կերպարներ, հավատաքննիչների վերադարձող միջնադարին ավելանում է նախնադարը՝ մարդ-կապիկը, («Էկլեզիաստես»), մեկ խորանում հայ միջնադարի մեջ՝ Նարեկացի, և, որպես Աստծու, դիմում նրան («Ինչպես հնում վկան այն՝ Նարեկացին»), մեկ ուրվագծում տառապանքի խաչը շալակած և Քրիստոսի պես Գողգոթա բարձրացող տանջահար կերպարներ՝ Գրիգոր Ծերենց («Երբ բարձրանում է նա վեր» - «Մի ծեր վանական»), մեկ տրվում աղոթքների («Իմ լերան աղոթքը», «22.X.1936»¹⁵ «Վերջին աղոթք»):

Դեպի Նարեկացի ու Աստված Չարենցը գնաց Կոմիտասից ու Ծերենցից հետո՝ միևնույն ոգեշնչվածությամբ: Սա հոգեբանական հերթական, բայց արդեն իսկ վերջնական վերափոխման ժամանակ էր:

1936 թ. դեկտեմբերի 6-8-ը Չարենցը գրում է «Ի խորոց սրտի խոսք ընդ Աստուծո» տետրապտիքոսը. չորս սոնետ՝ Նարեկացու կերպարի ոգեկոչմամբ և Արարչին ուղղված խոսքով: Դեպի Աստված տանող ճանապարհի սկզբում Տիեզերական վարդապետ Նարեկացին էր.

Ինչպես դարեր առաջ – վկան Նարեկացի, –
Քեզ եմ հղում ես ողբըս, ո՛վ Արարիչ,

¹³ Տես՝ **Չարենց** 1978, 82–86:

¹⁴ Նոր կտակարան, 1981, 295, գլ. ԺԴ, 5–7:

¹⁵ **Չարենց** 1983, 186, տպագրված է «23.X.1936»:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

Ես՝ մեղսավոր քերթողըս աստվածարյալ դարի,–

Ողջակիզյալ արյունս վարակածին:

Վաղ աղջամուղջն այնքան ըղձյալ Այգաբացի

Մայրամուտի փոխվեց արյունալիճ.–

Ուր մեր Ա՛րևն է նոր սուզվում արյունալի,

Որպես կարմիր գլուխ գլխատվածի...

Նարեկացու առիթով հոգևոր նշանակությամբ Չարենցը հաճախակի օգտագործում է *վկա* բառը, որ այստեղ նշանակում է «Կրոնի համար նահատակված մարդ, նահատակ, մարտիրոս»:¹⁶

Չարենցի Քրիստոսը քողարկված է, ներսում է, աղոթքի պես գաղտնի. մի պահ ինքը դառնում է նրա կրկնօրինակ-նմանակը, որի ոչ միայն ձեռքերն ու ոտքերն են գամված խաչին, այլև ամբողջ մարմինն է մեխված քաղաքական իրականության խաչափայտին:

1937 թ. մարտի 1-ի առավոտյան բանաստեղծը գրառում է անում «Չարչարանաց լեռան աղոթքը» վերնագրով (պահպանվել է քայքայված վիճակում) և Աստծուց խնդրում շնորհք ու կորով՝ «...մերժելու մութ խոսքերի, գաղտնահնչյուն բառերի նույն չնչին խոհն – հաճախ – բյուր կողմերից խուժող պատկերների, <...>, ուստայնների պես անվերջ եկող» բառերի գայթակհությունը՝ «ետ մղելու, ջոկելու, զոհելու, անցնելու դիերի վրայով»:

«Վարժիր ինձ անընդհատ ամենօրյա անկարելի զոհաբերության,– ընտելացրու այն մտքին, օրենքին՝ որ կյանքը ինքը, գոյությունն ինքը՝ անընդհատ, ամենօրյա ընտրություն է՝ մահ անվերջանալի: <...> ...և այս է հանճարների մեծագործությունը՝ նրանց չարչարանաց լեռը, որ հասցնում է մինչև աստղերը, մինչև ոգու նոր տիեզերքներ, կազմակերպելու՝ ոգու սիզիֆյան տքնությամբ անընդհատ խուժող նոր խոհերը ետ մղելով – սակայն և ընտրելով լավագույնը – ստեղծել հնարավորը – предельно возможный լավագույն ընտրությամբ»:¹⁷

Խոսքը հանուն կատարյալի «Սիզիֆյան տքնությամբ անգամ» «ոգու նոր տիեզերքների» հասնելու մասին է: Հանճարն իր խոհերի մեջ Աստծու հետ է խոսում, իր ոգեղեն խոսքի մաքրությունն ու կատարելությունն է ճշտում, իսկ դրսում նրան վերացնելու տարբերակներ էին քննարկում...

¹⁶ Աղայան 1976, 1394:

¹⁷ Չարենց 1983, 477–478:

Գասպարյան Դ.

Եվ նույն օրը շարունակում է. «Չկա ավելի ամեհի պատիժ, քան այն, երբ մարդու դատապարտում են իբրև դավաճանողի մի գաղափարի դեմ, որը հենց նրա միակ սրբազան և միակ – նրա կյանքի միակ գործն ու իմաստը կազմող – գաղափարն ու գործն է, և չկա ոչ մի միջոց այդ «հասարակ» լույսի պես պարզ ճշմարտությունն ապացուցելու: Քանզի չկա տանջանք ավելի մեծ,– և պատիժ ավելի սև,– քան դատել մարդուն՝ նրա սրբազան գաղափարի, նրա ողջ կյանքի միակ գործին դավաճան լինելու համար»:¹⁸

Չարենցի համար Նարեկացին եղել է «լուսապսակ ճակատ», միջնադարյան դպրության պետ, ազգային բարձրագույն հանճարի խորհրդանիշ: Նարեկը եղել է նրա սեղանի գիրքը: Հիմա էլ Չարենցի տուն-թանգարանում պահվում է «Նարեկի» հնագույն մի հրատարակություն (Վենետիկ, ս. Ղազար, 1851)՝ բազմաթիվ նշումների հետքերը վրան: Նարեկացին տևական ներկայություն է ունեցել Չարենցի ստեղծագործական կյանքում, ինչն ավելի խորացավ հատկապես «Գիրք ճանապարհի»-ի գրության ժամանակ և հետո:

Մինչ այդ, նա իր «Էպիքական լուսաբաց»-ը 1930 թ. հունվարի 5-ին ընծայագրել էր Բակունցին՝ «Սիրելի Ակսելին, միակ բարեկամիս», «Մատյան ...»-ից (բան Բ, Գ) վերցված այսպիսի ուղերձով. «Մի՛ եղէց անպտուղ ի փոքր վաստակոյս՝ /Իբրեւ ապաջան սերմանող անբերրի երկրի»:

Նարեկացու ոգին նախ՝ առարկայացավ Չարենցի բառապաշարի ու մակդիրակիր բառապատկերների մեջ: Դա լավագույն ձևով արտահայտվեց «Մահվան տեսիլ» (1933) և թերի պահպանված «Կոմիտաս» (1935) պոեմների մեջ: Ահա օրինակներ «Մահվան տեսիլ»-ից. արեգակնական հանճար, հանճարափայլ պարզև, զարհուրյալ հայացք, ժանգաժանգ, անփայլ և գոսնական տեսիլ, դառնաղետ նվագ, անկոբար դառնություն, արյունոռուտ դեմք, ռազմաճիչ երգեր, դիվահար ամբոխներ: «Կոմիտաս» պոեմում դա նկատելի է պատկերների մեջ (տե՛ս Կոմիտասին նվիրված հատվածում):

Դեպի միջնադար (Սարկավագ Բերդակցի, Աստվածատուր), ինչպես նաև դեպի Նարեկացի՝ բառակազմական, հանգային (հնչյունական) շղթայակապի ավանդույթներով հարուստ է նաև «Գովք խաղողի, գինու և գեղեցիկ դպրության» պոեմը (1932): Բառապատկերներից առանձնացնենք հետևյալները՝ մեծահանդես արվեստներ, քարաքանդակ քաղաքներ, «Շահատակողներ ժանտաղաժան. / – Թեմուրլենկ՝ չարաչք ու չարաժանտ...» և այլն: Իսկ «Ճարտար

¹⁸ Չարենց 1983, 261:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

ճորտեր»-ը Նարեկացու «Այն ճորտն ճոճ էր և ճապուկ» արտահայտության անդրադարձն է:

Ժխտելով այն ամենը, ինչ անցյալինն է, անցյալի մեջ գնահատելով հանդերձ միջնադարի մեծերին, այնուամենայնիվ զարմանալի մի անցումով Չարենցը հենց նրանց է ուղղում այդպիսի խոսքեր.

Օ՛, մռայլախոս դպիրներ սև՛,-
Դո՛ւ, Շնորհալի՛, և դո՛ւ, Նարեկ՛,
Դո՛ւք- պատան մտքի, դու՛ք անարև,
Որ սրտի համար դարե՛ր, դարե՛ր
Կերտել եք դագաղ- պատյան քարե,
Եվ ոգու համար դժնյա տառեր:¹⁹

Չարենցն այստեղ գեղջուկ երգը, ռամիկ հանգը հակադրում է հոգևոր երգին և, ժամանակի պահանջներից ելնելով, նախապատվությունը տալիս առաջինին: Աշխարհիկ գրականությունը բարձրացնելու և հոգևոր-եկեղեցականը քննադատելու՝ ժամանակին շատ սուր բնույթ ընդունած պայքարը Չարենցի ստեղծագործության մեջ արտահայտվել է այդպես, թեև նույն ժամանակի մեջ նրան քննադատեցին միջնադարյան բառապաշար, անգամ՝ «դպրություն» բառը օգտագործելու համար: Առաջանում է յուրահատուկ մի հակադրություն. Չարենցը ժխտում է միջնադարը՝ օգտագործելով միջնադարյան բառազանձ, բանաստեղծական ձևեր ու հնարքներ:

Արդյո՞ք այդ ժխտումը Չարենցի էությունն էր: Ստեղծագործական հետազա քայլերը բարձրագույն աղաղակում են՝ ո՛չ: Դրա արտահայտությունը, ինչպես նշեցինք, առաջին հերթին Նարեկացու «Մատյան...»-ի գլուխների վերնագրով հայտնի «Ի խորոց սրտի խոսք ընդ Աստուծո» տետրապտիքոսն է, այսինքն՝ չորս սոնետից կազմված քառամաս բանաստեղծությունների շարք: Այստեղ, ինչպես Նարեկացին՝ Արարչին, այնպես էլ Չարենցը՝ Առաջնորդին, սրտի խորքից խոսք է հղում՝ տազնապելով իր ճակատագրի համար.

Մի՞թե իրոք այսօր ես դուրս մնացի
Քո արևից, երկրից, ժողովրդից անեզր,-
Չէ՞ զառանցանք արդյոք սա.
Առաջինն ո՞վ երգեց գովքը Այգաբացիդ:²⁰

---

¹⁹ Չարենց 1968, 299:

Գասպարյան Դ.

Այս սոնետի գրության ստույգ ժամանակը հայտնի չէ: Կազմողը թվագրել է 1936: Կարծում ենք բանաստեղծն այն գրած պետք է լինի նոյեմբերի 16-ից անմիջապես հետո, երբ նրան ենթարկեցին հարցաքննության և մինչև դեկտեմբերի 6-ը, երբ սկսեց գրել հիշյալ տետրապտիքոսը:

Տետրապտիքոսի մեջ Չարենցն արդեն այլ է: Եթե նախորդ գործում, խոսքն ուղղելով Առաջնորդին, նա հիշեցնում էր, որ առաջինը ինքը երգեց գովառն Այգաբացի, այսինքն՝ հեղափոխության, և զառանցանքի պես անհեթեթություն է համարում ժամանակի ընթացքից իրեն դուրս թողնելու մտայնությունը, ապա այստեղ արդեն ամեն ինչ փոխվում է: Չարենցը, նախ, Նարեկացու պես խոսքն ուղղում է Արարչին (և ոչ թե Առաջնորդին) և պարզ ու որոշակի հայտարարում, որ Այգաբացը դարձել է արյունալի Մայրամուտ, և որ հեղափոխության ընդհալ գաղափարները գլխատվում են: Ահա տետրապտիքոսի առաջին սոնետը.

Ինչպես դարեր առաջ - վկան Նարեկացի,-
Քեզ եմ հղում ես ողբըս, ո՛վ Արարիչ,
Ես՝ մեղսավոր քերթողըս աստվածարյալ դարի,-
Ողջակիզյալ արյունս վարակածին...

Վաղ աղջամուղջն այնքան ընդյալ Այգաբացի
Մայրամուտի փոխվեց արյունալի՜,-
Ուր մեր Ա՛րևն է նոր սուզվում արյունալի,
Որպես կարմիր գլուխ գլխատվածի...

Բորբ աչքերում սակայն հավատացյալ բյուրոց
Ծովածավալ արյան ցոլքը շառայլածին -
Ցոլանում է, իբրև ցոլք ցնծության մերո:-

Եվ-արեգակն է հին վերադառնում դարձյալ
Արևմուտքից՝ ինչպես մահվան նաշից հառնած
Ղազարեի նման - արևը ետ դառնա...:²¹

Այս ոգին, Արարչին դիմելու այս պաղատանքը՝ «Ինչպես վկան մեր հին՝ Նարեկացին», Չարենցը շարունակում է նաև այս տետրապտիքոսի մյուս սոնետների մեջ: Երկնային հավատի առջև Չարենցն ստեղծում է իր նյութեղեն,

²⁰ **Չարենց** 1983, 123:

²¹ Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ, № 65: **Չարենց** 1983, 195-198-ում տպագրված է վրիպակներով:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

Երկրային կերպարը, որպես մի նոր վկա: Ուրեմն՝ Նարեկացին հանդես է գալիս որպես «հին վկա»՝ ձայնը Աստծուն ուղղած, իսկ ինքը՝ «նոր վկա», որի ուղեկիցն է նյութն ու երկրային հավատը: Երկնային Աստծու դիմաց երկրային աստվածը՝ Մարդը.

Իբրև մի նո՛ր վկա՝ վաղո՛ւց աստվածարյալ՝
Ես՝ երկրային՝ երկրի՛ն լոկ հավատացի,-
Չկամեցա՛, Աստված - ես՝ ինձանից բացի,-
Ոչ գոյություն՝ ինձ պե՛ս գեթ կատարյալ:

Ես անսացի միայն իմ հանճարի ձայնին:-
Ճանաչեցի լոկ նյո՛ւթն՝ ինքնարարիչ,-
Եվ՝ հանճարիս ուժով՝ ենթարկեցի այն ինձ:²²

Եվ այսքանից հետո ահա նրա ճակատագիրը.
Եվ - թունավոր ինքյան, որպես կարիճ՝
Ահա կանգնած եմ - զուրկ անգամ դժնի՛ հացից,-
Եվ կախված է գլխիս - մի արեգնացյալ Կացին:²³

Հաջորդ սոնետում Չարենցն արդեն խոսում է իր երկրային հավատի կորստի մասին: Հիմա արդեն միակը, որին, ինչպես Նարեկացին կարող էր դիմել, Տերն է՝ Արարիչն անծին.

Եվ ես – տխո՛ւր, ինչպես վկան Նարեկացի՝
Ե՛վ զարհուրյալ այնպես, և՛ մենակյաց՝
Զարհուրելի կյանքի հանդեպ անօգ կանգնած՝
Ես ո՛ւմ դիմեմ, ո՛վ Տեր,- արդ՝ Քեզանից բացի:

Ինչո՞ւ այսպես անօ՛գ ես մնացի,
Եվ այնքան բորբ՝ հանկարծ անվերադարձ հանգավ,-
Անդրդովելի հավատս՝ դեպի գալի՛քն անգամ,
Եվ ինձ գերող ներկան-դարձավ անծիր:

Եվ ներբողներս՝ հղած ծագող այգաբացին,-
Արեգակին՝ և՛ իմ, և՛ իմ արյամբ առկայծ,-
Ողբ ու տրտունջ դարձան և փոխվեցին լացի:

²² Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ, № 65:

²³ Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ, № 65:

Գասպարյան Դ.

Կյա՞նքն եմ մեռած արդյոք ոգեկոչում դարձյալ,-
Երազելով, որ այն վերադառնա՝
Ղազարոսի նման՝ մահվան նաշից հառնած:²⁴

Հավատի կորստի տողերն ունեն նաև այսպիսի տարբերակներ. «Եվ անսասան հավատն իմ - անվերադարձ հանգավ // Անդրդվելի հավատն իմ հանդեպ արյամբ անգամ // Եվ ոչ խոսքով միայն ներթողածի»:²⁵

Հիշենք, որ Ղազարոսի հարության մասին տաղեր էր գրում նաև Նարեկացին: Նոր մահացած և թաղված Ղազարոսին Քրիստոսը հարություն է տալիս. «Ղազարէ, արի ե՛կ արտաքս»:²⁶ Այդպես էլ մահվան տագնապների մեջ գտնվող բանաստեղծն էր մտածում, թե մեկը պիտի գա և ասի. Չարենց, դո՛ւրս արի նաշից: Չարենցն ամբողջությամբ տրվում է արարչական շնչին, ազատագրվում երկրայինից, նյութից, իր գովերգած հեղափոխությունից, որին, ահա, արյամբ է վճարում, վերամարմնավորվում որպես մի նոր Նարեկացի և փրկություն հայցում Արարչից: Դրա արտահայտությունն է ամբողջ չորրորդ տունետը.

Քե՛զ եմ կանչում ես արդ, ինչպես Նարեկացին՝
Հղում եմ ողբըս Քեզ՝ սրտիս խորքից,-
Ինչպես շյուղն է հղում շունչն իր Նորքից –
Իբրև տեսիլք՝ հեռվում հառնած Արագածին..

Ինչպես դողդոջ մի շյուղ բարակածիլ՝
Մի երգեցիկ ցողուն - – օվկիանում բերքի՝
Ես դաշտերում անծի՛ր իմ հրկիզյալ Երկրի,-
Արձագանք չեմ լսում իմ երգածի...

Բայց ես գիտեմ, որ դու՝ շնչով ստեղծարար,
Ինչպես անձրև վարար՝ անեզրական արտում,-
Ո՛չ մի մժեղ կամ շյուղ – չես թողնելու ծարավ...

Ես - երգեցիկ եղեգ, - ինչո՞ւ այսքան տրտում
Պիտի դողամ լույսիդ անեզրության հանդեպ,-
Երբ երբեք չե՛ս եղել դու այդքան նենգ...:²⁷

²⁴ Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ, № 65:

²⁵ Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ, № 65:

²⁶ Նոր կտակարան, 1981, 286, ԺԱ: 44:

²⁷ Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ, № 65:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

Ահա, Նարեկացին, ինչպես «անեղծ վկա», Չարենցին առաջնորդում է դեպի Արարիչ: Արարչամերժ (իր բառն է) բանաստեղծը դառնում է Արարչապաշտ. ոգին փրկվում է, բայց մարդը դատապարտված էր գամվելու ժամանակի և իրականության խաչափայտին: Չարենցը խաչվում է ոգեփրկության ճանապարհի հենց սկզբում:

Տարբերակներից մեկում²⁸ Չարենցն իր ժամանակը համարում է «անհավատ դար», իրեն՝ «կարմրակեզ» երգիչ, Արարչի լույսին անգետ, ով, ահա, հավատի է գալիս, ինչը նախկինում համարել է սոսկ «նայիվ միֆ»: Ավելանում է նաև Անառակ որդու վերադարձի առակը. ինքը՝ Չարենցը, ներկայանում է հայրենական երգի հայրական տուն վերադարձող անառակ որդու կերպարանքով:

Նարեկացու ավանդույթը Չարենցի ստեղծագործության մեջ արթնացավ նաև իմաստավոր բաղաձայնայնության կիրառությամբ: Ինչպես ժողովրդական լալաց երգերով Նարեկացին էր իր խոսքը դարձնում ավելի հուզիչ ու ներգործող, այդպես էլ իր ողբերգական ճակատագրի սրտահույզ ապրումները Չարենցն արտահայտեց «մ» և «կ» հնչյունների բաղաձայնայնությամբ, որոնցից «մ»-ն մահն էր գուժում, իսկ «կ»-ն՝ կացինը, արեգնացյալ կացինը, որ կյանքի կեսօրին կարմիր հագած դահիճը կախել էր բանաստեղծի գլխին: 1937 թ. մայիսի 26–28-ին գրում է «Մայրամուտ» շաբթի «Մառ՝ մորմոքում է մայրամուտը» տրիոլետը: Մի քանի տարբերակով գրում է մ տառերի խտացումով մահվան մրուր մաղող «Մայրամուտը» վերնագրով նույնահունչ այլ գործեր՝ «Մառ՝ մորմոքում է Մայրամուտը», «Մխում է մարխը: Մգլահոտ է...», «Մթնում է. մոտ է մայրամուտը...»:

Մահվան թանձր ու անորոշ մշուշը 1936-ի հուլիսի 9–ից՝ Ա. Խանջյանի սպանությունից հետո, ծանր նստել էր նրա հոգուն: Այս ընթացքում «մահ» բառը հաճախակի կարելի է հանդիպել նրա ստեղծագործության մեջ, որ վերածվում է մայրամուտի երգերի՝ «Մայրամուտի երգ», «Մայրամուտներ», «Մայրամուտային I», «Մայրամուտային II»: «Մ» հնչյունների կուտակումով ստեղծվում է մահվան մղձավանջ, մահերգ ու մշուշ: Ահա նարեկյան ողբալիցքով «Մայրամուտ» տրիոլետը.

Մառ՝ մորմոքում է մայրամուտը,
Մահվան մոխիր է մովից մաղում,–
Մեռնում է մութը մթնշաղում,–
Մառ՝ մորմոքում է մայրամուտը:–

²⁸ Տես՝ **Չարենց** 1983, 586:

Գասպարյան Դ.

Մտորումներս մահ են, մութ են,
Մարխե մտքեր են միայն մխում,—
Եվ մորմոքում է մայրամուտը,
Մահվան մրուր է մովից մաղում...²⁹

Նույն կերպ 1936–1937 թթ. Չարենցը ստեղծում է «Կ», «Վ» հնչյունների բաղաձայնությամբ՝ «կաս-կարմիր», «կացին», «կարմրածուփ կեսօր», «կախաղան», «կալանք» «կարմրագրահ կափարիչ» «կաս կաթսաներ» բառերի շեշտադրությամբ նա թանձրացնում է մահվան երանգները («Իմ կեսօրին», «Կեսօր»): «Վ» հնչյունների կուտակումը՝ ոսկևորիկ վաղորդայինին հակադրում է «Վահր ու վրեժ, ռի ու վարակ» («Վաղվաղակի վառել ես վառ», կա մի քանի տարբերակ): Մ, վ, կ տառերի՝ բաղաձայնությամբ պարունակող բանաստեղծություններում շեշտում է մութն ու մահը, կարմիր կեսօրը: Առանձին թղթերի վրա գրում էր կ հնչունով բառեր, որպեսզի օգտագործեր բանաստեղծության մեջ:³⁰

Չարենցը քրիստոնյա հավատացյալ ընտանիքի զավակ էր: Ամեն օր քնելուց առաջ նրա հոր ձեռքին Աստվածաշունչն էր: Ինքը՝ որպես անառակ զավակ, հեռացավ հորից էլ, Աստվածաշնչից էլ: Բայց վերջում իր անցած ճանապարհի տրամաբանությունից խաբված՝ վերադարձավ դեպի հայրն ու դեպի Աստված: Հորը տեսավ Կոմիտասի կողքին և կերտեց նրա կերպարը, Աստծուն տեսավ Տիրոջ պես կանգնած իր գլխին և նրան ուղղեց իր սրտի խոսքը:

Դարանակալ մահվան զգացողությամբ Պ. Դուրյանը «Տրտունջ»-ում գրում էր. «Ո՛հ, նոքա ամենքը զիս ծաղրեր են...// Աստուծո ծաղրն է աշխարհն ալ արդեն»:³¹ Նույն հոգեխռովքով Չարենցն ավելացնում է. «Բայց, ա՛խ, քրքջացել է կյանքը երեսիդ,— // Եվ երգը տվել է քեզ թույն միայն, սի՛րտ»:³²

Չարենցը արյան հարազատությամբ յուրացրել է Նարեկացու արվեստը: Իրավացի էր Պ. Սևակը, ըստ որի՝ Նարեկացու վարպետությունն ու գեղարվեստական արտահայտչականությունն «...Այնքա՛ն բացառիկ, է որ այն <...> ոչ միայն հայ գրականության մեջ ոչ ոքի կողմից չի գերազանցվել, այլև ոչ ոք, բացի Չարենցից, չի կարողացել անգամ մոտենալ նրան»³³: Դա, իրոք,

²⁹ Չարենց 1983, 247, նաև՝ Չարենց 1996, 126:

³⁰ Տես՝ Չարենց 1996, 449–450:

³¹ Դուրյան 1981, 62:

³² Չարենց 1983, 251:

³³ «Дружба народов», 1964, № 6, 234:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

այդպես է, և Չարենց-Նարեկացի կապն ավելի տարողունակ հետազոտության պահանջ ունի:

1935-ին Չարենցը դասախոսել է գրողների միությանը կից գործող գրական ստուդիայում: Անդրադարձել է նաև Նարեկացուն: «Վերստին յաւելւած կրկին հեծութեան նորին հսկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի» խորագրի մեջ հսկող բառը բացատրել է որպես Գրիգոր, ասելով, որ Գրիգորիոս հունարեն նշանակում է ոչ միայն Արթուն, այլև Հսկող: Այս կրկնվող խորագրով Նարեկացին ակնարկել է իր գրած գլուխները, իսկ այն գլուխները, որոնք չունեն այն (Ա, ՂԲ, ՂԳ) գրել է նրա ավագ եղբայր Հովհաննեսը, ինչի մասին Նարեկացին ակնարկում է հիշատակարանում: Մեր կողմից ավելացնենք, որ ՂԲ, ՂԳ գլուխները հավանական են, բայց Ա գլուխը բացառվում է: Դրանք քիչ են և ունեն դավանաբանական բովանդակություն: Չարենցը հղումներ է արել «Մատենան...»-ին՝ «Յաւազանէ կոչեցայ Արթուն <...>: Ի փրկութեան աւուր Հսկող յորջորջեցայ» (ՀԲ, ի): Փրկության ավուր ասելով՝ ըստ Չարենցի՝ Նարեկացին նկատի է ունեցել «Մատենան...»-ի գրության ժամանակը, իսկ իրականում փրկության ավուրը մկրտության ժամանակն է:

Նարեկացու ողբերգության մատյանը Չարենցը կապել է Խորենացու «Ողբ»-ի հետ, ծագումնաբանորեն բխեցրել դրանից:³⁴

1937 թ. մարտին, հավանաբար իր ծննդյան օրվա կապակցությամբ, մի քանի տարբերակով և վերնագրով («Լերան աղոթքը», «Չարչարանաց լեռան աղոթքը») գրում է «Իմ լերան աղոթքը» պոեմը: Հայացքը Աստծուն՝ ի մի է բերում «Քառասնամյա կյանքի» ճանապարհը.

Շնորհապարտ եմ, Տե՛ր, ես առավել սակայն,
Որ կոչեցիր դու ինձ ոչ սոսկական քերթող,–
Այլ ասպետ և պետ, և զինակիր
Եվ սերմնացան աննինջ՝ դժնի ժամանակի:

<...> Ո՛վ դու, որ պետ ես կարգել ինձ՝ տարերքին անդեմ,
Կույր տարերքի ու նյութի տենդը կաշկանդող,–
Տո՛ւր զորություն լինելու, – ինքս իմ դեմ անդող,
Մութ ինքնությունը նյութի ձևով կաշկանդող:³⁵

³⁴ Տե՛ս «Չարենցի հետ: Հուշեր», 2008, 363–372:

³⁵ **Չարենց** 1983, 377, 385:

Գասպարյան Դ.

Բանաստեղծն օգտագործում է «Որ բարբառեն ազնիվ և գեղգեղեն ձեռամբ», «Որք – կկերտեն ոգով և որք «կերգեն ձեռամբ...»»³⁶ արտահայտությունները, որոնց աղբյուրը Աստվածաշնչի «Գիրք թագաւորաց»-ն է՝ «Դաւիթ երգեր ձեռամբ իւրով» (Եբրայերեն բնագրում՝ «Դավիթը կիթառ էր նվագում»), և Խորենացին՝ «Ձի յոյժ գեղեցիկ էր և երգեր ձեռամբ»: Ձեռքով երգել նշանակում է՝ ձեռքով նվագել:³⁷

Եզրակացություններ

Չարենցի ստեղծագործական աշխարհը մի ամբողջ փոթորկոտ օվկիանոս է: Ինչ էլ գրեր՝ ելակետը ժամանակն էր, Հայրենիքն էր և Ինքը՝ իր անձնական կյանքն ու հոգու գաղտնիքը: Համապարփակ հանճարով տոգորված նրա խոսքը կենդանի պատմական ու վավերական արվեստ է, այդ իսկ պատճառով չի հնանում:

Այդ համապարփակ ընդգրկման մեջ կյանքի վերջին տարիներին հայտնվեցին ու հաստատվեցին հայրենի հանճարներ Կոմիտասն ու Նարեկացին, արթնացավ միջնադարը՝ տաղերով ու խորհուրդներով, Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցի և հայ դպրության մյուս մեծությունների կերպարներով: Այս ճանապարհով Չարենցը գնաց իր Աստծուն ընդառաջ: Հավատարացության, աստվածամերժության, կարմիր կնունքի ու բոլշևիկյան պատարագների ամենաթեժ տարիներին, երբ քանդվում էին եկեղեցիներ ու տաճարներ, այրվում էին Ավետարաններ ու բռնադատվում էին հոգևորականներ, Չարենցը գնաց իր աստծվածաորոնման ճանապարհով և խոսքով կառուցեց իր հոգևոր տաճարը:

Նրանք, ովքեր Չարենցին ճանաչում են դպրոցական գիտելիքներով և որոնց գիտակցության մեջ Չարենցը գրանցված է սոսկ որպես հեղափոխության բանաստեղծ, առաջին պահին կոճվարանան նրան տեսնել հոգևոր ոլորտներում: Բայց նրա պես համապարփակ հանճարի ուժն առաջին հերթին գաղափարական և գեղագիտական շարժման ու փոփոխությունների մեջ է. երեկվա պահանջներն այլ էին, այսօրվանն՝ այլ, արտաքուստ դրանք տարբեր են, բայց ներքուստ շատ միասնական, որովհետև միևնույն հոգևոր անհատի կյանքի պատմությունն են:

Չարենցը տեսավ ու հասկացավ, որ իր ողջունած ըղձյալ այգաբացը՝ հեղափոխությունը, երեկվա հեղափոխականների ձեռքով իսկ դառնում է ար-

³⁶ **Չարենց** 1983, 377, 381

³⁷ Տե՛ս **Աբգարյան Գ.**, «Մի հոդվածի աղթիվ», «Գրական թերթ», 1986, № 50:

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

յունալիճ կեսօր ու արեգնացյալ կացին, որ տեսակն սկսել է տեսակին հոշոտել, մի բան, որ կա միայն հանրային կյանքում, բայց ոչ բնության մեջ: Եվ նա հիասթափվեց ոչ թե հեղափոխությունից, այլ հեղափոխության գաղափարներն այդպես աղավաղողներից, նրանցից, ովքեր բազմաձև ցարերի գահին՝ որպես համադաշնություն հանդես եկող մի ամբողջ երկիր մատնել էին բռնության ու գաղափարական ստրկության: Չարենցը տեսավ իր իդեալների խորտակումը, որպես մեկը, ում վրա փլվել էր այդ մահացու կառույցը, փորձեց մխիթարություն որոնել հոգևոր բարձր արժեքների մեջ, որոնք նրան հասցրին Բարձրյալի գաղափարին, ով Տեր է և Աստված:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աբգարյան Գ. 1986, Մի հոդվածի առթիվ, «Գրական թերթ», № 50, 12.12.1986, («Grakan tert», 1986, 12 dektember, № 50). “Literary Newspaper”, 1986, December 12, № 50 (in Armenian).

Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1616 էջ: (*Aghayan E.*, 1976, *Ardi hayereni batsatrakan bararan*, Yerevann, «Hayastan», 1616 e’j.) *Aghayan E.*, 1976, *Modern Armenian Explanatory Dictionary*, Yerevan, “Hayastan”, 1616 pages (in Armenian).

Առաքել Բաղիշեցի 1971, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, աշխատասիրության մ. Ղազինյանի, 352 էջ: (*Arakel Baghishetsi* 1971, Yerevan, GA hratarakchutyun, ashkhatas, irutyamb A. Ghazinyani) *Arakel. Baghishetsi* 1971, Yerevan: Publishing House of the Academy of Sciences, 352 pages. Edited and prepared for publication by A. Ghazinyan.

Գրականության և արվեստի թանգարան, Չարենցի ֆոնդ, N 65: (*Grakanutyan ev arvesti tangaran*, Charentsi fond, № 65). Charents Museum of Literature and Art, Charents Collection, № 65 (in Armenian).

Դուրյան Պ. 1971, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 368 էջ: (*Duryan P.* 1971, *Erkeri zhoghovadsu*, Yerevan, GA hratarakchutyun, 368 e’j). *Duryan P.* 1971, *Collected Works*, Vol. 1, Yerevan, Academy of Sciences Publishing House, 368 pages.

Նոր կտակարան 1981, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 712 էջ: (*Nor ktakaran* 1981, *Mayr ator Surb Edjmiadsin*, 712 e’j). *New Testament* 1981, *Mother See of Holy Etchmiadzin*, 712 pages (in Armenian).

Չարենց Ան. 1978, Չարենցի ձեռագրերի աշխարհում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 180 էջ: (*Charents An.* 1978, *Charentsi dzeragreri ashkharhum*, GA hratarakshutyun, 180 e’j). *Charents An.* 1978, *In the World of Charents' Manuscripts*, Yerevan, Academy of Sciences Publishing House, 180 pages (in Armenian).

Չարենց Ե. 1983, Անտիպ և չհավաքված երկեր, Երևան, ԳԱ հրատարակչություն, 712 էջ: (*Charents E.* 1983, *Antip ev tshavaqhvars erker*, Yerevan, GA hratarakchutyun, 712).

ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ Դ.

Charents E. 1983, Unpublished and Uncollected Works, Yerevan, Academy of Sciences Publishing House, 712 pages (in Armenian).

Չարենց Ե. 2017, Գիրք մնացորդաց, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 496 էջ: (**Charents E.** 2017, *Girk mnacsordats, «Tigran Meds», 496 e'j*). **Charents E.** 2017, *Paralipomenon (Chronicles)*, Yerevan, "Tigran Mets", 496 pages (in Armenian).

Չարենց Ե. 1968, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, ԳԱ հրատարակչություն, 626 էջ: (**Charents E.** 1968, *Erkeri zhoghovadsu, h. 4, Yerevan, GA hratarakshutyun, 626 e'j*).

Charents E. 1968, Collected Works, Vol. 4, Yerevan, Academy of Sciences Publishing House, 626 pages (in Armenian).

Չարենց Ե. 1986, Նորահայտ էջեր, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 636 էջ: (**Charents E.** 1986, *Norahayt edjer, Yevani hamalsarani hratarakchutyun, 636 e'j*). **Charents E.** 1986, Recently Discovered Pages, Yerevan, Yerevan State University Publishing House, 636 pages (in Armenian).

«Չարենցի հետ: Հուշեր», 2008, Երևան, «Նաիրի», 438 էջ: («*Charentsi het. Husher*», 2008, Yerevan, «Nairi», 438 e'j). With Charents: *Memoirs*, 2008, Yerevan, "Nairi", 438 pages (in Armenian).

«Дружба народов», Москва, 1964, № 6. *Druzhba Narodov, Moscow, 1964, № 6* (in Russian).

DAVID GASPARYAN

Doctor of Philology, Professor

Institute of History NAS RA

grakanagetgasparyan@gmail.com

0009-0004-7317-4535

THE RETURN OF THE PRODIGAL SON OR YEGHISHE CHARENTS UNDER GOD'S GAZE

Summary

Yeghishe Charents came to the idea of God through the revolution, the efforts to save the homeland, and the literary-political struggle. He traversed this path, immersing himself in spiritual realms where Komitas was, where the figures of Armenian and world literature stood – Grigor Khlatetsi (Tserents) and Grigor Narekatsi, Shakespeare and Dante...

Charents the son of the Muses, sometimes even appearing like a Prodigal Son, knew very well that "There is no path straight from suffering." Having

Անառակ որդու վերադարձը կամ՝ Եղիշե Չարենցը Աստծու հայացքի ներքո ...

gone through a lifetime of difficult trials, falling down and rising again, he went to meet God, carrying his cross. Instead of the vinegar offered to Jesus on a sponge, he, isolated in Yerevan prison, drank the bitter, strong infusion of tea that he had brewed himself, and on his lips were the same words of the crucified Savior: "Lord, do not forsake me." And the Lord did not abandon him. The One who gave him the joy of the Nativity and the Annunciation also granted him the miracle of the Resurrection and the Rebirth...

Keywords: *Yeghishe Charents, Komitas, Grigor Khlatetsi (Tserents), Grigor Narekatsi, God, Lord, faith.*

ANAHIT BEKARYAN*

PhD in Philology

Institute of Arts, NAS RA

anahit.bekaryan@arts.sci.am

0000-0001-7980-4180

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.180-199

DAVIT EVEREKLYAN: HIS ACTIVITIES IN MONTREAL

Abstract

Davit Evereklyan, one of the key figures in the Armenian diaspora theatre, began his journey in the theatre in 1943 in Lebanon. He founded several theatre companies, including "Lebanese-Armenian," "Petros Adamyan," "Germanic," and "Beirut-Armenian Backstage Artists." As a director and actor, he brought to life characters from both Armenian and foreign playwrights in numerous productions.

Evereklyan's prolific theatrical career in Lebanon was interrupted by political instability, prompting his move to Montreal with his family. There, he revitalised his theatrical environment by collaborating with the "Armenian" and "Constantinople-Armenian Union" theatre companies.

His literary contributions began with *Theatrical Essays and Materials on the History of Lebanese-Armenian Theatre* (Beirut, Sevan, 1971, 212 pages), which documents the theatrical life of Armenian genocide survivors and enriches the scholarly and factual literature on Diaspora Armenian theatre.

---

* The article has been delivered on 13.07.2025, reviewed on 20.07.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

This was followed by *On the Road of My Theatrical Life* (Los Angeles, 1989, 185 pages) and *Always... On the Road of My Theatrical Life* (Los Angeles, New Armenia, 1999, 192 pages). In these works, he reflects on his memories of Montreal, Los Angeles, and New York, including interviews with actors and reviews of their work.

These books serve as important primary sources for those studying the history of Armenian Diaspora theatre. Evereklyan's multifaceted work, as an actor, playwright, theatre scholar, and historian, has made a significant contribution to the development of Armenian theatre in the Diaspora, the preservation of Armenian cultural identity, and the transmission of national traditions.

Keywords: *Davit Evereklyan, Montreal, Diaspora, Theatrical company, actor, historian of theatre, performance.*

Introduction

A talented Lebanese-Armenian and Canadian-Armenian actor, prolific director, theatre professional, theatre scholar, founder of theatre companies, and historian of theatre, Davit Evereklyan first appeared on stage in 1943. In 1945, he wrote, directed, and acted in the tragedy *"I Was the Cause."* Alongside participating in all productions of the Lebanese Armenian theatrical events, he founded several theatre companies: "Lebanese-Armenian," "Petros Adamyan," "Germanic," and "Beirut-Armenian Backstage Players." Since 1953, he served as a Lebanon correspondent for the semi-monthly theatre journal *Kulis* until its discontinuation.

Evereklyan's rich and impactful work in Lebanon was interrupted due to the country's political instability. In 1975, he emigrated to Montreal with his family, where he continued his theatrical activity with local theatre groups. There, he once again recreated his theatrical environment. Thanks to his warm and modest personality, he formed close ties with the "Constantinople-Armenian Union" theatre company, became secretary of the cultural division of the Armenian General Benevolent Union (AGBU), and was a key figure in the "Armenian" theatre company. In 1989, *Hay Gyank* Publishing House published Evereklyan's book *"On the Road of My Theatrical Life,"* a continuation of his 1971 work *"Theatrical Memoirs and Materials from the History of Lebanese-Armenian Theatre"* (Sevan Publishing House, Beirut). His third book includes

memories, interviews, and theatre reviews from Montreal, Los Angeles, and New York. Members of the Evereklyan family, both in Lebanon and Canada, actively participated in Davit Evereklyan's productions and contributed to the Armenian Diaspora's cultural life.

Activities with the "Armenian" Theatre Company

Since 1976, the "Armenian" theatre company in Montreal, founded and led by Selma Keklikian,¹ an opera singer with the Montreal Opera Theatre, has been actively staging plays. She was supported by Arto Nshanian², Sargis Sandikyan, Berge Melikyan, and her husband Serop Keklikian. Between 1976 and 1985, the company prepared over 20 theatrical productions and gave more than 50 performances. More than 160 actors took part in these performances, and the total audience exceeded 10,000 people.

Selma Keklikian managed to build a tight-knit, cohesive group of performers who, with boundless energy and enthusiasm, came together without any political or communal backing, without a dedicated center or meeting space, often rehearsing under inconvenient conditions – in their homes, apartments, or various rented clubs. Particularly noteworthy is the fact that nearly all actors showed immense dedication to sustaining Armenian theatre in that distant city, participating in rehearsals and performances after finishing their regular jobs. After long and exhausting workdays, they would rush to rehearsals, transporting props and various items to temporary stages from different locations. After rehearsals, often without even having time to remove their stage makeup, they would return the props and equipment to their owners to vacate rented venues on time.

The core actors were Selma Keklikian, Khoren Teteyan,³ Arto Nshanian, and also Davit Evereklyan and members of his family.

In 1978, the "Armenian" theatre company celebrated the 60th anniversary of the literary and cultural career of the veteran intellectual, satirist, and

---

¹ Keklikian Selma (1927–2004) was a talented Armenian opera singer, actress, founder of the "Armenian" theater company, and promoter of the Armenian culture in Canada.

² Nshanian Arto (1935–1999) was a Diaspora Armenian actor. He was born in Cairo. He played in different theatrical companies in Cairo. In 1963 he settled down in Montreal, taking part in the Armenian theatrical life.

³ Teteyan Khoren (1901–1980) was a prominent representative of the Armenian culture, actor, satirist, theater critic.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

---

playwright Khoren Teteyan. On this occasion, and also marking the 100th anniversary of Derenik Demirchyan, the company prepared a production of "Vardanank," which Teteyan had adapted into a play back in 1953 and staged in Cairo in 1957, and played the role of Ghevond Yerets.

In an interview with Montreal's Armenian-language television program, Teteyan said: "I would like to have the work of a talented writer like Derenik Demirchyan as a guide. I wrote this play adapting it to the capabilities of our Diaspora enthusiasts, keeping it concise and avoiding long speeches as much as possible."⁴

It is particularly notable that the Battle of Vardanank, which symbolizes the Armenian people's unyielding faith and has long represented their struggle for liberation, once again found expression on the Armenian stage abroad.

On March 4 and 5, 1978, the play "Vardanank" was performed at the luxurious and modern Lucien-Pagé Theatre in Montreal – during the afternoon for students and in the evening for the general theatre-loving public. Clearly, a tremendous amount of work went into preparing the production, which involved about 25 characters. The actors created an atmosphere charged with patriotism and national pride. Especially notable for his powerful stage presence was the well-known Lebanese-Armenian actor Davit Evereklyan, who portrayed the character of Vasak.

Here's what Davit Evereklyan himself wrote about the play and his assigned role in "Vardanank":

"A car moves forward through the icy and snow-covered streets of Montreal. From Egypt, Syria, Greece, Armenian theatre lovers, huddled side by side, forgetting everything, captivated by their love of Armenian theatre, head toward the Istanbul-Armenian Union club, where rehearsals for the "Vardanank" play organized by the "Armenian Theatre Company" are taking place.

Snow piles up as tall as a man over walls, gardens, and fields. Storms have repeatedly lashed this cold country. The wind has howled at terrifying speed. But what does it matter? The theatrical flame burns so brightly in their hearts that they feel neither cold nor frost.

---

⁴ Correspondent "The Performance of Vardanank", Kulis 1978, № 751, 10.

Bekaryan A.

That night, I sat beside them too... The Lebanese Civil War had thrown me, too, across the oceans. Barely settled in this promised land, I was already surrounded by golden-hearted theatre lovers who helped me forget the scenes of horror, disaster, and sorrow we had endured. They enveloped me with the fragrance of their spirit, they warmed me...

They had recently founded their theatre company and had already staged several plays. Now they were preparing to present Derenik Demirchyan's "Vardanank," adapted into a play by the renowned satirist-actor and now Montreal resident Khoren Teteyan. Rehearsals had been underway for several months. I could sense how exhausting and worrisome this large-scale production was for the organizers. They mentioned they lacked a suitable actor for the role of Vasak and offered it to me. How could I refuse... I was overwhelmed with the joy of being next to Khoren Teteyan, his stage partner."⁵

Thus, despite the newly forming Armenian community in Montreal and the unfavorable conditions for Armenian theatre abroad, as well as the challenges of having many beginners in the cast, and other difficulties, the production of "Vardanank" came together harmoniously and was successful.

Continuing to serve his people and support the mission of preserving Armenian identity, the "Armenian" theatre company on March 3 and 4, 1979, staged Simon Ekmekdjian's⁶ (Grem Simon) comedy "Bride and Mother-in-Law" at Montreal's "Marie-Anne" theatre under the direction of Davit Evereklyan. Members of the Evereklyan family – Berkruhi Evereklyan, Rozalia Vassilian, and Hakob Evereklyan also performed in the play. Written in the Istanbul Armenian dialect, the play depicted everyday family life and was extremely popular. In Istanbul, it had been staged more than 50 times under the direction of H. Ayvaz.

The same play was later revived by the "Beirut-Armenian Backstage Players" and staged many times in Beirut, Anjar, Damascus, and Latakia. Regarding the Montreal "Armenian" company production, it is worth noting that the press responded with praise for the performers' acting.

---

⁵ **Evereklyan D.** With the Theater Company of "Armenian" and Mrs, Selma Keklikian, Kulis, 1978, № 757, 4.

⁶ Ekmekdjian Simon (Grem Simon 1981–1962) was a Diaspora Armenian playwright, and satirist. He is noted for his "American Armenian Fiancé", "Bride and Mother-in-Law" and other comedies.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

A year later, on March 8 and 9, 1980, again at the Marie-Anne Theatre, the "Armenian" theatre company organized a tribute-festival for the veteran Diaspora intellectual, public figure, editor, journalist, lifelong educator, and playwright Gevorg Baghjian⁷ (Vazgen Ayghuni). During the event, three of his plays were staged, each reflecting the author's convictions and thoughts: "The Invention of Letters," "The Community Head," and the patriotic drama "Toward the Homeland," directed by Davit Evereklyan. The play conveyed the emotions, outbursts, and dreams of Armenians who had immigrated and settled in Canada from various countries. Among others, Davit and Hakob Evereklyan played roles in the performance.

On May 3 and 4 of the same year, again at the Marie-Anne Theatre, the company staged Avetis Aharonyan's play "The Valley of Tears," directed by Davit Evereklyan, in which father and son Evereklyans performed.

On September 6 and 7, 1980, under the auspices of the Holy Cross Armenian Apostolic Church of Toronto and invited by the "Masis" Cultural Association, the Montreal "Armenian" company, directed by Davit Evereklyan, performed Paruyr Massikyan's⁸ "The Matchmaker" and Grem Simon's "Bride and Mother-in-Law." These comedies were met with great enthusiasm and warmth by hundreds of Armenian audience members in Toronto." Rozalia Vasilian, Berkruhi, Hakob, and Davit Evereklyan performed masterfully in the first production."⁹

The second production, which had been staged dozens of times in Istanbul by the veteran artist Hakob Ayvaz, was this time directed by his theatrical colleague, the experienced stage director Davit Evereklyan. "This comedic performance delighted the theatre-loving audience, who enjoyed unforgettable moments filled with laughter and applause," wrote *Kulis*. Members of the Evereklyan family again performed in the cast.

Following the performance in Toronto, on September 13 and 14, the "Armenian" theatre company staged the same cast's production of Paruyr Massikyan's "The Matchmaker" at the Marie-Anne Theatre. Cast members

---

⁷ Baghjian Gevorg (Vazgen Aiguni 1913–1999), a Diaspora Armenian cultural and public figure, established the first Armenian television broadcast in Montreal in 1979.

⁸ Massikyan Paruyr (1914–1989) was a Diaspora Armenian cultural figure, lawyer.

⁹ **Mazmanian G.** "Matchmaker" and "Bride and Mother-in-Law" in Toronto, "Kulis" 1980, № 812, 23.

included Davit, Hakob, and Berkruhi Evereklyans, Rozalia Vassilian, and others. As noted by the theatre critic, "having shed the shell of their daily hard labor, they worked their utmost to delight, entertain, and deeply amuse the public... they kept the vibrancy of the comedy consistently high and became the target of continuous laughter and mirth."¹⁰

"The Matchmaker" had previously been staged many times in Egypt and later rose to prominence on Lebanese and Syrian stages. After generating great enthusiasm in Beirut, Anjar, Damascus, Latakia, and Tripoli, it finally reached Canada, receiving applause in Toronto and Montreal. Regarding the first performance in Beirut, critic Nishan Khoshafyan wrote in the *Diaspora* weekly on February 21, 1971: "This is a brilliant work that highlights Massikyan's satirical talent. Being both a lawyer by profession and a satirical writer, the author presents a vibrant depiction of the early stages of married life, where ideals, love, money, fidelity – everything in human character – is portrayed, even the most sacred devotions becoming matters of negotiation."¹¹

In December 1981, twelve actors from Montreal's "Armenian" theatre company, responding to an invitation by the Armenian Cultural Association of Ottawa and braving the harsh winter, traveled by car 180 kilometers from Montreal to the Canadian capital to present a dramatic recital for the city's small Armenian community. The event featured selected scenes from three tragedies and five comedies, divided into two parts. The first part included excerpts from "The Valley of Tears" by Avetis Aharonian, "One of the Many," by Hakob Ayvaz,¹² "The Judgment of the World," by Aleksandrovich, "Charshalu Artin Agha" by Mikael Kyurjian and Yervand Otian.

The second part featured scenes from Gevorg Baghjian's "The Community Head," Hovhannes Amirentz's "Number 5 Madman," Paruyr Massikyan's "The Matchmaker," and Grem Simon's "Bride and Mother-in-Law."

The Evereklyan theatrical family played an active role in this event. Director and actor Davit Evereklyan presented a moving excerpt from Aharonyan's "The

---

¹⁰ **Mazmanian G.** "Matchmaker" and "Bride and Mother-in-Law" in Toronto, *Kulis*, 1980, № 812, 23.

¹¹ **Khoshafian N.**, "Matchmaker" produced by D. Evereklyan, *Spyurq*, 1971, 21 of February, 6.

¹² Ayvaz Hakob (1911–2006), a *Diaspora* Armenian editor and theatrical figure, accepted different roles in theatrical companies of Istanbul.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

Valley of Tears," a production he had staged in Montreal in May 1980. He then performed a scene from Ayvaz's "One of the Many" with his talented daughter, actress Rozalya Vassilian. The first part of the recital concluded with a humorous scene from Kyurjian and Otian's "Charshalu Artin Agha," staged by A. Nshanian, which mocked the foreign-worshipping attitudes of the Istanbul Armenian elite.

The second half of the event featured more comedic scenes from Diaspora Armenian satirists, provoking joy and laughter among the audience. In the final scene of the recital, Davit and Berkruhi Evereklyans performed an excerpt from Grem Simon's comedy "Bride and Mother-in-Law," once again earning warm applause from the crowd.

In 1983, the Montreal Armenian theatre-loving community celebrated with great fanfare the 40th anniversary of Davit Evereklyan's prolific and devoted theatrical career. On March 15, 1983, the board of the "Armenian" theatre company officially informed Evereklyan that his 40th anniversary would be commemorated with their upcoming production. For this purpose, the play "Sting of Conscience" by seasoned Diaspora intellectual Harutyun Essekulyan¹³ was selected. The author was entrusted with its staging, and the lead role of Gabriel Arevyan was offered to Davit Evereklyan. Other roles were also cast, "and rehearsals enriched with various cultural references and knowledge shared by the esteemed author turned into months-long sessions of unforgettable enjoyment."¹⁴

Finally, after a long and strenuous period of preparation, on November 19 and 20, 1983, the "Armenian" theatre company premiered Harutyun Essekulyan's "Sting of Conscience" at the fully packed Marie-Anne Theatre in Montreal. The performance was dedicated to the 40th anniversary of Davit Evereklyan's stage career.

---

¹³ Essekulyan Harutyun (1914–?) was a Diaspora Armenian pedagogue and writer. He wrote stories, poems, pedagogical and historical articles and plays which were staged in Brussels, Cyprus and Montreal. In 1978, he founded Nor Aig (New Dawn) monthly.

¹⁴ **Evereklyan D.H.** On the Road of my Theatrical Life, Los Angeles, 1989, 148.

Unfortunately, “despite the significance of the event, not a single line was dedicated to this occasion in the massive commemorative program, which saddened those who had attended solely to honor the jubilarian’s legacy.”¹⁵

In the play, Essekulyan delicately and deeply addressed one of the most pressing concerns of Armenian Diaspora communities – the moral deterioration of Armenian families in foreign environments. As stated in the program, “The Sting of Conscience” deals with one of the most urgent and relevant issues troubling the Armenian Diaspora: assimilation.”¹⁶

The production convincingly portrayed the struggle of Armenian spirit and patriotism against assimilation and loss of identity. The main character, Gabriel Arevyan, is an orphaned survivor of the Armenian Genocide who finds refuge in distant France. Through years of diligent work, perseverance, and initiative, Arevyan becomes a prominent factory owner. However, wealth and a comfortable life distance him from his Armenian roots – until circumstances force him to awaken and reconnect with his heritage. His character embodies a sharp inner conflict between positive and negative traits, culminating in the triumph of love for the homeland and a sense of duty as a parent.

Davit Evereklyan played the lead role of Gabriel Arevyan. He successfully brought to life the character’s complex and contradictory nature, convincingly conveying his inner turmoil, pangs of conscience, and eventual return to his roots. According to eyewitnesses, the production was a great success, and all actors delivered nearly flawless performances.

After the performance on November 20, many artists paid tribute to Davit Evereklyan, expressing deep appreciation for the positive contributions he had made to the world of theatrical art over forty long years. In his address, Gabriel Pasmachian, the president of the “Armenian” theatre company, rightly emphasized, “It is truly a heroic deed to keep theatre alive in the Diaspora. Davit Evereklyan has endured all forms of sacrifice and remained a loyal servant to the eternal flame of Armenian theatre.”¹⁷

---

¹⁵ **Nalbandian M.** The Performance “The Sting of Conscience” by “Armenian” theatrical company. *Nor Aig*, 1983, № 50, 8.

¹⁶ **Momjian P.T.** “The Sting of Conscience” (on the occasion of Essekulian’s eponymous play), *Horizon*, 1983, 19.12.

¹⁷ **Evereklyan D.H.** *On the Road of my Theatrical Life*. Los Angeles, 1989, 148.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

Indeed, maintaining a theatre in the Diaspora is exceedingly difficult, yet at the same time a mission of national preservation – one that demands unpaid and selfless dedication. In one of his articles, the renowned Diaspora actor Khoren Teteyan wrote that Evereklyan “regrets those fellow actors who have abandoned the theatrical art, justifying themselves by saying that being an actor in the Diaspora relegates one to an undesirable position. While acknowledging this viewpoint, Evereklyan prefers to serve in the temple of Melpomene without expecting material compensation, seeking instead his reward through daily work.”¹⁸

Numerous Diaspora periodicals¹⁹ covered Davit Evereklyan’s 40th stage anniversary and the performance of *Sting of Conscience* dedicated to this milestone.

In the sharp satirical plays of French playwright Eugène Marin Labiche (1815–1888), such as *The Straw Hat* (1851), *The Voyage of Mr. Perrichon* (1860), *Blindfold* (1861), and *Me*, the narrow-mindedness, hypocrisy, and calculating behavior of usurers are vividly depicted. The unexpected twists, comedic and absurd situations, and witty dialogue of his vaudeville plays earned Labiche the title “King of Vaudeville.”

On December 8 and 9, 1984, the “Armenian” theatre company presented Labiche’s play *The In-Laws* (originally titled *Blindfold*) at the theatre hall of Marie-Anne School in Montreal, directed by Davit Evereklyan. The adaptation and “Armenian localization” of the play were also done by Evereklyan himself. The play humorously satirized petty bourgeois manners, customs, vanity, senselessness, and pretentiousness.

The theatre-going public left satisfied, as there were “no obviously unsuccessful performances; all actors, to varying degrees, embodied their roles.”²⁰ Lead actors Davit Evereklyan (as the doctor) and Arto Nshanian (as the grocer) effectively portrayed the transformations of their characters. Alongside the experienced actors, new young talents were introduced in this production, with promising performances on stage.

---

¹⁸ **Teteyan Kh.** Our Dear Davit’s book (Davit Evereklyan On the Road of my Theatrical Life’” Los Angeles, 1989, 134.

¹⁹ See **Apagah Montreal** 1983, 12.12., New life Los Angeles 1983. 29.12, **Jahakir Cairo**, 1984, 21.1 etc.

²⁰ **Momjian P.T.** “The In-laws on Stage” Horizon, 1985, 14.1. 4.

Bekaryan A.

On April 13, 1985, in Montreal's "Vahram Soukias" Hall of the local AGBU branch, the 35th anniversary of the Cairo-based weekly *Jahakir* (*torch-bearer*) was celebrated. As part of the evening's cultural program, Hakob Ayvaz's play *One of the Many* (also known as *The Final Curtain*) was staged under the direction of Davit Evereklyan. This play was first performed on May 27, 1949, in Istanbul under the direction of Ashot Madatyan, with the author in the lead role. It was later staged in Beirut in 1961 and then in Zahle, Lebanon. The play reflects negative phenomena in capitalist legal systems that lead to chaos and undermine the sanctity of the family unit. Portraying the complexities of modern life, this drama kept the audience in suspense throughout the performance.

The lead role was performed by Evereklyan's son, Hakob Evereklyan, who "fulfilled the role with conscientiousness and success."²¹ Davit Evereklyan's daughter, Rozalya Vassilian, skillfully portrayed the frivolous and pleasure-seeking character Herminé, who, realizing the immorality of her lifestyle, seeks to escape it through marriage, only to betray her husband and fall victim to her own disloyalty. Ani Evereklyan and Davit Evereklyan also convincingly portrayed their characters.

The "Armenian" theatre company concluded its 1984–1985 season on June 15 and 16, 1985, with a performance at the Marie-Anne School Theatre featuring scenes from works by Alexander Shirvanzade (*For Honor*), Hakob Baronian (*The Flatterer*), Yervand Otian and Mikael Kyurjian (*The Hero Game* and *Charshalu Artin Agha*), Harutyun Essekulyan (*Sting of Conscience*), Aleksandrovich (*The Judgment of the World*), and others. More than twenty actors took part in the performances, under the leadership of Arto Nshanian and Davit Evereklyan.

As the theatre critic rightly noted, "this theatrical bouquet—comprised of selected excerpts from ten dramatic, emotional, and comedic productions regularly presented to theatre-loving audiences by the "Armenian" company—served as a retrospective of the passing theatrical season."²²

Between 1976 and 1985, Montreal's "Armenian" theatre company carried out a tremendous mission for the benefit and preservation of the nation. As *Kulis* journal founder Hakob Ayvaz noted, "Theatre demands a great deal of

---

²¹ Ghazarian M.H. An Interesting and Profound Performance. *Kulis* 1985, № 926, 8.

²² H.O. Theatrical Geghard, 1985, № 77, 16.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

---

work, but in return, it gives almost nothing over the years.”²³ Actors from various backgrounds and denominations participated in the company, contributing to its mission of Armenian cultural preservation. Among them, Davit Evereklyan held a particularly distinguished place.

Activities with the Constantinople-Armenian Union

Thanks to the efforts of Istanbul Armenians settled in Montreal, the Istanbul-Armenian Union was founded in 1967. It is the only compatriotic union operating in Canada, free from all forms of political, religious, and partisan affiliations, yet the most liberal, and a staunch defender and loyal guardian of Armenian traditions. In that distant land, the Istanbul-Armenian Union serves as a warm Armenian-spirited shelter, providing fatherly refuge to the fragments of the Armenian nation. It is a gathering place where compatriots come together to shake off daily worries and awaken memories of the past stored within them.

The Union serves as a venue for communal, cultural, athletic, youth-oriented, and other events. In 1969, the Union inaugurated its newly built center with a theatre hall, and on April 12 of that year, held its first artistic evening. The program included solo songs, solo dances, recitations, a concert by a 30-member choir, and two comedic performances. Later, its repertoire expanded to include plays by Ferdinand Roger (1898–1967), Dario Niccodemi (1874–1934), Paul Gavault (1866–1951), Molière (1622–1673), Hakob Baronian (1842–1891), Garegin Yeritsyan (1879–1966), and others.

The theatre company of the Union’s cultural department quickly gained a strong reputation among the Armenian community in Montreal. The well-organized Armenian-language performances contributed significantly to the mission of national preservation in the city.

In April 1982, the tenth anniversary celebrations of the Union’s magazine *Geghard (Spear)* concluded with a theatrical production titled *Theatrical Bouquet*, staged by the seasoned artist-actor Davit Evereklyan. The production consisted of excerpts from eight different plays, each of which had been performed multiple times across various Armenian communities around the world and had received high acclaim from theatre-loving audiences.

Evereklyan was concerned about whether he could overcome all the challenges and adequately present these individual excerpts to the audience. As

---

²³ Interesting Interview with Hakob Ayvaz, Kulis, 1990, № 1031, 22.

Bekaryan A.

---

noted by G. Shirvanyan, Evereklyan's direction was notably successful: "Avetis Aharonyan's *The Valley of Tears*, Hagop Ayvaz's *One of the Many*, Aleksandrovich's *The Judgment of the World*, M. Kyurjian's *The In-Laws*, Mihrdat Haykaz's *Number 5 Madman*, and Grem Simon's *Bride and Mother-in-Law* – all were gems of our stage that, once again, thanks to Davit Evereklyan's efforts, crossed the modest and small stage of the Istanbul-Armenian Union, winning everyone's hearts."²⁴

The selected pieces of music also contributed to the success of the production, enriching the scenes and making them more vivid, meaningful, and convincing. The audience, influenced by the music, was easily transported into the dramatic environment and drawn into the monologues of the characters. "It was also quite appropriate," wrote G. Shirvanyan, "that each performance was introduced by carefully selected musical preludes that corresponded to the themes. This gave the event a special brilliance and dignity."²⁵

Performers included Rozalya Vassilian-Evereklyan, Hakob and Berkruhi Evereklyans, Nerses Tolmachyan, and others.

Activities with Other Theatre Companies

On November 1, 1987, the theatre company of the "New Generation" Cultural Association gave its inaugural performance at the AGBU Theatre Hall, presenting the comedy *The Lustful Husband*.²⁶ The Montreal Armenian community enjoyed this play by Buzand Tulkeryan, directed by Davit Evereklyan. Among other actors, members of Evereklyan's family participated in the performance. His daughter, Rozalya Vassilian, played Knarik in it. A theatre critic wrote: "Could anyone have been more fitting than Rozalya – filled with dreams and reality, embodying both the maid and mistress archetypes, emotions, yearnings, feelings of love and compassion? I don't think so..."²⁷

His wife, Berkruhi Evereklyan, portrayed the role of Agapi with meticulous and graceful acting. Davit Evereklyan himself played the role of Karapet. "We had seen him in various roles many times before... but this latest one was a revelation for us: we laughed, we were moved... we were scandalized, yet we

---

²⁴ Shirvanian G. Bouquet, Geghard, 1982, № 58, 16.

²⁵ Shirvanian G. Bouquet, Geghard, 1982, № 58, 16.

²⁶ Gogorian P. The Lustful Husband, Kaits, 1987, № 2, 4.

²⁷ Gogorian P. The Lustful Husband, Kaits, 1987, № 2, 4.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

---

empathized; we applauded him, his successful direction, the company, and the initiative."²⁸

On November 13, 1988, the "New Generation" theatre company presented *Bride and Mother-in-Law*, again featuring Davit, Berkruhi, Hakob Evereklyan, and Rozalya Vassilian-Evereklyan. The playwright Simon Ekmekdjian (Grem Simon) depicted a scene from a typical bourgeois Armenian family in Constantinople. "Under the direction of Mr. Davit Evereklyan, *Bride and Mother-in-Law* succeeded in providing audiences with that much-desired chance to forget their daily monotony and enjoy a pleasant moment of laughter."²⁹

In June 2008, Montreal's Armenian theatre enthusiasts staged Georges Feydeau's comedy *The Fiancés*, translated by Egyptian-Armenian actress Araksi Ohanyan. The play was directed by Rozalya Vassilian, with Davit Evereklyan as acting coach. "His name alone was enough. The audience responded with passionate and respectful applause,"³⁰ wrote *Apagah*.

Theatre Historian

A Lebanese-Armenian and later Canadian-Armenian theatre professional, talented actor, founder of theatre companies, theatre scholar, and historian, Davit Evereklyan directed works by both Armenian and foreign playwrights. His life was devoted to Armenian culture, particularly theatre. Alongside his prolific theatrical career, he was deeply committed to the study of Armenian theatre history, resulting in several books.

Following the Armenian Genocide, Lebanese-Armenian theatre became the worthy successor to Istanbul-Armenian theatre. It gave rise to passionate theatre practitioners who, despite material hardship, kept the two-thousand-year flame of Armenian theatre alive, serving their fellow Armenians.

His first major historical work, *Theatrical Memoirs and Materials from the History of Lebanese-Armenian Theatre* (1971, Sevan Publishing House, Beirut), offers a full account of the Lebanese-Armenian theatre scene from the 1940s onward. The book is a valuable resource for theatre lovers and future

---

²⁸ **Gogorian P.** *The Lustful Husband*, Kaits, 1987, № 2, 4.

²⁹ **Tigranian T.** *The Play "Bride and Mother-in-Law"*, comic performance, Kaits, 1989, № 3–4, 8.

³⁰ **Trdatian Guyumjian Q.** *The Company "Montreal's Armenian theatre enthusiasts"* presented George Feydeau's *The Fiancés*, *Apagah*, 2008, June 30.

generations, filled with accurate dates, trustworthy information, and tributes to dedicated Armenian actors. As *Kulis* noted: "This masterful work is the sincere and selfless result of collaboration with his fellow actors and a genuine contribution to the history of Armenian theatre."³¹

The book features the stories of companies such as "Petros Adamyan," "Ruben Mamoulian," "Germanic," and "the Beirut-Armenian "Backstage Players," as well as performers like Khachik Araratyan, Hakob Kuloyan, and Toros Spitanyan. The foreword was written by the veteran publicist Simon Simonian, publisher of the *Diaspora* weekly, who remarked: "This work is a unique outline of the history of Lebanese-Armenian theatre from 1943–1966. Its value lies in its role as a primary source, based on the testimony of an eyewitness and participant. After decades of multifaceted theatrical activity, this modest artist now contributes the fruit of his pen to the eternal flame of Armenian theatre. We believe future historians of Armenian theatre will gratefully recognize this work."³²

Evereklyan's second book, *On the Road of My Theatrical Life* (1989), continued where the first left off. It covered his participation in 13 productions with the Armenian Theatre Company founded in 1976, led by Selma Keklikian, as well as the activities of the AGBU William Saroyan Theatre Company, interviews with actors, reviews of their performances, and more.

As Davit Evereklyan himself noted: "My purpose in life has been to rescue from oblivion, as much as possible, the work and merit of those humble and devoted souls who spent their lives breathing backstage air, burning with the fire of the stage."³³

Gevorg Baghjyan, praising Evereklyan's contributions, wrote: "The two books authored by Davit Evereklyan are monumental – not because of their size, but due to the importance of the material they present. They will serve future

---

³¹ **Mazmanian G.** Davit Evereklyan and his "Theatrical Memoirs", *Kulis* 1980, № 815, 4.

³² **Davit Evereklyan**, *Theatrical Memoirs and Materials on the History of Lebanese Armenian Theatre*, Beirut, 1971.

³³ **Davit Evereklyan** *Always... on the Road of My Theatrical Life*, Los Angeles, 1999, published by *Nor Hayastan*, 21.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

---

historians of Armenian theatre as a rich source of essential insights to illuminate their research.”³⁴

Conclusions

Actor-director and theater historian Davit Evereklyan is one of the main figures in the development of the Armenian Diaspora theatre. Evereklyan's theatrical path began in 1943 in Lebanon and later expanded in Canada. He founded and led the Petros Adamyan, Lebanon-Armenian, and Beirut Armenian Backstage Players theater groups, which played a significant role in preserving Armenian theatrical art in the Diaspora.

“Under the Canadian sky, despite the frozen and snow-covered streets of Montreal, many performances were given to Armenian theatre enthusiasts who had emigrated from Egypt, Syria, Greece, and Constantinople, receiving warm appreciation.”³⁵

His published books – *Theatrical Memoirs and Materials on the History of Lebanese Armenian Theater*, *On the Road of My Theatrical Life*, and *Always... On the Road of My Theatrical Life* – are important primary sources for the history of Armenian Diaspora theater, as well as a valuable contribution to the study of Diaspora Armenian theatre.

His multifaceted theatrical activity as an actor, playwright, theatre company leader, and theatre historian has made a significant contribution to the development of Armenian theatre in the Diaspora, the preservation of Armenian cultural identity, and the transmission of national traditions. As rightly noted by Berge Momjian.

“Generations come and go, and people may forget many things. However, the pen neither forgets nor erases... In order for history to kindly remember the distinguished figures of the stage, he wanted to record for future historians all the events, performances, phenomena, as well as the biographies of stage figures familiar to him in Armenian theatre. The result is the book titled *Theatrical Memoirs and Materials on the History of Lebanese Armenian*

---

³⁴ **Davit Evereklyan** *Always... on the Road of my Theatrical Life*, Los Angeles, 1999, published by Nor Hayastan., The Event dedicated to Davit Evereklyan, 15.

³⁵ **Davit Evereklyan** *Always... on the Road of my Theatrical Life.*, 40

Theatre, and now also the second volume titled *On the Road of My Theatrical Life*.”³⁶

BIBLIOGRAPHY

Գոգորեան Պ. 1987, Վավաշոտ ամուսինը, «Կայծ», №2, էջ 4: (**Gogorean B.** 1987. *Vavašot amusiny, “Kayc’”, № 2, ej 4*). **Gogorian B.** 1987 *Lustful Husband, “Kaits”, № 2, p. 4* (in Armenian).

Էվերեկլեան Դ. 1978, Մոնրեալի Արմենեան թատերախումբին հետ եւ տիկ. Սելմա Քերիկեան, «Քուլիս», № 757, էջ 4: (**Evēreklean T.** 1978. *Monreali Armenēan t'ateraxumbin het ew tik. Selma K'ek'likean, “K'ulis”, № 757, ej 4*). **Evereklyan D.** 1978, *With the Theater company of “Armenian”, and Mrs Selma Keklikian, “Kulis”, № 757, p. 4* (in Armenian).

Էվերեկլեան Դ. 1989, Թատերական կեանքիս ճամբուն վրայ, Լոս Անճելլոս, 185 էջ: (**Evēreklean T.** 1989, *T'aterakan gyankis čambun vra, Los Anjēles, 185 ej*). **Evereklyan D.** 1989, *On the Road of my Theatrical Life, los Angeles, 185 p.* (in Armenian).

Էվերեկլեան Դ. 1999 Միշտ...թատերական կեանքիս ճամբուն վրայ «Նոր Հայաստան», Լոս Անճելլոս, 192 էջ: (**Evēreklean T.** 1999, *Mišt... t'aterakan gyankis čambun vra, «Nor Hayastan», Los Anjēles, 192 ej*). **Evēreklean D.** 1999, *Always... on the Road of my Theatrical Life, “Nor Hayastan» Los Angeles, 192 p.* (in Armenian).

Թդթակից 1978, «Վարդանանք»ի ներկայացումը, «Քուլիս», № 751, էջ 10: (**T'ğt'akic'** 1978. *“Vardanank”-i nerkayac'umy, “K'ulis”, № 751, ej 10*). **Correspondent** 1978, *“The Performance of Vardanank”, “Kulis”, № 751, p. 10* (in Armenian).

Խոշաֆեան Ն. 1971, «Աղջիկտեսը» Դավիթ Էվերեկլեանի բեմադրությամբ, «Սփյուրք», 21/2, էջ 6: (**Xošafean N.** 1971, *“Ağjiktes”-ə Dawit' Evērekleani bēmadruyamb, “Sp'yurk’”, 21/2, ej 6*). **Khoshafian N.** 1971, *“Matchmaker” produced by Davit Evereklyan, “Sp'yurk”, 21/2. p. 6.* (in Armenian).

Հ.Օ. 1985, Թատերական «Գեղարդ», № 77, էջ 16: (**H.O.** 1985, *T'aterakan «Gegard», №77, ej 16*). **H.O.** 1985, *Theatrical, “Geghard”, № 77, p. 16* (in Armenian).

Ղազարեան Մ. 1985, Հետաքրքիր, խորիմաստ ներկայացում, «Քուլիս», № 926, էջ 8: (**Łazarean M.** 1985, *Hetakr'k'ir, xorimast nerkayac'um, “K'ulis”, № 926, ej 8*). **Ghazarian M.** 1985, *Interesting and Profound Performance, “Kulis”, № 926, p. 8* (in Armenian).

Մազմանեան Գ. 1980, «Աղջիկտես»-ը եւ «Հարս ու կեսուր»-ը Թորոնթոյի մէջ, «Քուլիս», № 812, էջ 23: (**Mazmanean K.** 1980, *“Ağjiktes”-ə ew “Hars u kesur”-ə T'oronţoyi mej, “K'ulis”, № 812, ej 23*). **Mazmanian G.** 1980, *“Matchmaker” and “Bride and Mother-in-Law” in Toronto, “Kulis”, № 812, p. 23* (in Armenian).

Մոմճեան Պ. 1983, «Խղճի խայթ» (Էսեկուլեանի համանուն թատերախաղի ներկայացումին առիթով), «Հորիզոն», 19/2: (**Momĵean B.** 1983, *“Xğĵi xayt'” (Esekuleani hamanutun*

³⁶ **Momjian B.** Berge Momjian's Message to Davit Evereklyan, *Kulis*, 1990, № 1032, 29.

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

t'ateraxagi nerkayac'umin ariov), "Horizōn", 19/2). **Momjian B.** 1983 *Sting of Conscience* (on the occasion of Essekulyan's eponymous play), *Horizon*, 19/2 (in Armenian).

Մոմճեան Պ. 1985, Խնամիները բեմի վրայ, «Հորիզոն», 14/1, էջ 4: (**Momjēan B.** 1985, *Xnaminery bēmi vra*, "Horizōn", 14/1, ej 4). **Momjian B.** 1985, *The In-laws on Stage*, *Horizon*, 14./ 1. p. 4 (in Armenian).

Մոմճեան Պ. 1990, Գրագետ ար. Պերճ Մոմճեանի ուղերձը, «Քուլիս», №1032, էջ 29: (**Momjēan B.** 1990, *Graget br. Perč' Momjēani uđerjē*, "K'ulis", №1032, ej 29). **Momjian B.** 1990, *Writer Mr. Momjian's Message "Kulis"*, №1032, p. 29, (in Armenian).

Նալպանտեան Մ. 1983, Արմենեան թատերախումբի «Խղճի խայթ» ներկայացումը, «Նոր այգ», № 50, էջ 8: (**Nalbandean M.** 1983, *Armenēan t'ateraxumbi "Xǰji xayt'" nerkayac'umy*, "Nor Ayǰ", №50, ej 8). **Nalbandian M.** 1983, *The Performance "The Sting of Conscience" by "Armenian" theatrical company*, "Nor Aig", № 50, p. 8 (in Armenian).

Շահեկան հարցազրույցը Ֆակոբ Այվազի հետ 1990, «Այվազ և թատրոն», «Քուլիս», № 1031, էջ 22: (**Šahēkan harcazruyc'ē Yakob Ayvazi het** 1990, «Ayvaz ew t'atron», "K'ulis", № 1031, ej 22) **Interesting Interview with Hakob Ayvaz** 1990, "Ayvaz and Theatre", "Kulis", № 1031, p. 22 (in Armenian).

Շիրվանեան Գ. 1982, Թատերափունջ մը, «Գեղարդ», № 58, էջ 16: (**Širvanean K.** 1982. *T'aterapuj mē*, "Gegard", № 58, ej 16). **Shirvanian G.** 1982, *The Bouquet*, "Geghard", № 58, p. 16 (in Armenian).

Տետէան Խ. 1989, Մեր սիրելի Դավիթին գիրքը (Դավիթ Էվերեկլեան, Թատերական կեանքիս ճամբուն վրայ), Լոս Անճելիս: (**Tetean X.** 1989, *Mer sireli Dawitin girke* (Dawit' Evēreklean, *T'aterakan gyankis čambun vra*), *Los Anǰēles*). **Teteyan Kh.** 1989, *Our Deaar Davit's Book* (in the book *Davit Evereklyan On the Road of my Theatrical Life*, Los Angeles, (in Armenian).

Տիգրանեան Տ. 1989, Ներկայացում «Հարս ու կեսուր» կատակերգական թատերգութեան, «Կայծ», № 3–4, էջ 4: (**Tigranean T.** 1989, *Nerkayac'um «Hars u kesur» katakergakan t'atergujan*, "Kayc'", № 3–4, ej 4). **Tigranian T.** 1989, *The Play "Bride and Mother- in- Law" comic performance* "Kaits", № 3–4, p. 8 (in Armenian).

Տրդատեան Գ., Գույումճեան Զ. 2008, «Մոնրեալահայ թատերասերներ»-ու խումբը ներկայացուց Ժորժ Ֆեյդոյի «Նշանաճները», «Ապագա», 30.06.2008: (**Trdatēan K., Guyumjēan K'.** "Monrealahay t'aterasērner"u xumbe nerkayacuj Žorž Feydōi "Nšanac'nery", "Apagah", 2008, 30 hunisi). **Trdatian G., Guyumjian Q.** 2008, "Montreal's Armenian Theatre enthusiasts presented George Feydeau's" *The Fiancés*," "Apagah," June 30 (in Armenian).

ԱՆԱՀԻՏ ԲԵՔԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտ

anahit.bekaryan@arts.sci.am

0000-0001-7980-4180

**ԴԱՎԻԹ ԷՎԵՐԵԿԼՅԱՆ. ՄՈՆԻՏԱԼՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ**

Ամփոփում

Սփյուռքահայ թատրոնի հիմնական դերակատարներից մեկի՝ Դավիթ Էվերեկյանի թատերական ուղին սկսվել է 1943-ին Լիբանանում: Իր մասնակցությունը բերելով լիբանանահայ կյանքին՝ նա հիմնում է «Լիբանանահայ», «Պետրոս Ադամյան», «Գերմանիկ», «Պեյրոֆահայ քուլիսականներու» թատերախմբերը: Իր բեմադրությամբ և դերակատարությամբ հանդես է գալիս բազմաթիվ ներկայացումներում՝ կերպավորելով ինչպես հայ, այնպես էլ օտար հեղինակների հերոսներին: Դավիթ Էվերեկյանի բեղուն, թատերական գործունեությունը ընդհատվում է Լիբանանում ստեղծված քաղաքական անկայուն և անբարենպաստ պայմանների հետևանքով, և նա ընտանիքով հեռանում է այդ երկրից՝ հաստատվելով Մոնրեալում: Այստեղ նա վերստեղծում է իր թատերական միջավայրը տեղի՝ «Արմենյան» և «Պոլսահայ միության» թատերախմբերի հետ: Դեռևս Լիբանանում լույս տեսած «Թատերական յուշեր եւ նիւթեր լիբանանահայ թատրոնի պատմութեան (Պեյրոֆ, «Սևան», 1971, 212 էջ) գրքին, որը մեզ ականատես է դարձնում Եղեռնից մազապուրծ եղած հայ բեկորների թատերական կյանքին և հարստացնում է սփյուռքահայ թատրոնի վերաբերյալ գիտական և փաստացի գրականությունը, հետևում է «Թատերական կեանքիս ճամբուն վրայ (Լոս Անճելես, 1989, 185 էջ) աշխատությունը, իսկ «Միշտ... թատերական կեանքիս ճամբուն վրայ (Լոս Անճելես, Նոր Հայաստան, 1999 էջ) աշխատության մեջ հեղինակը ներկայացնում է Մոնրեալի, Լոս Անջելեսի, Նյու-Յորքի վերաբերյալ իր հուշերը, հարցազրույցները դերասանների հետ և գրախոսականներ նրանց գործունեության մասին: Վերոհիշյալ գրքերը նույնպես կարևոր սկզբաղբյուրներ են սփյուռքի հայ թատրոնի պատմությունը ուսումնասիրող-

Davit Evereklyan: His Activities in Montreal

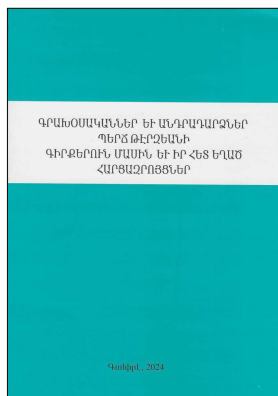
ների համար: Դավիթ Էվերեկլյանի բազմակողմանի թատերական գործունեությունը որպես դերասան, դրամատուրգ, թատերագետ, թատրոնի պատմաբան, էական ներդրում են ունեցել սփյուռքում հայկական թատրոնի զարգացման, հայկական մշակութային ինքնության պահպանման և ազգային ավանդույթների փոխանցման գործում:

Բանալի բառեր՝ Դավիթ Էվերեկլյան, Մոնրեալ, սփյուռք, թատերախումբ, դերասան, թատրոնի պատմաբան, բեմադրություն:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

BOOK REVIEWS

A COLLECTION DEDICATED TO THE WORKS OF PERCH TERZIAN

Recently, we gratefully received the collection “Reviews and Reflections on Perch Terzian’s Books and Interviews with Him” by the renowned Egyptian-Armenian intellectual, steadfast guardian, and advocate of Armenian identity and the purity of the Armenian language, Perch Terzian. The author dedicated this work to his “life companion, Seda Samuelian-Terzian, without whose support this work would not have been possible.”¹ Taking this opportunity, I’d like to say a few words about my friend, the author, who has a deep love for Armenian culture, as reflected in his thoughtful and well-crafted works. The collection is made up of various sections, including “Reviews and Reflections,” “Perspectives of Egyptian Armenians,” “Looking Back,” “Publishing Activities of the AGBU’s Satenig Chaghar Foundation in Cairo,” “Establishment of the Embassy of Armenia in Egypt,” “Supplement to the Arabic Monthly ‘Arev’,” “Response as Needed,” “A Heartfelt Call for the Armenian Language,” “The Armenian Studies Center at Cairo University,” “The First Pan-Armenian Armenia-Diaspora Conference,” “Hrach Manukyan: Distinguished Member of AGBU and AYA (Antranik Youth Association),” “About Perch Terzian’s Works,” “Interviews,” “The Author’s Books and Booklets,” and “Awards and Medals Received by the Author.”² Unlike the first collection, which focused on a single book, this one is broader and more diverse. Along with

---

¹ **Terzian, P.** (2024). *Reviews and Reflections on Perch Terzian's Books and Interviews with Him*. Cairo, p. 278.

² The first such attempt was made in 2011. See “Retrospective Reflection: Reviews,” Cairo, 2011, p. 63.

A Collection Dedicated to the Works of Perch Terzian

---

twenty-two reviews, it also includes several materials similar to reviews and seven interviews with the author conducted at different times. As Dr. Mohamed Refaat Al-Imam rightly points out in his authored "Introduction," if we take a glance at the topics covered in the book's articles, we find that they focus on four key points:³ a) The Armenian Question in the Ottoman Empire, which led to the first genocide of the 20th century, b) The Republic of Armenia after its re-independence in 1991, c) Issues of Armenian cultural heritage, and d) Personal observations, interviews, and related topics.

The charming "Preface," interwoven with the author's confessions⁴ and one of the most successful parts of the collection, briefly presents Terzian's journey and concerns about the difficult task of preserving the Armenian identity of the current generation.

History is our memory and a strong tool for preserving our nation. When nations lose their sense of history, their belief in justice, and their faith in victory, they fade away. This is especially true for the Diaspora, like the Egyptian-Armenian community, which, thanks to its dedicated people, managed to create a good life and cultural centers in a foreign land. One of these dedicated individuals is P. Terzian, a humble writer and national figure. With years of experience and wisdom, he has become a quiet but deeply thoughtful person. He is an honest and practical individual, known for his productive thinking and active writing. He is the kind of person who works tirelessly to help Armenians keep their identity, preserve their spirit and values, and pass them on to future generations.

From a young age, P. Terzian loved reading, with books and literature at the heart of his soul, deeply connected to the Armenian nation and its boundless culture. As you explore the materials in the collection, it becomes clear that he is not an ordinary person but a strong and creative individual. Such people do not create for recognition, as their work, achievements, significant legacy, and life story already place them on a high pedestal. Terzian is a remarkable figure. Through his articles and books published in the Diaspora, he has contributed to creating a unique press environment. His impressive accomplishments command the respect of every Armenian.

---

³ **Terzian, P.** (2024). Reviews and Reflections on Perch Terzian's Books and Interviews with Him, Cairo, p. 18.

⁴ *Ibid.*, p. 20.

The collection is a way to show appreciation and respect for P. Terzian, celebrating his work with care, humor, and thoughtful storytelling. It highlights his contributions and achievements. Flipping through its pages, you can feel Terzian's essence, his dedication, faith, sacrifice, and selfless spirit of service. He has worked hard to preserve the Armenian identity, and we hope he continues this important work with renewed commitment.

He often emphasizes that he does not consider himself a writer or researcher. However, it is clear how deeply worried and restless he is, especially about the future of the Armenian Diaspora. He once said with regret, "If we do not provide our new generation with national education today, then in 20–30 years we will not have a generation dedicated to serving the nation and being useful to their homeland. We are preparing today's leaders for the future."⁵

There have been moments and problems that he could not pass by indifferently, and so he turned to writing. His works are not lengthy or filled with grand themes, but they have something to say. They present issues clearly, understandably, and in pure, flowing Western Armenian. Perhaps their most important qualities are their honesty, along with a deep knowledge and full understanding of the topics discussed. On one occasion, he admitted: "Although my education and studies were not aimed at making me a writer or a literary person, since the 1970s I have written articles in Armenian, and starting in 1998, due to the Arabic supplement of the 'Arev' newspaper, I have also written in Arabic."⁶

This collection is a unique summary and completion of P. Terzian's selfless work over the years, his role as a recorder and chronicler, and the creative output of a person with both messages and actions. Known for his calm behavior and peaceful, unquestionable style, Terzian even hides his inner worries or disagreements within impartial, comprehensive, and detailed descriptions, and this gives more trust to his words. Here is the individual, the citizen of the world, the Armenian and Diaspora type who, through years of life experience, worldview, and deeply honest attitude, tirelessly serves the world with pen and

---

⁵ In recent years, during P. Terzian's visits to Armenia, we have often met and discussed issues concerning Armenian identity and culture. These conversations touched upon a wide range of topics, some of which I have recorded and plan to publish.

⁶ **Terzian, P.** (2024). *Reviews and Reflections on Perch Terzian's Books and Interviews with Him*, Cairo, p. 3.

A Collection Dedicated to the Works of Perch Terzian

---

paper. The collection covers a wide range of topics and includes reflections on events of nationwide concern in the Diaspora, the homeland, and the Egyptian-Armenian community during the late 20th century and the first quarter of the 21st century.

The collection emphasizes that the main focus of Terzian's articles is life itself with its problems, worries, busy daily activities, and victories. At the center of the events are his reflections, worldview, and a bit of concern about the uncertain future, focusing on the individual, the Armenian, and the Egyptian-Armenian. Here, side by side, come together the press worker and the concerned guardian of the Armenian future, the Armenian radio station employee and a representative from the sports and cultural field, a notable and wealthy Armenian, and a dedicated figure in education. All of them share tension and worry and feel uncertain about tomorrow. They carry concerns and pain, and beneath the surface, a hidden longing for the homeland and the Armenian people, a clear and deep sorrow and lament inherited from the Armenian Genocide.

Despite all this, it is noted that in Terzian's writings, there is noticeable optimism in his reflections and conclusions on various issues. This optimism is undoubtedly a sign of a great spirit and the sincere beliefs of a strong individual. His hopeful and unwavering faith in the future is especially clear when he speaks about Armenian statehood.

The collection notes that Terzian, feeling deep sorrow for the biggest pain and tragedy of the Armenian people, makes firm conclusions worthy of a powerful individual. He believes it is necessary to learn lessons from the past, analyze events at a deep level, and clarify the responsibilities of the entire Armenian community. As a guarantee for fulfilling this sacred mission, he sees Armenian statehood. Although he does not consider himself a scholar, Terzian demonstrates deep knowledge of the subject and situation. He believes, it is necessary to respond properly to Turkish anti-Armenian propaganda and denial, emphasizing the dangerous trend where Turks are sometimes portrayed as enemies of Islam and as those who kill Turks.

P. Terzian is one of the Diaspora Armenian figures who never joined any political party. Without seeking any position, power, or influence in that system, he worked with deep conviction and dedication. He highly valued protecting the Armenian community from various risky adventures and, by supporting the

Careful and broad-minded approach of the “Arev” newspaper, served the nation and helped in the difficult task of healing its wounds. The collection notes that different critics recognize P. Terzian as an impartial recorder who realistically documents the history of events. At the same time, it is clear that he carries deep sorrow and mourning in his heart, along with anxiety and concern about actions against Armenians. These actions, by weakening cultural, spiritual, and educational fields, threaten the important mission of preserving Armenian identity and, ultimately, the very existence of the Diaspora.

In conclusion, I want to emphasize again that earning a living in the Diaspora today is easier than during the harsh post-genocide years. However, staying Armenian and raising and educating Armenian children has become very difficult. In this challenging and important work, dedicated people like Perch Terzian and his productive writing are greatly needed. It is also important to honor and celebrate them through publications like this collection. Many thanks to the highly respected author Perch Terzian for his complete dedication, loyalty to the Armenian people, and for being a true human under the sun. Thanks also to everyone who notices, appreciates, and honors him and his writings.

SUREN SARGSYAN*

Doctor of Historical Sciences, Professor

Institute of History, NAS RA

sargsyansuren@yandex.ru

0009-0005-6171-9021

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.200-204

---

* The article has been delivered on 22.11.2024, reviewed on 10.12.2024, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

A VIEW FROM THE OUTSIDE: THE COLLECTION “THE CONTINUING PATHS OF LIFE” AS THE LIVING VOICE OF THE DIASPORA

The genre of publicism demands discipline and responsibility for the material that underpins the message conveyed, as it includes factual information and the author’s evaluation from a socio-political and ideological perspective, emphasizing proposals and the means and paths to achieve the set goal. In this context, particularly notable is the collection “The Continuing Paths of Life” (Yerevan, 2023, vol. 2, Edit Print Publishing House, 570 pages) by philologist, bibliographer, musicologist, and essayist Hovsep Nalbandian, which compiles the author’s diverse articles written between 2003 and 2022 and published in both the Republic of Armenia and the Armenian diaspora. The editor of the book is literary scholar Vano Yeghiazaryan. Pages 8–10 of the collection contain his comprehensive foreword. The first volume of this collection, which bears the same title, was published in 2015 in Los Angeles. (251 pages).

The main aim of the publication is to show the reader the path the author has taken, the national and social issues he has been concerned about, the worries he has had about the homeland and the Armenian people living there, as well as the perspective he has held from abroad regarding book publishing, culture, language, and other issues in Armenia.

The book compiles Hovsep Nalbandian’s unpublished and published legacy (pp. 14–475). A separate section consists of the author’s book reviews and speeches delivered during various events and book presentations (pp. 477–556). These are arranged in chronological order; the author has noted the location, the name of the newspaper, the year, and the number of the issue. As the author himself admits: “In the last twenty years, many things have changed in our nation – both in the Republic of Armenia and in the Diaspora... we have suffered a lot of losses, we have lost land... many national institutions have closed down... will we awaken? I have written and criticized impartially (p. 11).

The publication of Hovsep Nalbandian’s collection “The Continuing Paths of Life” is the result of long-term work. He is a publicist endowed with a diaspora consciousness, and, what is most noteworthy, in his review titled “Hrayr Jebejian’s New Volume,” while characterizing the important role of the publicist,

A View from the Outside: The Collection “The Continuing Paths of Life” ...

---

he writes: “A good essayist is the person who always investigates the truth, keeps readers informed about national, local, and global developments. He defends the interests of unbiased press in addressing national and public issues, he is impartial and persistent. He interprets events and strives for what is good and virtuous” (p. 532).

The author has marked and brought to light extremely painful issues – national questions, the homeland, the closing of diaspora schools, the lack of Armenian upbringing, the dangers of assimilation in the Diaspora, the Armenian language, Armenian literature, etc. – offering numerous solutions to these problems.

These writings also serve, to some extent, the purpose of identifying and voicing both well-known and yet-unaddressed issues facing the Diaspora, since in them Nalbandian discusses the existential reality of the Diaspora in the present day, raises concerns related to Armenian preservation, national and social matters, and the Armenian language. He also offers and suggests solutions, such as the creation of a *United Armenian Foundation* or the establishment of *coordinating centers* in various countries (see “A Letter to Hranush Hakobyan,” pp. 100–102).

The articles included in the collection “The Continuing Paths of Life” are written in pure Classical Western Armenian orthography, allowing the reader to grasp the truly captivating articulation and sound of the language. The author’s voice – one that fights for the preservation of Western Armenian – is clear and resolute throughout.

All the pieces in the collection are composed with tightly structured logical coherence and present a fusion of publicistic style with occasional commentary and interpretation.

Hovsep Nalbandian’s style is precise. His writing is marked by a deep awareness of life, a strong sense of civic responsibility, stylistic diversity, and accessibility to a broad readership. He combines the traits of a public and political figure with rhetoric. Nalbandian maintains a clear and firm stance on issues related to Armenians and the Armenian identity, as well as Armenian-centered education and the preservation of the Armenian language in its purest form – the main merits of him as a essayist-critic and of this collection of articles.

The collection “The Continuing Paths of Life,” intended for a wide range of readers, can be useful for specialists in the Armenian language and literature, teachers and students of secondary and high schools across the Republic,

lecturers and students of Humanitarian colleges and Universities, journalists, and others. It can also hold great importance for those engaged in Armenian Diaspora literature by promoting research into the history of the Armenian diaspora.

NAIRA HAMBARDZUMYAN*

*PhD in Philology, Associate Professor
Institute of Literature after Manuk Abeghian, NAS RA,
nairahambardzumyan@yahoo.com*

0000-0002-2792-8891

LILI KARAPETYAN

*Associate Professor at
YSU English Philology Department
starlet@ysu.am*

0000-0002-2899-6239

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.205-207

---

* The article has been delivered on 22.07.2025, reviewed on 10.08.2025, accepted for publication on 29.08.2025.

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ PUBLICATION

NAIRA GINOSYAN*

PhD in History

YSU, Chair of Turkish studies, Assistant Professor

Institute of History NAS RA, Researcher

naira.ginosyan@ysu.am

0009-0008-2004-682X

DOI: 10.54503/1829-4073-2025.2.208-220

ARSHAK SAFRASTIAN'S REPORT READ AT THE XXI CONGRESS OF ORIENTALISTS HELD IN PARIS

Arshak Safrastian was a national figure, vice-consul, volunteer of the Qeri Regiment, officer of the English army, founder of the Liberal Union, Secretary General of the National Delegation, official of the English Foreign Office, lecturer at the Department of Oriental Archaeology at the University of London, researcher of cuneiform, skilled in oriental languages, specialist in archaeological excavations, patriot, philologist, publicist, translator, lawyer, historian, editor, correspondent, writer.

His articles, the reports read at conferences of orientalists, and the manuscripts that remained unpublished are valuable works and the only ones of their kind. He found and collated rare historical information, published them, and when the opportunity arose, he preached Armenian writing, Armenian history to foreign orientalists.

---

* *The article has been delivered on 13.06.2025, reviewed on 20.06.2025, accepted for publication on 29.08.2025.*

© 2025 The Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Arshak Safrastian's report read at the XXI Congress of Orientalists ...

Armenia and the world of Armenians, the beautiful and ruined monasteries, temples, ancient manuscripts, any fragment of Armenian literature, cuneiform writings, the scenes of Armenia were the subjects of his mind, soul, and heart.

He was moved when he saw that the Turks were destroying this or that inscription, tombstone, or polar inscription, in order to lose what bears an Armenian imprint.¹

Safrastian was deeply saddened that the centuries-old history of the Armenian nation was unknown to Europeans, that they called the Armenian traditions written by Armenian chroniclers a fairy tale, while those of other nations called them truth, and those of the Jews called them the Holy Book.

Arshak Safrastian studied the cuneiform inscriptions of Van and recorded the history, civilization, and customs of the Urartian period.

"The Armenian newspapers of the time devoted a small section to the explanation of the new word "Khald" discovered by him, which has today become the most important issue at conferences of orientalist."²

Arshak Safrastian was one of the first to record that two or three thousand years before Christ, an ancient people called "Khurins" lived in Armenia, whose name, according to him, is part of the ministerial name of Khorkhorun.³

Arshak Safrastian, as an orientalist and a delegate from Great Britain, participated in the international conference of the University of Istanbul, where he presented and substantiated his important research on the Hittite royal manuscript discovered during excavations, which clarifies many issues of the history of Turkey and Armenia.⁴

He participated in the Congress of the Oriental Society held in Berlin, where he once again emphasized the importance of information about the Hittites to the history of ancient Armenia.⁵

Arshak Safrastian has numerous unpublished works that await their researchers.

---

¹ **Ter-Mkrtichian** 1966, 559.

² **Ter-Mkrtichian** 1966, 558.

³ **Ter-Mkrtichian** 1966, 559.

⁴ **Aharonian** 2018, 25.

⁵ **Aharonian** 2018, 26.

**THE XXI INTERNATIONAL CONGRESS OF ORIENTALISTS IN PARIS
(23 – 31 July, 1948)**

General impressions and prospects

The French authorities and scientific institutions did everything possible to make the Congress a success and welcome some 400 qualified representatives of Orientalist Research. Their receptions were brilliant and lavish, although on occasions others spoke of poverty and financial distress. I was glad to notice everywhere a distinct improvement in the Armenian intellectual and trade reputation; we are no more in need of political patronage, but as calm and self-confident as any other nationality. In private talks with Americans, Scandinavians, Arabs, etc., the facts were pointed out to me on a few occasions. The mass return of our people to the Homeland has made a great impression upon the outlook of authoritative observers.

1. As the official programme shows the Congress was divided into ten sections:

- I. Egyptology
- II. Semitic studies (see Annea)
- III. Assyriology
- IV. Iranian studies
- IV. Turcology
- V. Indology
- VI. Indo-Chinese etc. studies
- VII. Chinese studies
- VIII. Islam with subsections
- IX. Orient and Occident
- X. Ethnology.

These subjects were so classified as to suit the world politics of the day and secondarily, in the interest of strict science. Some of the foremost epigraphers and scholars from Europe and America attended mainly the sections of Egyptology and of Assyriology in particular (III) because it was in the latter that problems of the origins of Indo-European languages and cultures, the oldest codified laws and history, etc. were raised and discussed, both in public sessions and private gatherings, at dinner or wine parties and so on. There were some

Arshak Safrastian's report read at the XXI Congress of Orientalists ...

---

interesting papers in the Section of Egyptology but nothing new which had not been discussed, examined and written about before. In the XIX International Congress of Orientalists in Rome in 1935, Prof. I. Capart (Belgian), one of the founders of the branch of research, was commissioned by the Consultative Council of the Congress, to review periodically the new discoveries in Egypt and report on the research work accomplished in that field. In his report for 1938, Capart wrote that new excavations in Egypt may yet produce a good deal of new objects of art, funerary ornaments, hieroglyphs or papyri, but they will add nothing – or very little – to the knowledge of old Egypt, which has been thoroughly studied for more than a century. Ancient Egypt was a self-contained civilisation with little connections or intercourse with the Ancient East. This view holds good today, as it did in 1880 (standard work of Wiedemann on Egypt) or in 1938.

2. Foremost French, American, Belgian, British and Vatican scholars had come to the Congress; but the greatest Germans prominent in the field of Armenian Archeology were not allowed to travel at the last minute. At the opening of the session in our section of Assyriology (morning July 24) Prof. E. Dhorme, presented the programme of transactions and invited Prof. Goetze to take the chair for the day. Goetze, one of the rarest Hittite and Khurrian epigraphers, is a German by origin, but having been invited to the University of Yale since 1934, is now American. Since the beginning of the current year he had been lecturing to the Arab students in Baghdad, and arrived in Paris for the Congress.

In taking the chair Goetze protested against the absence of German scholars and spoke in favour of the cooperation of all experts for the advance of genuine knowledge of the Ancient East, which could teach some healthy lessons to modern nations in the direst moral and material distress. This declaration by Goetze was heartily cheered by all present in the crowded hall including Turkish, Persian and Arabic Government representatives. The absence of the great German epigraphers, Profs. Joh Friedrich, H.G. Guterbock, H. Otter, C.G. von Brandenstein, B. Rosenkranz, K. Bittel, Th. Bossert, A. Moortgat and others, was a great disappointment to me in particular, as they had promised to bring me their books published during the war and latest translations of Hittite and Khurrian texts in MSS. Personal exchange of views with these masters of Khurrian epigraphy would have been of great benefit on both sides. It is a

matter of regret that they are not yet allowed to send out their books to their friends.

3. There were some other Armenians, who read papers in the various sections of the Congress. All of them lived in Paris, except Vardapet Meserian, a padre in the Jesuit order, who read an interesting paper on the first codifier of our traditional code of Laws in the XI century (see Heading 6). Vardapet Essabalian (of the Vienna Congregation) is one of the most promising if he is guided and trained by expert hands. He read a carefully prepared and exhaustive paper on "La religion pré Iranienne des Arméniens." His theme was traditional, that is to say, drawn from Hellenic and Iranian falsehoods. Had he prepared such a paper in 1907, before the discovery of the Hittite archives, it would have been perfect. Now we know that our Khurrian mythology goes back to nearly 3000 B.C., several millennia before there were the Greeks or Persians. We now know that Kumbarbi (unreadable), was the god-head of the Khurrian pantheon: Teshub (unreadable) represents as the great-great-great-great-great-grandfather (6th generation) of our Ancestor Haik; was the sky-and-storm-god of our forefathers, that (unreadable) were respectively goddesses of battle and love of our Khurrian Ancestors, at least 2,500 years before the Greeks or Persians. In the discussion that followed I gave data mentioned above, and later spoke to Essabalian about it. He confessed that he never heard of these new revelations: he is willing to pursue these studies, which will require long and. Luckily he knows well the German language, without which no student can qualify as an authority in the Armenian archaeology. Another promising scholar is M. Khachatryan, who read two papers on commonplace subjects. They all need proper training and tuition, in order to acquire the right perspective of our unique culture and history in the Ancient East.

4. As will be seen in the official programme, only three papers dealing with the Khurrians were read and discussed in Section III those of O'Callaghan, a Vatican padre, mine and Laroche's, a young Frenchman of great promise. Had the Germans been allowed to attend, the Khurrian language, Khurrian history of Armenia, Cappadocia and Cilicia, would have dominated the Congress. It is to be noticed that not a single paper was read on the Hittites, because the authoritative scholars know well that the Hittites had learnt their language and art and mythology from the very old culture of Khurri. The other two readers mainly repeated what B. Hrozný had said between 1915–30; whereas the

Arshak Safrastian's report read at the XXI Congress of Orientalists ...

Khurrian studies experience a yearly increase in momentum from 1933 onwards. Basing myself on the provisional conclusions of the great Khurrian epigraphers mentioned above, I presented our historical tradition and language as undeniable evidence of Khurri-Armenian identity. Goetze from the Chair, Cournoy (Belgian) and Jacobsen (U.S.A.) agreed with me on many points. They wanted a full and descriptive presentation on a larger scale of my thesis in print as to enable them to weigh the Armenian tradition and vocabulary in the light of Cuneiform texts. They said that the Armenian classical literature was a closed book to them.⁶

5. Seeing that Armenology did not figure in the official programme I suggested to my friend D. Tchitonny to draft a Resolution and submit it to the organising committee as a *Voeu*. At the closing session of the Congress Prof. R. Grousset read it out and put it to the vote of the Congress, which like some other Resolutions, was formally accepted. It proposed to create a Section of Armenology in the next Congress which will meet in Constantinople in 1951. It will be published in the *Actes*, but it will remain a dead letter for some time to come, until we can prove the value of our language and classics for the enlightenment of the oldest civilisation in the East.

6. The present stage of Khurrian studies in the Congress and in recent years in general. Their prospects shortly.

Authoritative scholars consider this problem from three interrelated standpoints:

a) The oldest known sites of culture according to the extant cuneiform literary evidence.

b) The oldest known sites of sacred architecture, precincts of temples, shrines and so on.

c) The first known codes of Law.

a) After seventy years of repeated excavations on the ruins of the oldest cities of Lagash (Tello), Uruk (Warka), Djamedt-Nasr, Ur etc. all in Iraq, and intensive study of the tablets and objects of art discovered, Profs. A. Moortgat

---

⁶ It will be remembered that on returning from XIX Orientalist Congress in Rome in 1935, I published a Circular early in January 1936 requesting our intelligent countrymen to take some measures for presenting a critical edition of our classical literature to Western Science. British Academy promised to patronise it; German Orientalists welcomed it as a Contribution to the accurate knowledge of the Ancient East. But the request was not accepted.

and A. Falkenstein convinced the scientific world that, according to cuneiform evidence, the Sumerian culture may be traced back to about 2800 B.C. Thousands of years before this date there must have been organized cities and peaceful growth during the so-called pre-Dynastic Age, which may go back to 6000 B.C. Ostraca and sherds were found by Prof. Langdon in Djamedt-Nasr dating from that dark age, but being recorded in pictographs, they cannot be deciphered at present. The Sumerians, the oldest known inhabitants of Southern Iraq, were not of Semitic race. Both in physical type and in language, they entirely differ from the later Accadians, Assyrians and Babylonians.

All agree that the Sumerians were not a native people and that they came to Iraq from a mountain region; but there is no agreement among the specialists as to whence they came from. Many are inclined to argue that they came from the Southern Shores of the Caspian Sea across the Zagros chain, bringing their highly developed culture with themselves. This school of research has produced strong arguments to the effect that the oldest elements of culture grew in Highland zones of Armenia, and Zagros and then descended into the plains all around, whereas many third-rate Jewish zealots are tearing themselves with a view to shifting the centre towards Palestine.

Seals and statuettes of Gilgamesh, the hero of the Sumerian Creation epics have been found in Southern Iraq, which clearly show that the dress, the headgear and weapons of Gilgamesh totally differed from those of the Sumerians. In every respect Gilgamesh is more like Teshub, the sky and storm god of the Hurrians, and Hittites, several of whose large statues have been excavated at Zinjerli, Tell-Halaf and elsewhere. This leads the discussion to the second problem, namely the problem of the oldest temples of the Ancient East.

b) The greatest specialists, like Sir John Myres (Oxford), K. Bittel, Th. Bossert, H.H. von der Osten, A. Goetze, etc., insist that no problem of a fundamental nature regarding the oldest cultures may be solved without carrying out thorough excavations on old Armenian sites. The titanic Armenian mountain fortress overtops all the sandy deserts in the south; cultural ideas and the techniques must have radiated from our mountain valleys and river banks.

W. Andrae, the excavator of the old capital Ashshur and the Keeper of the Oriental Museum in Berlin, wrote a few years ago that the Ancient Babylonians regarded Armenia as a sacred land, the abode of gods, which sent the waters of

their great rivers, the Euphrates and the Tigris, to irrigate and fructify their sandy deserts.

Hitherto no systematic excavations have been attempted in Armenia. Scratching the (unreadable) some 60 years ago at Guli-Tapa near Keisaria, E. Chantre found some of the oldest cuneiform archives known hitherto. At Karmir Vank, near Nakhichevan, at Shahkhatkhty and Zurnabad, on the Eraskh, and at several other sites, E. Lalayan, Baiburtian and Neshchaninov just scratched the ground and brought out prehistoric tombs containing beautifully painted pottery, bone and stone axes, scrapers and daggers, which can be traced to early Neolithic Age (ca. 6000–8000 B.C.). The American Relly scratched Shamiram Hill in Van in 1937 and discovered bone and stone tools, hand made buff pottery, etc., which he dated ca. 6000 B.C. K. Bittel scratched the soil at Karmri and Shentil, in the plain of Kharberd, and as usual found bone and stone objects. But nowhere the subsoil of Armenia has been dug to the virgin soil, as it has been done on all sites in Iraq, Syria, Persia or Egypt, sometimes to depths of 20–30 feet below the surface and on large areas.

Hitherto none of the ruins of our historic temples and shrines have been touched. From the royal records of the Hittite library and on accurate topographical study, it's possible now to determine the sites of our oldest temples and palaces more or less corresponding to those mentioned by our classical historians, (unreadable) and so on.

In the absence of direct epigraphic sources and objects of art, from Armenia, almost all of the specialists mentioned in these pages, have assumed the primacy and great antiquity of Armenian culture by inference: i.e., by establishing the pervasive influences of Khurrian language, mythology, technique, epics and arts and crafts in the neighbouring countries. In their several inscriptions the old Assyrian kings Shulmanu-Ashared I (1272–1243 B.C.), Tukulti-Ninurta I (1242–1206 B.C.) and many of their successors gratefully proclaim that the first temple for their god Ashshur and the goddess Ishtar were built by priest-governors Kikia and Ushpia, ca. 2300 B.C. All Assyriologists agree that those two priest-governors of the oldest Assyria were of Khurrian-Armenian origin. This means that as early as 2300 B.C. Khurrian architects were so renowned as to be called upon to build the mother of temples of Assyria. The distinctive feature of the Sumerian and Babylonian temples was the Ziggurat, the later Minare, whereas the Khurrians and following them, the

Hittites, seem to have conceived the idea of the Dome (Գմբեթ), infaitful imitation of the celestial firmament and the rainbow. There can be little doubt that ancient Romans, Greeks and Byzantines learnt their sacred architecture from our forefathers as Prof Erust Herzfeld firmly established. Comparative philologists (Joh. Friedrich and all others mentioned) have proved that the Hittitis had borrowed all the radical cultural words, their prayers, ritual and epics from the Khurrians; oldest Persians and Greeks had borrowed theirs from our Khaldian-Haikian Ancestors (ca. 900–550 B.C.).

Specialists have keenly discussed the problem of seniority as between the Khurrian and Sumerian cultures and their zones of expansion in the Ancient East. These are highly complicated details which cannot be easily condensed in a short report. These points are covered in my book which will be ready in a few weeks.

c) While in Baghdad, Goetze had found in the Iraq Museum a tablet which contained the code of laws of the city of Eshnunna, the modern Tell Asmar, some 30 miles north-east of Baghdad. He read a paper at the Congress with his most interesting Commentary on the Codes of the Ancient East. Hitherto the following law codes have been discovered and translated:

(1) The laws of Khammurabi, the great king of Babylon (1792–1750 B.C.), excavated and published by I. de Morgan in 1901.

(2) While the law code of the Hittitis, recorded about 1460 B.C. discovered by H. Winckler in 1907 and translated twice.

5. The code of law of Eshnuna, just translated by Goetze contains clauses which are similar to both Khammurabi and the Hittite Codes. Goetze thinks that the Eshnunna code is about two centuries older than that of Khammurabi, and has served as a prototype for the latter. He concluded that those codes must have originated from a much older archetype which had not yet been discovered. He surmised that the archetype could be lying buried somewhere in the region of Aleppo or North Syria. In the course of discussion I put the question as follows: Thor. Jacobsen (see my paper p.9 footnote 31) had shown that the people of Eshnuna had borrowed the Khurrian sky and storm god Teshub and worshiped him as Tishpek: If Eshnuna borrowed a Khurrian divinity, it is more likely that it borrowed the Khurrian Code of Laws, the original of which must be lying buried somewhere in the subsoil of Armenia.

Arshak Safrastian's report read at the XXI Congress of Orientalists ...

He wound up the discussion by saying that only excavations in the future would show the whereabouts of the cradle of oldest codified law, the highest test of a really civilised society. A reliable scholar is an ordinary pedestrian advancing warily and surely in the research work; In his book or public speech he scarcely goes even one step beyond what cuneiform tablet says, or tangible objects of art are believed to yield. He may sometimes err in his interpretation of texts or in his judgement of the relative date or value of objects, or of a historical problem; however he has the courage to admit his mistake when somebody else can prove the contrary. The great disadvantage facing Armenian archaeology will continue as long as we cannot produce the vast royal libraries of our Khurrian and Khaldian Dynasties buried in Khorkhorunik, Vaspurakan, Daranghik, or Parskaha, anticipating that they would not be invited to the Paris Congress. The great disadvantage facing Armenian archaeology will continue as long as we cannot produce the vast royal libraries of our Khurrian and Khaldian Dynasties buried in Khorkhorunik, Vaspurakan, Daranghik or Parskaha. Anticipating that they would not be invited to the Paris Congress. German scholars in the Western Zones held their own orientalist congress last June in Mainz. I have just received the summer number of the *Bibliotheca Orientalis*, the organ of the Dutch Oriental Society, which contains a short report on the German congresses. Prof. K. Bittel, who for the last 20 years was the Director of German excavations in Turkey, read a paper on *Die Kultur des Vorhethitischen und Hittiteschen Kleinasien*. This is a most authoritative statement as to the relative antiquity of the Khurrian and Sumerian civilisations.

As Bittel mentioned, formerly it was believed that Naram-Sin, king of Akkad had invaded Cappadocia and Lykaonia in the second half of the third millennium (2500–2000 B.C.) and bearing in mind the Cappadocian Commercial tablets of Gul-tapa recorded in old-Assyrian language (c. 2000–1900 B.C.) might have thought that the purely Northern character of the pre-Hittite people of Cappadocia had undergone profound Semitic influences and that they had been semitised. However, Bittel insisted that the permanence of the physical type and the identity of old Asia Minor culture were clearly demonstrated by his excavations in many graveyards dating back to the centuries before 2000 B.C. Furthermore, it should not be forgotten that the old Assyrian Colonies conducted their trading businesses with privileged ruling princes and only local Dynasts were essentially interested in that Commerce. The self existing

individuality of the region is proved by the architectural styles of temples, which have nothing to do with those of Mesopotamia, only the Khurrian far-reaching influences spanning a large area have left their mark on both the sacred architecture and the pantheon of Asia Minor. As will be noticed, Bittel does not identify the Khurrian culture with Armenia, as he had done in his many books published before 1945. To their great honour and credit German scholars in the field of historical research (except many German Jews) have always upheld the highest standards of intellectual integrity and courage, remaining unaffected by their country's politics since 1945. However, they feel uncertain of their future and of their daily bread. For the furtherance of archeological research on scientific lines, it would be wise to help them to publish their studies on Armenian cuneiform texts, particularly Prof. Joh. Friedrich of Leipzig, who just before the war was commissioned by the Berlin Academy of Sciences to collect and edit Khaldian-Haikian texts. I requested the late Yervant Agathon Bey in 1926 to collect a sum for subsidizing such German scholars; he did it, and we helped Friedrich, Forrer, etc. to publish their books. It was this small help that encouraged the foremost epigraphers to promote Khurrian and Khaldian studies in that country and bring our country to the forefront of the Ancient East. I have already written letters to our competitors in U.S.A. in the same sense.

To sum up this heading, the problem stands today as follows:

6. Beginning with the most elemental bone and stone tools, three great cultural-historical magnitudes slowly shaped themselves between 8000–6000 B.C. Leaving aside Egypt, Sumeria and Khurri loom on the historical horizon about 3000 B.C. Sumeria with its successors Akkad, Babylonia, and Assyria in the Alluvial plains of Iraq, and Khurri with its neighbour, the Hittites, and its successors Khaldian–Haikians held the Highlands between Cappadocia and the Lake of Urmia, and the Southern fringe of the Armenian Taurus and the Caucasus chain. At the present stage of knowledge it cannot be definitely stated which of the two magnitudes, Sumeria and Khurri influenced the other, or what they learnt from each other. The scientific pointers are in occur of the Khurrian primacy. No one has yet shown that Khurri learnt or borrowed from Sumeria, but dozens of specialists have produced proofs to show that the city of Eshnuna, near Baghdad, borrowed the Khurrian divinity Teshub. Khurrian kings and Chariot-fighters ruled in (unreadable) and in other Syrian cities; Khurrian language, culture, and personal names dominated all over Palestine and in the

Syrian city-states. Full details of these scientific affirmations of recent years have been quoted in my book which is nearing completion.

7. While archaeological discoveries and research of recent years have raised Armenia to the forefront of the Ancient Civilised East, in inverse ratio Armenian scholarly participation in this work of enlightenment has almost disappeared in the last 30 years. Our language and old literature, which even 30 years ago were utilised by scholars as the keynote of Orientalist sciences, have yielded now to the Turkish (oh! Heavens!) and the Georgian.

In spite of their intense interest in national history and archaeology, our intellectuals and youth are totally out of touch with the scientific revelations of recent years. Roused by the news of the Congress, several of our intelligent young men and women came to me in Paris for advice and guidance. They desire to learn cuneiform epigraphy under competent teacher and devote themselves to the study of Khurrian texts and Armenian archaeology in general. I told them that this was not paying career, unless they had their own means of livelihood. Some said that they would be satisfied with very little, if they were enabled to take a course of training in epigraphy.

There are one or two epigraphers in Armenia, who for the last ten years have hardly shown any sign of life, firstly because they are politically covered and secondly, because they are not all in line with the vast literature which has grown up in recent years. In the Dispersion there is not one who can raise their head in the circle of specialists, except perhaps Sirarpi der Nersessian, only in respect of a limited subject of mediaeval Armeno-Byzantine architecture. Up to 1930 Armenia figured large in the official programmes of these International Congresses – since then Turcology has replaced Armenia studies. It is maddening to see in scientific orientalist literature Turks and Georgians trained under German specialists, to trot out their concocted languages as etymologically relevant for Khurrian words or grammar, the Khurrian, which is the pure ancestor of our Grabar and our dialects. The Turkish language has been in the doldrums from the outset. As to the Georgian, experts like G. Deeters, and M. Bleichsteiner, have shown in the last 15 years that the seven tribes of Georgians have had no genuine literature before the IX century – the whole was copied and adapted from the Armenian.

We have not got an appropriate journal or publication for tactfully ventilating this deplorable state of Armenology, which in fact amounts to a

betrayal of the noble heritage preserved by our brave ancestors at the cost of rivers of blood.

Turks had sent 12–13 professors and students to the Congress; the official programme shows some of their names and themes. They are being trained from early youth to learn and deal with specialists. One Dr. Bahadir Alkman of the Government Delegation, approached and congratulated me for my paper but was sorry that I did not mention the modern Turkish place-names together with Khurrian and Classical Armenian names. I told him that long before the XVI century A.D. there were no Turkish placenames in the Ancient East and therefore they did not enter into the framework of the Ancient East.

NAA, fond 412, list 1, work 350, 1–6 pages.

BIBLIOGRAPHY

Ահարոնեան Ա. 2018, Դոկտ. Արշակ Սաֆրաստեան, Վան 1885 – Լոնտոն 1958, «Հայ Կեանք», 13 ապրիլ, 1-3 էջեր:

Տէր-Մկրտիչեան Ե. 1966, Արշակ Սաֆրաստեան, 1885–1958, Պոսթոն «Գանձեր Վասպուրականի» հատոր առաջին, 530 էջ:

Aharonian A. 2018 Dr. Arshak Safrastian, Van 1885 – London 1958, “Hay Keanq”, april 13, 1-3 pages.

Ter- Mkrtychian E. Arshak Safrastian 1885–1958, Boston, “Treasures of Vaspurakan”, vol I, 530 pages.

Գիտական խորհուրդ

Աղասյան Արարատ
Ավագյան Արծրուն
Ավետիսյան Պավել
Բարդակչյան Գևորգ
Գևորգյան Համլետ
Դեդեյան Ժիրայր
Դում-Թրագուտ Յասմին
Զեքիյան Լևոն
Իսահակյան Ավետիք
Կատվայան Վիկտոր
Հայրապետյան Սերգո
Հովհաննիսյան Լավրենտի
Հովհաննիսյան Հենրիկ
Հովսեփյան Լիանա
Մահե Ժան-Պիեր
Մելքոնյան Աշոտ
Մինասյան Էդիկ
Մուֆաֆյան Կլոդ-Արմեն
Շիրինյան Աննա
Պողոսյան Գևորգ
Սաֆրաստյան Ռուբեն
Սովարյան Յուրի
Տոնապետյան Անահիտ

Scientific council

Aghasyan Ararat
Avagyan Artsrun
Avetisyan Pavel
Bardakchyan Gevorg
Dedeyan Gerard
Donabedian Anahid
Dum-Tragut Jasmine
Gevorgyan Hamlet
Hayrapetyan Sergo
Hovhannisyan Henrik
Hovhannisyan Lavrenti
Hovsepyan Liana
Isahakyan Avetik
Katvalyan Viktor
Mahé Jean-Pierre
Melkonyan Ashot
Minasyan Eduard
Mutafian Claude-Armen
Poghosyan Gevorg
Safrastyan Ruben
Sirinian Anna
Suvaryan Yuri
Zekiyan Levon Boghos

Հրատ. պատվեր N 1395
Ստորագրված է տպագրության 29.08.2025 թ.:
Չափսը՝ 70x100¹/₁₆: 14 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 100 օրինակ:

---

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362*

*24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362*

***www.hayagithimnadram.am; www.banberhayagitutyan.sci.am
Email: banberhayagitutyan@gmail.com, info@haygithimnadram.am***

*ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն տպարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.
Printing House of the "Gitutuyun" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.*